

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№4
Vol. 2
2020

Nur-Sultan

ISSN (print)2664-5157
ISSN (online)2708-7360

Turkic Studies Journal

2020, Volume 2, Number 4

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2020
Nur-Sultan, 2020
Нур-Султан, 2020

Бас редакторы: **Ерлан Сыдықов**, т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары **Шақимашрип Ибраев**, ф.ғ.д., проф.,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары **Ирина Невская**, доктор, проф.,
Гете университеті (Франкфурт, Германия)

Редакция алқасы

Ғайбулла Бабаяров	т.ғ.д., Ғылым Академиясы Ұлттық археология орталығы (Ташкент, Өзбекстан)
Ұлданай Бахтикиреева	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достастығы университеті, (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Дмитрий Васильев	т.ғ.д., проф., Ресей Ғылым Академиясының Шығыстану институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгей университеті (Измир, Түркия)
Анна Дыбо	ф.ғ.д., проф., Ресей Ғылым Академиясының Тіл білімі институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Мырзатай Жолдасбеков	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Дания Загидуллина	ф.ғ.д., проф., Татарстан Республикасы Ғылым Академиясы (Қазан, Ресей Федерациясы)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия).
Болат Көмеков	т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Игорь Кызласов	т.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясы Археология институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Дихан Қамзабекұлы	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Сейіт Қасқабасов	ф.ғ.д., проф., М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)
Чимиза Ламажаа	филос.ғ.д., Мәскеу гуманитарлық университеті, (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Ласло Мараш	PhD, проф., Амстердам университеті (Амстердам, Нидерланды)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Мехмет Олмез	доктор, проф., Ыстамбұл университеті (Ыстамбұл, Түркия)
Карл Рейхл	доктор, проф., Бонн университеті (Германия)
Зайнолла Самашев	т.ғ.д., А.Марғұлан атындағы археология институты (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Қаржаубай Сартқожа	ф.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Айрат Ситдиқов	т.ғ.д., проф., Қазан федеральды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Фирдаус Хисамитдинова	ф.ғ.д., проф., Тарих, тіл және әдебиет институты (Уфа, Ресей Федерациясы)
Нурилла Шаймердинова	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Амантай Шәріп	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Альфия Юсупова	ф.ғ.д., проф., Қазан федеральды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Абдылдажан Акматалиев	д.ф.н., Ш.Т. Айтматов атындағы Тіл және әдебиет институты (Бішкек, Қырғызстан)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев к-сі, 2
Тел: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434)
E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде тіркелген.

30.07.19 ж. № 17814-Ж - тіркеу куәлігі

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел: +7(7172)709-500 (ішкі 31-434)

Editor-in-Chief: **Yerlan Sydykov**, *Doctor of Historical Sciences, Prof., Academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)*
Deputy Editor-in-Chief: **Shakimashrip Ibrayev**, *Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)*
Deputy Editor-in-Chief: **Irina Nevskaya**, *Dr., Prof., Goethe University (Frankfurt, Germany)*

Editorial board

Gaybulla Babayarov	Doctor of Historical Sciences, National Center Archeology of the Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan)
Uldanai Bakhtikireeva	Doctor of Philology, Prof., Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, Russian Federation)
Dmitriy Vasiliev	Doctor of Historical Sciences, Prof., Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Gurer Gulsevin	Dr., Prof., Ege University (Izmir, Turkey)
Anna Dybo	Doctor of Philology, Prof., Institute of linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Myrzatay Zholdasbekov	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Daniya Zagidullina	Doctor of Philology, Prof., Tatarstan Academy of Science (Kazan, Russian Federation)
Zimony Istvan	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Bolat Kumekov	Doctor of Historical Sciences, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Igor Kyzlasov	Doctor of Historical Sciences, Prof., Institute of archeology of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Dikhan Kamzabekuly	Doctor of Philology, Prof., L.N.Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Seit Kaskabasov	Doctor of Philology, Prof., Institute of Literature and Art named for M. Auezov (Almaty, Kazakhstan)
Chimiza Lamazhaa	Doctor of philosophy, Moscow University for the Humanities, (Moscow, Russian Federation)
Laszlo Maracz	PhD, Prof., University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)
Maria Ivanics	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Mehmet Olmez	Dr., Prof., Istanbul University (Istanbul, Turkey)
Karl Reichl	Dr., Prof., University of Bonn, (Bonn, Germany)
Zainulla Samashev	Doctor of Historical Sciences, A.Margulan Institute of Archaeology (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Karzhaubay Sartkozha	Doctor of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Ayrat Sitdikov	Doctor of Historical Sciences, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Firdaus Hisamitdinova	Doctor of Philology, Prof., Institute of History, language and literature (Ufa, Russian Federation)
Nurila Shaimerdinova	Doctor of Philology, Prof., executive secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Amantay Sharip	Doctor of Philology, Prof., executive secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Alfiya Yusupova	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Akmataliev Abdylidjan	Doctor of Philology, CH.T.Aitmatov Institute of language and literature (Bishkek, Kyrgyzstan)

Editorial address: 2, Satpayev str., of., Nur-Sultan city, Kazakhstan, 010008
Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434).
E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University» Registered by Ministry of information and communication of Republic of Kazakhstan Registration number No 17814-Ж, from 31.07.19
Periodicity: 4 times a year
Address of printing house: 13/1 Kazhymukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008;
tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434)

Главный редактор: **Ерлан Сыдыков**, *д.и.н., проф., академик НАН РК,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)*
Зам. главного редактора: **Шакимашир Ибраев**, *д.ф.н., проф.,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)*
Зам. главного редактора: **Ирина Невская**, *доктор, проф., Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)*

Редакционная коллегия

Гайбулла Бабаяров	д.ист.н., Национальный центр археологии Академии наук (Ташкент, Узбекистан)
Улданай Бахтикиреева	д.ф.н., проф., Российский университет дружбы народов (Москва, Российская Федерация)
Дмитрий Васильев	д.ист.н., проф., Институт востоковедения Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгейский университет (Измир, Турция)
Анна Дыбо	д.ф.н., проф., Институт языкознания Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Мырзатай Жолдасбеков	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Дания Загидуллина	д.ф.н., проф., Академия наук Республики Татарстан (Казань, РФ)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Булат Кумеков	д.ист.н., проф., Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Игорь Кызласов	д.ист.н., проф., Институт археологии Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Дихан Камзабекулы	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Сейт Каскабасов	д.ф.н., проф., Институт литературы и искусства (Алматы, Казахстан)
Чимиза Ламажаа	д.филос.н., Московский гуманитарный университет, (Москва, Российская Федерация)
Ласло Мараш	PhD, проф., Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Мехмет Олмез	доктор, проф., Стамбульский университет Йылдыз (Стамбул, Турция)
Карл Рейхл	доктор, проф., Боннский университет (Бонн, Германия)
Зайнолла Самашев	д.ист.н., Институт археологии имени А.Маргулана (Нур-Султан, Казахстан)
Каржаубай Сарткожа	д.ф.н., Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Айрат Ситдииков	д.ист.н., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Фирдаус Хисамитдинова	д.ф.н., проф., Институт истории, языка и литературы (Уфа, РФ)
Нурила Шаймердинова	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Амантай Шарип	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Альфия Юсупова	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Абдылдажан Акматалиев	ф.г.д., Институт языка и литературы им. Ч.Т. Айтматова (Бишкек, Кыргызстан)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2

Тел: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Регистрационное свидетельство No 17814-Ж от 31.07.2019

Периодичность: 4 раза в год

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел: +7(7172)709-500 (вн. 31-434)

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

Н. Алимбай Семипоколенная экзогамная структура «Жеті ата» как община-социум (к проблеме совпадения рода и общины у казахов-кочевников)	
Н. Әлімбай Қауымдастық-социум ретіндегі «Жетіата» экзогамды құрылымы (көшпелі қазақтардағы ру мен қауымдастық сәйкестігі проблемасы жайында)	
N. Alimbay Seven-generation exogamous structure of «Zhetiata» as a community-society (to the problem of the coincidence of clan and community among Kazakh nomads).....	7
З.К. Дербишева, Г.К. Алтынбекова Концепт как средство репрезентации этнокультурной ментальности	
З.К. Дербишева, Г.К. Алтынбекова Концепт этномәдени менталитетті бейнелеу құралы ретінде	
Z.K. Derbisheva, G.K. Altynbekova Concept as A means of representation of ethno cultural mentality...	27
Б. Омаров Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасындағы Үнді сюжеттері	
B. Omarov Indian plots in the poem by Saken Seifullin «Kokshetau»	
Б. Омаров Индийские сюжеты в поэме Сакена Сейфуллина «Кокшетау».....	37
Э.Н. Оразалиева Түркі тілдерін зерттеудің танымдық және диалектикалық ұстанымдары	
E.N. Orzaliyeva Cognitive-dialectical principles of the study of Turkic languages	
Э.Н. Оразалиева Когнитивно-диалектические принципы исследования тюркских языков.....	47
E. Tazegul, L.A. Nakhanova Cultural Anthropology: Symbolism of Color in the Worldview of Turkic Peoples	
Э. Тазегюль, Л.А. Наханова Мәдени антропология: түркі халықтарының дүниетанымындағы түс символикасы	
Э. Тазегюль, Л.А. Наханова Культурная антропология: символика цвета в мировоззрении тюркских народов.....	59
М. Хатамова Резиденции тюркских каганов в Чаче: Джабгукет и Хатункет	
М. Хатамова Түркі қағандарының Шаштағы ордалары: Жабғукет пен Қатынкет	
M. Khatamova The Residences of Turkic Khagans in Chach: Jabghukat and Khatunkat.....	67

ЕСІМНАМАЛАР/PERSONALIA/ПЕРСОНАЛИИ

З. Джандосова К 80-летию юбилею доктора исторических наук, профессора Турсуна Икрамовича Султанова	
З. Джандосова Тарих ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Икрамұлы Сұлтановтың 80 жылдық мерейтойына	
Z. Dzhandosova To the 80th anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor Tursun Ikramovich Sultanov.....	76
Ш.Т. Кудьярова Өзбекстан Республикасы ҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Хусниддин Хамидовың 85 жылдық мерейтойына	
Sh.T. Kudyarova To the 85th anniversary of the academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Philological Sciences, Professor Khusniddin Khamidov	
Ш.Т. Кудьярова К 85-летнему юбилею академика АН Республики Узбекистан, доктора филологических наук, профессора Хуснидина Хамидова.....	87
Ж. Манкеева Көрнекті тілтанушы, әдебиеттанушы, түркітанушы Құлмат Өмірәлиевтің туғанына 90 жыл	
Zh. Mankeeva To the 90th anniversary of the famous linguist, literary critic, Turkologist Kulmat Omiraliev	
Ж. Манкеева К 90-летнему юбилею известного лингвиста, литературоведа, тюрколога Кулмата Омиралиева.....	91

СЫН ШҚІРЛЕР/REVIEWS/РЕЦЕНЗИИ

Т. Қайыркен «Орхон ескерткіштерінің толық атласы» 3-томдық еңбегі туралы

Т. Қайыркен About the 3-volume work «Complete Atlas of Orkhon Monuments»

Т. Қайыркен О 3-томной книге «Полный атлас Орхонских памятников»..... 98

Н. Алимбай

Центральный государственный музей Республики Казахстан
(E-mail: malika-94kz@mail.ru)

**Семипоколенная экзогамная структура «Жетіата» как община-социум*
(к проблеме совпадения рода и общины у казахов-кочевников)**

Аннотация. Этнически характерной организационной формой общинных отношений у казахов-кочевников был род – так называемая семипоколенная экзогамная структура «жетіата», объединившая группу кровных родственников в пределах семи поколений по отцовской линии и синтезировавшая в себе практически все типы и уровни социальных отношений в кочевой среде. Ее известная демографическая ограниченность во времени и пространстве и территориальная локализованность, а также отграниченность от подобных структур обеспечивались экзогамным барьером семейно-брачных отношений. Подобная локализованность, а также относительный автономный режим функционирования данной структуры получили мощное идеологическое и историографическое обоснование в генеологической традиции – «шежіре» и обусловлены социально-экономическими, природно-экологическими и институциональными факторами.

Ключевые слова: кочевая община, семипоколенная экзогамная структура – «жетіата», «бірата», патронимия, общественные отношения, родовая территория, логика, структура, организационная форма, функция.

К постановке вопроса. Обсуждаемая проблема лаконично обозначена в заглавии настоящей статьи. Ее главный смысл заключается в попытке историко-этнологического и теоретического обоснования ключевого положения о так называемой семипоколенной экзогамной структуре** как общине-социуме. Речь идет о главенствующей форме самоорганизации казахов-кочевников. В таком качестве «жетіата», будучи родом-общиной (социумом), является и базовой организационной формой функционирования социальных отношений в кочевой среде. Естественен вопрос: почему именно «жетіата», объединившая в историческом прошлом группу преимущественно кровных родственников в пределах семи поколений по мужской (отцовской) линии, функционировала как община-социум? Думается, ответ находится в плоскости выяснения тех компонентов и свойств «жетіата», которые в своем взаимозависимом и взаимообусловленном единстве обеспечивают ее функционирование как самодостаточной структуры, т.е. социума.

Во-первых, в кочевой среде из всех известных таксонов только «жетіата» имела унаследованную из поколения в поколение свою территорию с ее соответствующими кормовыми и водными ресурсами, представляющую собой одновременно и базовое естественное условие, и экономический фактор воспроизводства жизни в условиях кочевого типа естественной общности.

С точки зрения кочевника мощным подтверждением изначальной «природной» принадлежности общинно-родовой земли к своему роду выступают следующие знаковые объекты-маркеры как естественного, так и антропогенного происхождения: а) сезонно используемые традиционные стоянки для поселения в теплое время года и «қыстау» с прилегающими пастбищными угодьями – «жайлау» (летовка), «күзеу» (осеннее пастбище), «көктеу» (весеннее пастбище), «қыстау» (зимовка), а также б) соединяющая эти сегменты разветвленная сеть кочевых маршрутов и троп; в) родовое кладбище – обиталище могучих покровителей рода – духов-аруахов; г) традиционно почитаемые всеми членами рода особо примечательные природные объекты – отдельные водные источники (озера, реки, родники и т.д.), некоторые горные, пересеченные и равнинные местности (в частности, горные пики, урочища, холмы и т.д.), роши, одиноко растущие деревья, особенно у родников. При этом действенность и устойчивость межпоколенной коллективной (общинно-родовой) памяти о таких и других тому подобных природных объектах обеспечивалась циклом легенд, мифов, эпических произведений, а также соответствующим комплексом ритуально-обрядового действия. Освященные традицией эти и другие знаковые маркеры-объекты вкуче с указанными жанровыми формами фольклорной традиции образуют своего рода идентификационное пространство, пространство территориальной идентичности членов рода-общины. Семантика этих и других им подобных знаков-маркеров, включая отмеченные фольклорные жанры, удовлетворительно разъясняют мотивацию исключительной привязанности членов рода (по понятным причинам, прежде всего, их мужской части) к родовой территории***.

Изначальная принадлежность родовой земли к определенному роду-общине («жетіата») и обусловленная с этим обстоятельством неприкосновенность и целостность такой территории получили мощное идеологическое и историографическое обоснование в генеалогической традиции «шежіре» и достаточно жестко защищались обычноправовой практикой.

Во-вторых, наличие территории, как уже отмечалось, означает и наличие необходимого естественного-природного условия и основного экономического фактора функционирования «жетіата» как основного непосредственного жизнеобеспечивающего пространства для кочевников по крайней мере в условиях казахского номадизма. Основными составляющими данного социального пространства выступают хозяйства «бірата» (или «ата балалары», «бір атаның балалары»), в которых, собственно говоря, и создавался минимум средств к жизни и перманентно осуществлялось воспроизводство личности общинно-родового типа (социализация личности). Однако «бірата», будучи большесемейной группой, объединившей несколько кровнородственных семей во втором, нередко в третьем колене по отцовской линии, не является парцеллярной структурой. Свою функцию субъекта воспроизводства необходимого минимума жизнеобеспечивающих средств и самой жизни «бірата» осуществляла в той мере, в какой она находилась в взаимозависимых и взаимообусловленных связях с другими «бірата» в рамках «жетіата». Такое структурно-функциональное состояние «бірата» особенно рельефно выражается в системе отношений собственности на пастбищные угодья, водные источники родовой территории: данное патронимическая структура не была реальным субъектом в системе землепользования. Она пользовалась лишь правом эксплуатации водных и кормовых ресурсов, выделенных ей соответствующих участков пастбищ, достаточных для содержания скота в нормальной кондиции.

С точки зрения сбалансированного взаимодействия основных составляющих известной триады – человека, социума, природной среды – в условиях казахского кочевничества единоличным корпоративным субъектом собственности родовой земли выступала «жетіата». Такое монополизированное право «жетіата» как «верховного» собственника на родовую землю было санкционировано традицией и обеспечивалось институционально. Но отнюдь не в смысле непосредственного главного экономического субъекта собственности на землю. Ее отмеченная субъектная функция реализовывалась посредством таких общинно-родовых институтов, как «би», «рубасы» (глава рода), «ақсақал» (старейшина рода), «билер кеңесі» (совет биев), «бидің билігі» (суд биев), «ақсақалдар кеңесі» (совет старейшин) и т.д. Это означает, что сущность функции «жетіата» как единоличного «верховного» собственника на землю заключалась в обычноправовом управлении и регулировании земельных отношений преимущественно между «бірата» как реальными субъектами водо- и землепользования, то есть указанная функция «жетіата», в сущности, носила распорядительный характер, отличавшаяся, однако, достаточной жесткостью и некомпромисностью. В частности, речь идет о жесткости наказания лиц, неоднократно пасших скот на чужих пастбищах, особенно на территории другого рода, не имея на то разрешения. Такое нарушение, согласно обычноправовому установлению, называлось «өріс бұзар» (что примерно означает грубое нарушение сложившегося порядка пользования пастбищем). В кочевой среде, особенно в доколониальный период, субъект правонарушения за «өріс бұзар» достаточно сурово карался: по решению «бидің билігі» нередко приговаривался к смертной казни или к уплате «айып» (штраф за тяжкие преступления), состоящий из «үш тоғыз» (букв.: три девятки).

В-третьих, «жетіата» обладала всеми необходимыми людскими ресурсами для организации и стабильного функционирования соответствующей жизнеобеспечивающей системы. Расчет автора настоящих строк, произведенный на основе вычисления количества членов семьи, а также численности большесемейных групп «бірата», образующих состав «жетіата», позволяет более или менее удовлетворительно представить общую численность членов последней – обоих полов, включая детей, в пределах 3650–6000 человек. В качестве предваряющего условия репрезентативности нашего расчета отметим следующее очень важное обстоятельство: по общепринятому в науке усредненному подсчету считается, что среднестатистический состав семьи состоит из пяти человек – родителей и трех детей, поскольку подобная численность семьи является более или менее удовлетворительным нижним оптимумом-пределом для воспроизводства населения.

Эти среднестатистические показатели состава семьи в целом подтверждаются и данными о количестве членов семьи казахов-кочевников. Действительно, если учесть, что в каждой среднестатистической семье казахов-кочевников было в среднем от 4 до 7, а то и до 8 человек, то число членов большесемейной группы, объединяющей три, иногда четыре семьи во втором колене по отцовской линии, т.е.

состоящей из трех-четырех семей родных братьев, примерно составляет 15-25 человек. В третьем же колене численность членов обоих полов, включая детей, объединенных по патрилинейному принципу счета родства в большесемейную группу, доходит от 45 до 60, нередко и до 70 человек. В четвертом – составляет в пределах 135-150. В пятом – от 405 до 500. В шестом – 1200-1300. В седьмом – 3650-5000, а иногда доходящем и до 6000 [1, 50-54 б.].

Представленные данные, конечно же, носят относительный характер, но они достаточно репрезентативны в том плане, что позволяют реально представить демографические пределы и социальные границы «*жетіата*» как общины-социума.

В-четвертых, каждый «*жетіата*» назывался по имени единого для всей мужской части общинников предка, который, с точки зрения кочевников, является и основателем рода. Наличие такого персонафицированного микроэтнонима-самоназвания достаточно определенно свидетельствует об актуальном существовании и функционировании территориально и генеалогически локализованного самосознания членов «*жетіата*» как рода-общины. Самосознание членов «*жетіата*», особенно из мужской части, активно подпитывалось отмеченными выше знаковыми символами-маркерами соответствующей родовой территории, местной фольклорной традицией, а также комплексом ритуально-обрядовой практики жизненного цикла и т.д.

В-пятых, институт запрета брака внутри рода до семи колен включительно выполнял две очень важные функции, особенно с точки зрения сохранения баланса между социумом и естественной средой обитания в условиях кочевничества: с одной стороны, запрет брачных отношений в пределах «*жетіата*» по «количественному» принципу «до семи колен», в конечном итоге, послужил установлению демографических пределов «*жетіата*». С другой – отграничение «*жетіата*» от других «*жетіата*» этим самым экзогамным барьером, в сущности, означает определение социальных границ этих же структур.

В-шестых, указанный экзогамный запрет-предписание активно способствовал и перманентному установлению новых родственных связей между «*жетіата*» на уровне всего этноса. Эти связи у казахов именовались «күдандалы байланыс» (буквально «родственные связи между сватами»). На самом деле содержание данного понятия гораздо шире – субъектами этих связей становились практически все члены обоих родов). Как уже отмечалось выше, такие родственные связи достаточно быстро превращались в действенные каналы межродовых отношений в самых различных сферах жизнедеятельности социума.

В-седьмых, из предыдущего исторически и логически следует, что благодаря запретному предписанию отмеченного экзогамного института, браки заключались только лишь между «*жетіата*». И данный сам по себе весьма примечательный факт является одним из фундаментальных признаков-подтверждений того, что «*жетіата*» по всем указанным выше структурно-функциональным параметрам и свойствам представляет собой, пожалуй, единственную классическую форму родовой организации в условиях казахского нomaдизма. В этом смысле совершенно был прав один из выдающихся представителей дореволюционной российской историографической традиции М.М. Ковалевский когда писал, что «основным организующим началом рода» выступает экзогамия [2, с. 103; 3, с. 5].

Вопросы историографии. В историографии рядом ученых утверждается, что к настоящему времени в научной литературе сложилось два направления изучения проблематики – так называемое родовое и общинное. На мой взгляд, существует еще и третье направление, связанное с изучением соотношения или даже структурно-функционального совпадения общины и рода в традиционных доиндустриальных обществах. Что касается родовой организации, то, несмотря на достаточно плодотворную и давнюю историографическую традицию, вопросы институциональной и социальной природы данного образования до сих пор относятся к области догадок и предположений [4, с. 3-53]. И здесь проблема изучения роли и функций родовой организации у казахов не исключение. Даже в специальных исследованиях по так называемой родоплеменной структуре казахского этноса, отмеченные вопросы практически обходятся [5; 6].

В интересующем нас аспекте вкратце остановимся на состоянии изученности общины в научной литературе, что имеет важное теоретико-методологическое значение, особенно с точки зрения необходимости выработки адекватной парадигмы научной реконструкции структурно-функциональной природы кочевой общины казахов.

Существует множество научных определений понятия «община». Согласно данным американского социолога Дж. Хиллери, которые приводит в своей книге «Символ и ритуал» знаменитый английский

ученый Виктор Тэрнер, еще в середине пятидесятих годов нынешнего столетия в научной литературе имелось «девятью четыре определения термина «община»» [7, p. 119; 8, с. 197; 9, с. 10-11]. Однако вряд ли следует согласиться с такими данными, поскольку эти показатели давно устарели и потому представляют лишь историографический интерес. Вероятно, количество существующих в исследованиях научных дефиниций об общине столько, сколько самих этносов, жизнедеятельность которых как в прошлом, так и в настоящем основана на общинном типе социальных отношений и потому являющихся объектом разнопредметных этнологических исследований.

За шестьдесят с лишним лет с момента опубликования данных Дж. Хиллери концептуальное пространство понятия «община» трансформировалось в новое количественное и качественное состояние: оно теперь включает в себя новые взгляды ученых в виде принципиально новых, нередко обновленных прежних определений общины. Однако структура этого пространства до сих пор представляет собой сочлененное единство достаточно противоречивых, даже взаимоисключающих подходов исследователей к определению базовых характеристик общины, понимаемой и как форма самоорганизации этноса, и как тип (организационной формы) социальных отношений в доиндустриальной этнокультурной среде [10, с.83-93; 11, с. 6-19; 12; 4, с. 3-53; 13, с. 9-23, 30-31, 36-38, 53; 14, с. 224-229 и др.].

Действительно, хотя общиноведение как ключевое научное направление в мировой социальной и гуманитарной науках имеет достаточно давнюю плодотворную научную традицию, тем не менее даже в новейшей историографии социальная и институциональная природа общины трактуется неоднозначно. В ней, например, наряду с действительной общинной формой социальных отношений у ряда ведущих в историческом прошлом традиционный образ жизни народов Азии, Африки, Австралии и Южной Америки, и современные более или менее компактно живущие вне своей исторической родины этнические общности также именуется общинами (например, армянская община, еврейская община, турецкая община, корейская община и т.д.).

К настоящему времени по истории изучения общины как главной организационной формы функционирования практически всех типов докапиталистических общественных отношений имеется ряд специальных историографических исследований [4, с. 3-53; 14; 15; 10, с.83-93 и др.]. Кроме того, вводные части многих монографических исследований и научных сборников по общинной организации содержат историографический разбор избранной каждым автором темы [12; 3, с. 3-14; 16; 17 и др.].

Такой способ подачи и организации материала сообщает научным построениям обоснованность их предметно-целевой установки и логическую завершенность.

Однако все эти работы посвящены анализу и обобщению научных достижений многих поколений ученых, преимущественно, в области африканистики, в меньшей степени, австраловедения. Доминирование в структуре мирового общиноведения африканского направления исследователи обоснованно объясняют тем, что «до сих пор Африка остается своего рода историческим заповедником общины» [12, с. 3], и что «проблема африканской общины включает почти все вопросы...: соотношение рода и ... общины», взаимозависимые и взаимообусловленные родственно-родовые, хозяйственные, институциональные и т.д. связи в структуре докапиталистических обществ, типология общинных образований и т.д. [12, с. 5].

Общепризнанные в международной историографии научные достижения российской африканистики, достигнутые даже в советскую эпоху, действительно полезны при научной реконструкции кочевой общины и как главенствующего способа (формы) самоорганизации казахов-кочевников, и как специфического типа социальных отношений в кочевой среде. В частности, предлагаемые российскими востоковедами этнически разнотипные модели африканских общин, прежде всего, можно использовать в качестве историко-этнографических параллелей. Здесь речь вовсе не идет о слепом подражании. Напротив, в таких случаях особенно необходим творческий подход к изучению богатого теоретического арсенала, сложившегося в результате научно-исследовательской деятельности не одного поколения общиноведов, в сущности, образующих основной корпус ученых в области африканистики. Речь идет о необходимости творческого использования теоретических положений данного научного направления с точки зрения структуры и функции этнически характерной, экономически и экологически обусловленной формой общинной организации у казахов-кочевников.

В интересующем аспекте, например, заслуживает особого внимания общеизвестное утверждение выдающегося этнолога, лингвиста, историка Д.А. Ольдерогге о хозяйственно-экономической направленности функции кровнородственных отношений в традиционных социумах. Смысл данного, безус-

ловно обладающего большим эвристическим потенциалом, утверждения заключается в том, что в доиндустриальных обществах именно кровородственные отношения в так называемой большой семье, именуемой в науке домохозяйством (англ. household), выполняют разнообразные хозяйственные функции. В этом смысле данная форма традиционной семьи представляет собой наименьшую экономическую единицу [11, с. 11].

В традиционной кочевой сфере казахов, отмеченному Д.А. Ольдерогге домохозяйству соответствует «*бірата*» (синонимы-варианты: «*бір атаның балалары*», «*ата балалары*»), представляющая собой объединение трех-четырех семей во втором, нередко, в третьем колене по мужской линии. Как следует из многочисленных источников по дореволюционной истории и этнографии казахов, именно «*бірата*» выступает едва ли не основным корпоративным субъектом воспроизводства и средств к существованию и индивида общинного типа, и самой общины. Эвристическое же значение цитируемой формулировки ученого, являющейся, впрочем, квинтэссенцией всей его статьи [11, с. 6-19] в том-то и заключается, что позволяет выработать качественно новый подход к изучению родственно-родовых отношений в кочевом социуме казахов, в особенности, разнонаправленных хозяйственных функций данного типа социальных связей.

Итак, в контексте этой и других формулировок ученого, да и многолетних теоретических достижений мирового общиноведения в целом, требуется принципиально новый ракурс видения социальной природы таких общеизвестных в кочевой среде казахов своего рода институционализированных узлов родственных связей, как «*жылу*», «*асар*», «*журтшылық*», «*немеурін*», «*сауын*», «*жүн беру*», «*май беру*», «*көлік майы*» и т.д. Кстати, в недавнем прошлом эти институты трактовались исследователями не иначе как имманентные для кочевой общины формы эксплуатации так называемого зависимого населения в кочевой среде [18; 19; 20 и др.].

В действительности же эти и другие «узлы» кровнородственных связей у казахов-кочевников представляют собой институциональные механизмы реализации хозяйственно-экономической функции данного типа социальных отношений.

В интересующем аспекте заслуживают быть особо отмеченными две историографические статьи известных востоковедов – А.И. Першица, А.В. Коротаева и А.А. Оболонкова [15, с. 142-160; 4, с. 3-53]. В обоих исследованиях достаточно подробно описываются истоки и основные этапы в истории сложения и развития российско-советского и постсоветского общиноведения как системообразующего научного направления в историографии доиндустриальных обществ. С точки зрения предметно-целевой установки настоящей статьи особый интерес представляют те части этих работ, где анализируются два ключевых направления – «общинное» и «родовое» – в истории российского общиноведения Оболонкова [15, с. 142-160; 4, с. 3-53].

Авторы подробно разбирают научные построения двух видных представителей дореволюционной востоковедческой традиции М.М. Ковалевского и Н.И. Зиберы, соответственно, являющихся, по их научно обоснованному выводу, основоположниками «родового» и «общинного» направлений в истории сложения предметного диапазона проблематики. Как пишут А.В. Коротаев и А.А. Оболонков, свою точку зрения на родовую организацию как общинную структуру, выполняющую, прежде всего, экономическую функцию, «наибольшей четкостью выразил Н.И. Зибер» в своем следующем утверждении: «В конце концов общинно-родовая организация имеет свой экономический *raison d'etre*, даже более, она прежде всего экономическая, а потом уже родовая организация» [4, с. 3-53].

Исходя из такой экономически четко выраженной позиции ученого в этом вопросе А.И. Першиц полагает, что «Н.И. Зибер близко подошел к марксизму», поскольку он «воспринял у Маркса главным образом экономическую сторону его учения» [15, с.143].

В отличие от Н.И. Зиберы, основоположник «родового» направления М.М.Ковалевский всегда отстаивал свою позитивистски ярко выраженную позицию в данном вопросе, которая нашла отражение в его следующей знаменитой формулировке: «Родовое начало есть начало общинного» [2, с.103; 4]. Данная формулировка М.М. Ковалевского с небольшой, но непринципальной корректировкой в сторону признания ученым экономической функции рода, и в дальнейшем послужила основополагающим смыслообразующим началом его многочисленных научных построений по общинной организации и родовой структуре. В этом смысле не совсем правы А.В. Коротаев и А.А. Оболонков когда пишут о том, что «... в дальнейшем М.М. Ковалевский в основном преодолел крайность своей первоначальной точки зрения» [4, с. 4].

Вкратце остановимся теперь на состоянии изученности кочевой общины казахов. С сожалением приходится констатировать то очевидное обстоятельство, что, несмотря на солидное количество литературы по теме, существующей историографической традиции оказалось не под силу изучение данного образования как главенствующей организационной формы социальных отношений у кочевников, весьма актуальной и необходимой для научной реконструкции механизма функционирования кочевого социума в целом. Причина тому – практически все исследователи рассматривают эту главенствующую социальную организацию только лишь в качестве «хозяйственной» [21; 19; 18; 22; 20 и др.].

Впрочем, такого рода концептуальные издержки свойственны и ряду исследований в области востоковедения и африканистики: «... основа внутриобщинных отношений, – пишет в связи с этим И.В. Следзевский, – полностью отождествляется с чисто экономическими связями (возникающими в процессе производства и присвоения материальных благ и услуг), а эти последние, в свою очередь, сводятся к чисто производственным отношениям (охватывающим непосредственно процесс производства или собственно экономический процесс – кооперацию, разделение и организацию труда). В результате община рассматривается как преимущественно экономическое, а не социальное объединение» [23, с. 77].

Думается, что природа такого рода издержки кроется в слепом следовании в ученой среде известной «истматовской» схеме «базис-настройка», которая неизбежно предполагала изучение общины как экономической структуры, а родовых отношений в качестве надстроечного образования. Потому что социальная природа этой структуры, по убеждению исследователей, жестко детерминирована характером базисных, то есть производственных отношений. На основании данного, возведенного в ранг господствующей социальной доктрины, ключевого «истматовского» положения среди ученых прочно укоренилось мнение, согласно которому изучение экономической структуры кочевого социума (и не только кочевого социума) является основным и единственным подспорьем для выяснения общественной природы данного типа социальности. В сущности, именно этим обстоятельством можно объяснить ставший уже историографической традицией сегментированный подход исследователей к отдельным аспектам и сферам жизнедеятельности кочевничества, точнее общины (например, родовая, социальная и т.п. структуры).

Как уже отмечалось, кочевая община казахов в науке в полном соответствии «хоздетерминистски» ориентированной исследовательской традиции также трактуется как сугубо хозяйственное объединение кочевников. Иными словами, исследователи под этим названием подразумевают любую более или менее устойчивую группу кочевников, объединяющихся лишь на базе общности своих хозяйственно-экономических интересов [19; 18; 22; 20 и др.]. Впрочем, эта точка зрения не нова – восходит к дореволюционной российской историографической традиции [24, с. 1-216; 23; 25 и др.]. В исследовательском арсенале дореволюционных русских ученых, статистов и чиновников различных местных колониальных административных структур и военных ведомств даже прочно укоренились термины «хозяйственный аул» и «аульная община». Особенно последнее понятие в качестве «рабочего инструмента» весьма широко и активно использовалось участниками практически всех экспедиций по «обследованию степных областей» и других регионов казахского края, организованных российской властью начиная со второй половины 90-х гг. XIX века [26; 27; 28; 29; 30].

Этой научной традиции, получившей наибольшее интенсивное развитие в русле «истматовской» доктрины в советскую эпоху, в сущности, продолжают придерживаться и современные исследователи, поскольку кочевая община, как уже было сказано, рассматривается только лишь как экономическая категория [18; 22; 19; 20]. Как следствие этого, структурно-функциональная природа данной общности трактуется усеченно – как «кооперация трудящихся индивидов по поводу всего производственного процесса» [22, с. 137].

Это утверждение с его ярко выраженным позитивистским духом приверженности «хоздетерминистски» ориентированной научной традиции лишь воспроизводит пронизанную таким же духом общеизвестную мысль Л.В. Даниловой и В.П. Данилова, которые, в сущности, также охарактеризовали общину в качестве «...союза непосредственных производителей по хозяйственному использованию земли и иных природных производительных сил...» [13, с. 9-23, 30-31, 36-38, 53].

В русле такой «хоздетерминистски» ориентированной трактовки в содержание категории «производственные отношения» (которая рассматривается как синоним другой категории «отношения собственности»), хотя они совершенно разноуровневые понятийные образования) вкладывается лишь вещный, материальный смысл, при этом забывается, что производственные отношения – это не только отноше-

ния общинников по поводу производства средств к существованию, но, прежде всего, отношения по воспроизводству общинника в его разветвленных взаимозависимых связях с другими общинниками, с землей, скотом, даже со средой обитания. Иными словами, производственные отношения в кочевой среде – это отношения общинников по поводу воспроизводства общинных отношений как условий и механизма (способа) организации жизнедеятельности номадов. Не случайно в фокусе даже современных исследований отсутствуют такие существенные компоненты категории «производственные отношения» как распределительные, обменные, потребительские отношения. И как следствие этого, производственные отношения в исследованиях выглядят лишь как хозяйственные отношения. В контексте такой «хоздетерминистски» ориентированной познавательной парадигмы нетрудно понять стремление исследователей к объяснению содержания социальных отношений у кочевников в таких категориях и понятиях, как собственность, найм, совместный труд, которые долго господствовали в дисциплинарной политэкономии капитализма (и социализма!). Кстати, в этих категориях, в их адекватном онтологическом понимании, на наш взгляд, следует усматривать не столько антагонистические отношения баев и рядовых общинников, сколько специфику реализации распределительных, обменных и потребительских отношений в кочевой среде, т.е. механизм присвоения совокупного общественного продукта и его условий при посредстве общинных отношений.

Между тем, кочевая община – вовсе не моносоциальное образование, она представляет собой органический сплав разноуровневых и разнотипных статусных отношений самых широких социальных категорий – баев, рядовых общинников, биев, батыров, а также различных половозрастных стратов по поводу организации всей жизнеобеспечивающей системы номадов (освоения естественной среды, означающего органическую включенность общины в местный биоценоз, присвоения условий и продуктов совокупного общинного труда посредством действующего механизма производства, распределения, обмена и потребления последних). Причем трудовая, предметная деятельность «трудящихся индивидов» реализуется в той мере, в какой последние вовлечены в широкоразветвленные общинные отношения, представляющие собой отлаженную веками социокультурную технологию опредмечивания разнообразных видов социальной деятельности, в том числе – производственной. Это означает актуальную включенность трудовой деятельности «трудящихся индивидов» в структуру совокупного общественного труда, являющегося функциональным выражением общинных отношений в сфере общественного производства. Так что основным субъектом трудовой деятельности выступают не только, даже не столько, «трудящиеся индивиды», сколько сама община, выступающая как главный корпоративный субъект организации и регулирования жизнедеятельности номадов.

Не вдаваясь в подробности этого во многом запутанного вопроса, который вполне заслуживает быть предметом очень серьезного исследования и во избежание возможных упреков и недоразумений, сразу оговоримся, что для автора настоящей статьи община – это, прежде всего, социум с его автономным режимом функционирования. В этом смысле общиной в традиционной социальной среде, в данном случае, кочевой, на мой взгляд, следует назвать только ту структуру, которая обладала способностью к самовоспроизводству и саморегуляции. Однако автономность кочевой общины достаточно условна, ибо самодостаточная, автономная способность данной структуры к саморегуляции и самовоспроизводству обеспечивается в той мере, в какой она находится взаимозависимых и взаимообусловленных связях с другими себе подобными образованиями. Речь идет о многоуровневых, разнонаправленных и разнохарактерных межобщинных связях территориально-хозяйственного, социокультурного, идеологического и т.п. направлений, которые реализовались преимущественно институциональным способом. Понятно, что эти связи, которыми собственно и объясняется механизм функционирования кочевого общества в целом, обусловлены необходимостью перманентного воспроизводства условий, факторов и средств к жизни.

Методология (понятие «общественные отношения» как исследовательский инструмент). Автор настоящих строк в ряде своих публикаций, посвященных различным аспектам истории и этнографии кочевничества в Казахстане, сформулировал положение о кочевом обществе как общинном типе социальности [9, с. 10-61; 31, с. 185-193; 32, с. 208-221; 33, с. 99-110; 34; 35; 36]. Такой вывод непосредственно проистекает из объективной логики общественных отношений в кочевой среде. И это делает их отправной точкой размышления о природе кочевого общества казахов, на мой взгляд, имеющей «всеобщую силу определения» для всех этнически характерных, географически (экологически) и исторически обусловленных форм кочевничества в Евразии. Разумеется, не в русле столь привычной для отечествен-

ного кочевниковедения схемы «базис-надстройка», являющейся теоретическим фундаментом небезызвестного экономического редукционизма советского толка с его замкнутым «цеховым» и достаточно консервативным характером.

Наша бурно развивающаяся, особенно в последнее время, историографическая практика показывает, что любая позитивистски ориентированная (традиционная) трактовка понятия «общественные отношения» даже в современных научных терминах, говоря словами А.Кребера, «...ровно ничего не прибавляет к тому, что нам уже известно, а просто служит пикантной приправой» [37, р. 325; 38, с. 319]. Поэтому смысл предпринимаемой экспликации заключается в адекватном применении понятия «общественные отношения» в качестве (генерализированного и генерализирующего) исследовательского инструмента объяснения механизма реализации отношений различных категорий кочевников по поводу воспроизводства жизнеобеспечивающих условий, средств и самой жизни в их соответствующей (институциональной) организационной форме. **В интересующем нас аспекте принципиально важно отметить, что понятие «организационная форма» означает присущую тому или иному социуму, в данном случае, кочевому, исторически, социально-экономически, социокультурно, и даже, экологически обусловленную определенную структурную комбинацию (организацию) системообразующих компонентов общественных отношений. Такое определение формирует методологически верное отношение к объекту изучения.**

Логика изучаемой реальности такова, что структурный статус (положение) и функции любого элемента общественных отношений должны изучаться в взаимообусловленных и взаимозависимых связях с другими их составляющими. Причем в постоянной проекции на деятельность людей как единственного созидательного начала в системе общественных отношений. Последнее уточнение весьма актуально, поскольку изучение мотиваций, целей, средств, предметов, объектов и результатов социально значимой человеческой деятельности в реальном историческом пространстве и времени означает изучение разнохарактерных структурно-функциональных связей между составляющими общественных отношений, т.е. собственно механизма функционирования социума. Общеизвестно, например, человек свою субъектную (и объектную) функцию реализует в той степени, в какой он находится во взаимозависимых и взаимообусловленных отношениях с себе подобными субъектами социальной деятельности. Разумеется, при посредстве целеполагающих предметов и объектов, т.е. средств жизнеобеспечения. Отсюда следует, что эти и другие типы отношений – не только главное условие, но и способ деятельности людей, направленный на воспроизводство этих самих условий и жизнеобеспечивающих средств.

Итак, вопрос о связях – это, в сущности, вопрос о функциональном состоянии общественных отношений и наоборот. Очевидно, именно это и имел в виду выдающийся представитель классической социологии Т. Парсонс, когда писал, что «если же приходится прибегать к структурной системе как к позитивному элементу динамического анализа то должны быть найдены связи этих «статистических» структурных категорий и соответствующих им частных утверждений о факте с динамическими переменными элементами в системе. **Это связь осуществляется с помощью очень важного понятия «функция». Ее основная роль заключается в том, чтобы определить критерий важности динамических факторов и процессов внутри системы»** (подчеркнуто мною – Н.А.) [39, с. 388]. Сказано в свойственной ему манере достаточно абстрактно и обобщенно, зато точно.

Несколько слов относительно содержания понятия «общественные отношения», принципиально важных для целей настоящего сообщения. Основными составляющими (структурными элементами) общественных отношений являются не только люди, как субъекты социальной деятельности, но и объекты, предметы, средства и разноуровневые «каналы» ее реализации, рассматриваемые в их естественно-исторически обусловленных многоуровневых и разнонаправленных взаимозависимых связях. При этом в структуре общественных отношений основной системо- и смыслообразующей «связкой» выступают человеческие связи, которым, собственно, и структурируются, «организуются» и регулируются абсолютно все формы и уровни этих отношений.

В свою очередь общественные отношения в определенном смысле выступают как структура, одновременно и как «технология» (термин Э. С. Маркарян) социальной деятельности [40]. Последнюю же можно рассматривать в качестве функционального состояния общественных отношений.

В этом утверждении никакого противоречия нет, хотя, на первый взгляд кажется, что между его первой и второй частями (предложениями), где основными смыслообразующими понятиями выступают, соответственно, «социальная деятельность» и «общественные отношения», необходимая в таких

случаях определенная причинно-следственная связь отсутствует. На самом деле такая связь существует, и предложенная формулировка как раз базируется на взаимообусловленных и взаимозависимых связях между отмеченными «блоками» социума – общественными (социальными) отношениями и социальной деятельностью. Дело в том, что, как известно, именно в процессе своей предметной деятельности люди вступают в соответствующую форму социальных связей, т.е. определенную общественную форму этой самой деятельности. Иными словами, эти связи формируются и регулируются институционально и «технологически» целеполагающей человеческой деятельностью. В то же время фундаментальные принципы и нормы разнохарактерных общественных связей образуют своего рода «технологии», т.е. принципы, нормы и социальные каналы деятельности людей, включенных в различные уровни общественных отношений.

В рассматриваемом аспекте следует отметить особую системо- и структурообразующую роль социальных институтов в общественных отношениях в качестве их организационных элементов. Эта роль выражается в выполнении ими очень важных в жизни общества весьма разнообразных функций (мотивирующей, коммуникативной, когнитивной, регулирующей, даже рекреационной и т.д.). Этим самым нейтрализуются, уравниваются и устраняются нежелательные для всего социума всевозможные формы девиантного поведения его членов. Если учесть, что большинство членов человеческих обществ живет по общепринятым и общепризнанным в них нормам, принципам и установлениям, или пользуясь знаменитой парсонсовской терминологией, правилом «системы стандартизированных ожиданий», то вся структура общественных отношений – это, в сущности, институционализируемая структура. Это важное примечание объясняет (хотя, как подобает в таких случаях, достаточно обобщенно) механизм функционирования общественных отношений.

И еще об одном важном обстоятельстве, пожалуй, стоит особо сказать. Предложенное определение понятия «общественные отношения» должным образом предполагает естественный доминирующий характер того или иного элемента (или элементов) в зависимости от того, в каком историческом пространстве и времени, в какой исторически (в древности и средневековье - экологически) обусловленной организационной форме человеческие отношения функционировали. В традиционных обществах, например, в данном случае – кочевом обществе казахов, система неписанных правил, установлений и верований и тесно связанные с ними всевозможные виды ритуалов, обычаев и обрядов жизненного цикла этноса, будучи, кстати, органической частью институциональной структуры социума, в своем органическом единстве, в сущности, образовали основной механизм мобилизации социальной энергии общинников в русле реализации веками сложившихся принципов и норм общественных отношений. И это было весьма важным фактором поддержания всех элементов общества кочевников в динамически равновесном состоянии.

Итак, данная обобщающая характеристика общественных отношений в их наиболее общих структурно-функциональных чертах и свойствах позволила, насколько это возможно в ограниченных рамках настоящего сообщения, представить столь же обобщенный образ взаимодействия основных составляющих данного понятия, а значит – общий механизм функционирования человеческого социума как самодостаточной системы. Отсюда – эвристичность и операциональность данного понятия как базового (исходного) исследовательского инструмента адекватного моделирования поисковой ситуации, связанной с постановкой конкретной научной проблемы и выработкой оптимального способа ее решения, в нашем случае – кочевниковедения.

Род «жетіата» как община-социум. Попробуем теперь реально представить процесс «опредмечивания» содержания понятия «общественные отношения» применительно к традиционной социальной среде казахов. Из логики данного концепта вытекает, что структурными элементами общинных отношений у кочевников являются не только члены социума с их разнонаправленными и разноуровневыми целеполагающими социальными связями, но и практически все общественно значимые объекты, предметы, средства, нормы и принципы человеческой деятельности – территория, скот, различные виды орудий труда, локальное (общинное) этническое самосознание и самоназвание, всевозможные виды ритуалов, обычаев, обрядов жизненного цикла этноса, мировоззрение, система родства, генеалогия (*шежіре*), этнические стереотипы, морально-этические и обычаеправовые нормы поведения, фольклорные традиции и даже кочевые тропы и маршруты (понимаемые как важнейшие элементы производственного процесса) и т.д., функционировавшие и как специфические способы и средства, и как «каналы» реализации социальных отношений. Эти компоненты в своем системном единстве, т.е. их сбалансированные

взаимосвязи по поводу производства средств к существованию и воспроизводства самого человека в его необходимом «общинном» качестве, собственно, и составляет механизм поддержания социума в равновесном состоянии, особенно в системе взаимоотношений с естественной средой обитания.

Как уже было сказано, главным и, пожалуй, единственным способом (формой) функционирования общественных отношений в условиях кочевого образа жизни, как и других традиционных социумах, была община, функционировавшая, в сущности, в форме «жетіата». **И тут встает принципиальной важности вопрос, какую этнически характерную, исторически и экологически обусловленную организационную форму имели традиционные социальные отношения казахов? Это действительно очень занятный вопрос, поскольку речь идет о такой организационной форме, которой, собственно, обеспечивалась самодостаточность функционирования общественных отношений у кочевников как автономной социальной системы.** Самодостаточность такой формы социальных отношений в кочевой среде, т.е. общины как социума означает ее способность к самоорганизации, саморегуляции и самовоспроизводству. Благодаря этим качествам община выступает самостоятельным субъектом и внутриобщинных отношений, и в системе взаимосвязей со своими окружениями – себе подобными структурами, природной средой и т.д.

Необходимость решения обозначенного вопроса логически выдвигает очень важную, можно сказать, центральную ключевую задачу – определение структурных составляющих этих отношений как непосредственных корпоративных субъектов хозяйственной деятельности и воспроизводства индивида общинного типа. Такой ракурс подхода к проблеме позволяет получить научно обоснованный ответ на поставленный выше вопрос относительно имманентной организационной формы функционирования общественных отношений у кочевников.

Речь идет о таких относительно самостоятельных, но только в непосредственно жизнеобеспечивающем секторе социума (хозяйство, быт, сфера «первичной» социализации человека и т.д.) базовых социально-экономических ячейках, которые в своем исторически, социокультурно, экологически необходимом количестве образовали соответствующую социальную систему - систему, обладавшую достаточной возможностью и способностью к самовоспроизводству и саморегуляции, оптимальную и с точки зрения сбалансированного взаимодействия с естественной окружающей средой. Речь идет об общине, функционирующей как социум.

Попробуем теперь отыскать эти самые величины с позиции их непосредственной жизнеобеспечивающей функции, благодаря которой они и являлись основными системо- и структурообразующими элементами рода-общины. Источники свидетельствуют (да и объективная логика реальности подсказывает), что именно большесемейная общность – «*бірата*», объединявшая группу кровных родственников в пределах двух, в необходимых случаях и трех поколений по отцовской линии, и известная в дореволюционных русских источниках второй половины XIX века под характерным названием «хозяйственный аул» и «аульная община», была основной производящей необходимого минимума жизненных благ ячейкой (напомню, что каждая семья у кочевников состояла в среднем от 4 до 7, а то и до 8 человек – родители и дети обоих полов. Среднестатистическая семья кочевника, как правило, состояла из 4-6 человек. Количество же входящих в «*бірата*» семей составляло 9-12, а иногда, хотя и редко, достигало 15-ти. Стало быть, общее количество членов «*бірата*», примерно, насчитывало от 45-50 нередко до 60-70 человек, включая и детей).

И здесь вполне возможен следующий каверзный вопрос: не вызовет ли центробежную тенденцию в среде данной общности тот факт, что каждая семья кочевников была фактическим собственником скота (хотя и персонифицированным) – данного главного «движимого» источника жизнеобеспечения и, обусловленным этим обстоятельством единственным субъектом эксплуатации соответствующих сегментов родовой территории (сезонных пастбищ, начиная со 2-й половины 70-х гг. XIX в. и сенокосных угодий). Однако в силу ряда факторов, прежде всего, хозяйственно-экономического, экологического, не в меньшей степени и бытового характера, природа жизнеобеспечивающей системы у кочевников устроена таким образом, что все жизненно необходимые крупные трудовые операции им приходилось выполнять только совместными усилиями: сезонные стрижки овец (весенние, осенние), возведение хозяйственных и бытовых построек (например, на зимовке и т.д.), совместный выпас скота, целый цикл работ, связанных с приемом и уходом за молодняком (окот), изготовление войлочных и кошемных изделий, предназначенных преимущественно для покрытия юрты, отправление наиболее значимых ритуально-обрядовых действий жизненного цикла, сезонное кочевание и т.д.

Вследствие этого данная патронимическая структура выступала как единственно главная социокультурная и производственная структура, то есть являлась непосредственным субъектом практически всех видов хозяйственно-культурной деятельности и воспроизводства человека общинного типа.

Выше уже говорилось о том, что «*бірата*» в системе земле- и водопользования была единственно реальным субъектом эксплуатации соответствующего участка родовой территории. Но только лишь в форме пользования. **В сущности, данная патронимия распоряжалась только растительным покровом и водой, но не землей – неделимой и неотчуждаемой родовой территорией, поскольку она является «всеобщим естественным условием» функционирования социума в исторически, хозяйственно-экономически и экологически заданном ритме.** Одновременно воспроизводя отмеченные структурные компоненты социальных отношений, община воспроизводит и свое «всеобщее естественное условие», что является фундаментальным фактором поддержания кормовых ресурсов пастбищных угодий в необходимой кондиции. Отсюда следует, что «*бірата*» не была самостоятельной производительной силой. Выше уже отмечалось, что свою функцию непосредственного производителя она осуществляла лишь в той мере, в какой она находилась в тесных отношениях с себе подобными структурами в пределах общины – «*жетіата*», особенно в системе земле- и водопользования. В таких взаимообусловленных отношениях, как свидетельствуют источники, находились 4-5 «*бірата*», члены которых (кроме матерей, жен и снох) ведут свою общесемейную генеалогическую линию от общего предка в третьем, иногда (по необходимости) в четвертом, даже в пятом колене по отцовской линии (напомню, что в историческом прошлом каждый казах, сам будучи членом определенной «*жетіата*», счет родства вел от себя по мужской линии до седьмого колена (т.е. «*жетінші ата*» или «*түн ата*», зачастую именуемый также универсальным названием «*ата-баба*»). При этом считал своими кровными родственниками всех членов этой самой «*жетіата*» (кроме матерей, жен и снох), поскольку, согласно родовой генеалогической традиции «*шежіре*», они ведут свое происхождение от общего седьмого предка – «*жетінші ата*»).

Именно отмеченные взаимообусловленные отношения между этими «*бірата*» активно способствовали осуществлению каждой «*бірата*» своей главной функции в качестве главенствующего корпоративного субъекта практически всех форм и направлений хозяйственно-культурной деятельности. В этом смысле данное объединение «*бірата*» следует рассматривать и как функционально интегрированную систему производительных сил.

Основная же функция «*жетіата*» – общины в сфере земельных отношений заключалась в общеправовом, властно-управленческом и генеалогическом регулировании системы землепользования, т.е. отношений между ее составляющими – патронимическими образованиями по поводу пользования соответствующими сегментами родовой (общинной) территории. Тем самым обеспечивался оптимальный экономический и общеправовой режим для сбалансированного взаимодействия между «*бірата*» в системе земельных отношений. **Это означает, что содержание отношений общинной собственности на землю нельзя объяснить лишь с позиции экономической категории «производственные отношения». Ибо община в кочевой среде в силу отмеченных выше обстоятельств не являлась непосредственным субъектом производства материальных и духовных ценностей.** Зато «*жетіата*»-община обладала монопольным правом субъекта собственности на всю родовую территорию. Такое право обеспечивалось монополизацией ею практически всех основных управленческих и властных функций (т.е. функций регулирования, управления, принуждения, наказания и т.д.) в полном соответствии с господствующим социальным порядком в общине.

Из сказанного следует, что отношения общинной собственности на землю состояли из нескольких взаимообусловленных и взаимозависимых уровней: отношений пользования, субъектом которых выступали «*бірата*» и системы управления, распоряжения и регулирования земельных отношений, единственным субъектом которой была сама община. При этом отношения пользования опосредствовались отношениями большесемейной собственности на скот, которые также являлись весьма существенными составляющими механизма реализации отношений общинной собственности на землю. **Поэтому отношения общинной собственности на родовую территорию представляли собой функционально интегрированный синтез многоуровневых отношений таксономически разноранговых субъектов (человек, «*бірата*» (большая семья), община) в системе землепользования.**

Резюмируя сказанное, можно заключить, что такой «сегментированный» способ реализации отношений собственности на землю в форме отношений пользования, в сущности, представляет собой один

из эффективных экономических факторов (одновременно и методов) рациональной эксплуатации ресурсов естественной среды обитания. Это – с одной стороны. С другой – обеспечения корпоративного единства общины как социума, поскольку такой способ исключал экономическую основу центробежных тенденций в общине.

Итак, свою хозяйственную и другие функции «*бірата*» осуществляла только лишь в качестве органической составляющей «*жетіата*». «*Жетіата*» же, будучи генеалогически и территориально организованной социальной системой, состояла из экологически и демографически лимитированного, экономически и социокультурно обусловленного количества «*бірата*». Разнохарактерные социальные связи родственниками-членами (близкими и дальними) различных «*бірата*» опосредствовались функциями данных патронимических структур. Так что в кочевой среде, как уже отмечалось, именно данная патронимия выступала как единственно возможный субъект хозяйственно-культурной деятельности и воспроизводства общинника. Но только лишь будучи в составе «*жетіата*» как необходимого институционального, экономического, социокультурного и даже естественно-природного условий ее нормального функционирования. В связи с этим особо отметим следующий принципиально важный аспект: «*жетіата*» не есть некое механическая совокупность определенного количества «*бірата*». Эта было бы слишком упрощенным пониманием существа вопроса в духе позитивизма.

Презентируемое положение о том, что «*бірата*» свои отмеченные субъектные функции осуществляла лишь в той мере, в какой являлась естественно-исторически, социокультурно и экономически неотъемлемой частью «*жетіата*» означает разноуровневые взаимообусловленные отношения между «*бірата*». Из этого факта конкретно-исторически и логически следует, что «*жетіата*» являлась исторически упорядоченной, социокультурно, экономически и экологически обусловленной институциональной (организационной) формой этих самых отношений. **Данный онтологически, логически и конкретно-исторически хорошо верифицируемый факт позволяет сформулировать положение в виде следующего силлогизма: «*жетіата*» представляла собой объединение экономически, экологически, демографически лимитированного, санкционированного традицией определенного количества «*бірата*» – основных производителей материальных и духовных благ, тесно связанных между собой кровнородственными, экономическими, социокультурными и территориальными отношениями.**

Вместе с тем «*жетіата*», будучи организационной формой этих самых отношений, функционировала не только в качестве главного (генерализованного и генерализующего) субъекта управления и регулирования внутриобщинных, но и межобщинных отношений. Следовательно, «*жетіата*» в пределах пространства жизнедеятельности всех ее составляющих была самовоспроизводящим и саморегулируемым социальным организмом, т.е. социумом-общиной.

Выше уже отмечалось, что социальные границы данного образования маркировались по «количественному» принципу «семь поколений», т.е. путем запрета внутри общины-рода брачных отношений до семи колен включительно. Такой «семипоколенный» принцип брачных отношений выступал как эффективный институциональный механизм регулирования исторически, хозяйственно-экономически и экологически обусловленных демографических пределов и оптимума ресурсных возможностей среды обитания рода-общины. Известная демографическая ограниченность «*жетіата*» во времени и пространстве, территориальная локализованность, а также ограниченность этой структуры от других аналогичных структур экзогамным барьером традиционных семейно-брачных отношений получили мощное идеологическое обоснование в принципах и нормах генеалогической традиции – «*шежіре*». Разумеется, отмеченный принцип (способ) маркирования, прежде всего, обусловлен разнохарактерными историческими и социокультурными факторами, а также лимитирующими ресурсными возможностями естественной среды обитания.

В контексте сказанного можно сделать вывод о том, что именно семипоколенная экзогамная структура «*жетіата*», т.е. род, функционировала как община-социум. Итак, несколько перефразируя общепринятую в среде медиевистов известную мысль К. Маркса**** о средневековой германской марке-общине [41, с. 472], применительно к кочевничеству, следует заключить, что кочевая община казахов существовала только в взаимозависимых и взаимообусловленных отношениях ее составляющих патронимических структур (т.е. «*бірата*»). Эти же отношения, в сущности, и составляют структуру «*жетіата*» – общины, необходимой организационной формы их функционирования. Это означает, что именно в рамках этой структуры институционально, идеологически, социокультурно, производственно-эконо-

мически и даже экологически обеспечивался необходимый уровень плотности и интенсивности различных типов и уровней социальных связей в кочевой среде, понимаемых как «технология» воспроизводства и регулирования жизнедеятельности и общинной личности, и семьи, и самой общины, то есть именно община функционировала как главный социальный механизм перманентного воспроизводства и жизнеобеспечивающих условий и средств, и самой жизнедеятельности номадов.

Способность функционировать семипоколенной экзогамной структуры как главной организационной формы общинных отношений у кочевников, т.е. как социума означает ее способность быть и активным субъектом практически всех форм и уровней внешних отношений – межобщинных, межплеменных, межжуровых и т.д. **Собственно говоря, и племя, и жур**** – это, в сущности, различные институционализированные уровни межродовых отношений. Вместе с тем данные отношения функционируют как своего рода идентификационное пространство родовой идентичности общины. Одновременно именно эти отношения выступают внешним стимулирующим фактором перманентного воспроизводства родственно-родовых связей в пределах семипоколенной экзогамной структуры «жетіата», понимаемых как мощный сплачивающий и регулятивный механизм общины-социума. Такова, в сущности, институциональная природа синергизма кочевничества как общинного типа социальности.**

О совпадении рода и общины (вместо заключения). В связи с постулируемым тезисом о семипоколенной экзогамной структуре как общине, естественно, возникает давно дискутируемый в науке вопрос о совпадении рода и общины. Сама постановка вопроса о семипоколенной экзогамной структуре «жетіата» как общине-социуме весьма актуализирует эту давнюю, однако до сих пор нерешенную проблему. Следует сказать, что обозначенной проблемой занимались несколько поколений ученых в основном советского периода [10, с. 83-93; 11, с. 6-19; 15, с. 142-160; 12; 4, с. 3-52]. В опубликованных же в постсоветское время многочисленных научных работах, в основном востоковедческого плана, данная проблема затрагивается лишь попутно [42, с. 68-86 и др.]. С учетом сложившейся такой историографической ситуации, можно сказать, что эта проблематика в своем развитии, к сожалению, несколько застопорилась. Однако по моему глубокому убеждению, эта тема вовсе не утратила свою научно-познавательную актуальность. Во всяком случае, многочисленные источники самого различного происхождения, относящиеся, в первую очередь, к дореволюционному периоду истории и этнографии Казахстана прекрасно демонстрируют огромный эвристический потенциал избранного нами ракурса видения проблемы.

Речь идет о необходимости изучения механизма реализации социальных отношений у казахов-кочевников с точки зрения совпадения рода и общины. Вышеизложенные материалы, почерпнутые нами из различных источников, а также предлагаемая автором настоящих строк система доказательств, насколько это возможно в рамках этой небольшой статьи, думается, послужат подтверждением их совпадения, особенно в процессе социально целеполагающей деятельности общинников, т.е. взаимообусловленного единства этих двух начал, прежде всего, в функциональном отношении, что особенно проявлялось в процессе функционирования различных сфер жизнедеятельности социума. Этот факт достаточно определенно подтверждается на примере таких институциональных узлов родственно-родовых связей, особенно в сфере взаимоотношений между «бірата», как «жылу», «асар», «сауын», «көлік майы» и т.д., которые фактически осуществляли разнонаправленные хозяйственные функции. Поэтому, говоря словами известного российского ученого Д.А. Ольдерогге, «большая семья (в нашем случае «бірата»), иначе называемая домохозяйством (англ. household), составляет наименьшую экономическую единицу, фактически – реализацию кровнородственных отношений в сфере экономики» [11, с. 11].

Из сказанного следует, что подобная функциональная интегрированность родственно-родового и хозяйственного начал в повседневной экономической жизни кочевников, в сущности, представляет собой естественное перманентное состояние «жетіата» как общины-социума. Понятно, что отмеченная интегрированность этих двух фундаментальных начал в кочевой среде реализуется только лишь в взаимозависимом и взаимодополняющем единстве с другими факторами общественного производства – социокультурном, экономическом, экологическом, институциональном и т.д. Достаточно сильная позиция генеалогически организованных общественных связей в социуме, особенно заметно прослеживаемая в доколониальный период, не есть признак архаичности уклада жизни номадов, как полагает ряд исследователей в духе монистического материализма, а одна из составляющих способа самоорганизации кочевого этноса.

Заключение. Подводя итоги изложенному отметим, что проблема совпадения рода и общины в условиях казахского нomaдизма в настоящей статье рассматривалась в контексте и в рамках доколониального периода отечественной истории. Так сказать, в том естественном состоянии родового и общинного начал, в каком они пребывали в указанный период, как основополагающих системообразующих факторов в кочевом социуме казахов.

Понятно, что в условиях стремительного и наступательного утверждения колониального порядка в казахской степи со стороны российской короны «жетіата» как община-социум претерпел существенное структурно-функциональное изменение, особенно ее жизнеобеспечивающие параметры, что повлекло за собой изменения и в структуре традиционных социальных отношений у казахов. Эти обстоятельства, являющиеся, к сожалению, одним из практически не изученных аспектов национальной историографии, должны стать предметом специального изучения.

Примечания.

* Данная статья представляет собой дополненный и доработанный вариант ранее вышедшей публикации автора [35].

** Понятие «семипоколенная экзогамная структура» (вариант «семипоколенное экзогамное образование») в научный оборот введено автором настоящих строк. Данная когнитивная конструкция на практике оказалась весьма эффективным исследовательским инструментом адекватного определения и изучения и социальных границ и демографических пределов, а также внутреннего механизма функционирования «жетіата» как рода-социума (общины) [9, с. 10-61].

*** Как и во всех традиционных социумах, кочевник себя полностью отождествлял с родной, родовой территорией как естественным продолжением своего природного бытия, мотивируя это унаследованностью ее от великих основателей рода («жетіата») – своих предков. «*Кіндік қан тамған жер*» (примерный смысл данного фразеологизма: «земля, впитавшая капли крови из пуповины моей, моих родственников, моих предков»), – говорили в таких случаях кочевники, совершенно ясно подразумевая изначальную природную принадлежность данной территории своему роду – общине.

**** Несмотря на обструкцию (порой не совсем обоснованную и корректную) научной теории К. Маркса, особенно со стороны его недавних приверженцев, она в своих существенных аспектах в мировой системе социальных наук остается одной из самых влиятельных социологических доктрин. В связи с этим достаточно напомнить о том, что выдающийся французский структуралист Клод Леви-Стросс при создании своих исследований, в частности, знаменитой «структурной антропологии» «... испытал сильное влияние К. Маркса...» [44, с. 511-512; 45]. Безусловно, отвергая революционно ориентированную часть системы научных взглядов К. Маркса, вероятно, не следует отвергать его структурную методiku, блестяще апробированную многими серьезными исследованиями в различных областях современных социальных наук, а потому признаваемую даже яркими оппонентами ученого. Разумеется, эффективность применения ее заключается в оптимальном сочетании с передовыми методами других современных научных школ и направлений, представляющих различные дисциплины – социологию, теоретическую экономику, антропологию, историю, этнологию и т.д. [46; 47 и др.].

***** Жуз представляет собой высшую форму самоорганизации казахов-кочевников, выполнявшую в историческом прошлом функции, прежде всего, территориальной и политической интеграции генеалогически близких (в представлении кочевников) родо-племенных образований (общин) в полном соответствии с концепцией устной историографической традиции «*шежіре*». Генеалогически лишь по форме данный уровень самоорганизации кочевников на самом деле представляет собой хозяйственно-экономически, институционально и даже географически обусловленный способ управления и регулирования преимущественно межродовых (межобщинных) отношений. И тут возможен следующий резонный вопрос: почему межродовые (межобщинные) отношения были основным объектом организаторской и институционально-регулятивной деятельности жуза? Дело в том, что, как уже отмечалось выше, именно кочевая община, существовавшая в виде «жетіата» в лице своих основных структурных составляющих «*бірата*» выступала основным корпоративным субъектом воспроизводства материальных и нематериальных благ, а также самого индивида-общинника. Действительно, как свидетельствуют источники, институты жузовых структур «*билер кеңесі*» (совет биев), «*бидің билігі*» (суд биев), «*ру басылар кеңесі*» (совет родовых старейшин), «*хан кеңесі*» (ханский совет) и даже сам хан («хан билігі») и т.п. практически никогда не вмешивались во внутреннюю жизнь родов-общин, за исключе-

нием тех случаев, когда определенные вышедшие из-под контроля внутриродовые экстраординарные социальные и политические эксцессы угрожали устоявшимся нормам и принципам межродовых (межобщинных) отношений. В этом смысле жуз изначально сложился и функционировал как организационная (институциональная) форма преимущественно межродовых отношений. К сожалению, практически все исследователи факт образования трех жузов в начале XVII века рассматривают как свидетельство организационно-политического разъединения казахского этноса. На самом же деле казахи в указанное время объединились в три жуза. Между тем такая троичная форма самоорганизации казахского этноса в суровых условиях кочевой этноэкологии оказалась хозяйственно-экономически, социокультурно, политически и даже экологически весьма обоснованным способом рационального распределения людских и материальных сил, направленным, прежде всего, на эффективную эксплуатацию кормовых и водных ресурсов столь огромной территории Казахстана.

Литература

1. Әлімбай Н. Ру // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Т.5. – Алматы: ТОО «Әлем Даму Интеграция», 2017. – 816 б.
2. Ковалевский М.М. Родовой быт в настоящем, недавнем и отдаленном прошлом: опыт в области сравнительной этнографии и истории права // [соч.] Максима Ковалевского. – СПб.: Тип. Акционер. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1911. – 312 с.
3. Батянова Е.И. Род и община у телеутов в XIX – начале XXI века. – М.: Наука, 2007. – 395 с.
4. Коротаяев А.В., Оболонков А.А. Род как форма социальной организации в работах дореволюционных русских и советских исследователей // Узловые проблемы истории докапиталистических обществ Востока. Вопросы этнографии. – М.: Наука, 1990. – С. 3-52.
5. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в. – Алма-Ата: Наука, 1968. – 255 с.
6. Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. – Алма-Ата: Наука, 1974. – 204 с.
7. Hillery G.A. Definitions of Community: Areas of Agreement // *Rural Sociology*. Vol. 20, 1955. – № 2. – P. 119.
8. Тэрнер В. Символ и ритуал. – М.: Наука, 1983. – 277 с.
9. Алимбай Н. Община как социальный механизм жизнеобеспечения в кочевой этноэкологии // Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы: Наука, 1998. – С. 10-61.
10. Крюков М.В. О соотношении родовой и патронимической (клановой) организаций (к постановке вопроса) // Советская этнография. – 1967. – № 6. – С. 83-94.
11. Ольдерогге Д.А. Иерархия родовых структур и типы большесемейных домашних общин // Социальная организация народов Азии и Африки. – М.: Наука, 1975. – С. 6-19.
12. Община в Африке. Проблемы типологии / Редкол.: С.А. Токарев (отв. ред.), Ю.М. Кобищанов. АН СССР. Ин-т Африки. – М.: Наука, 1978. – 291 с.
13. Данилова Л.В., Данилов В.П. Проблемы теории и истории общины // Община в Африке. Проблемы типологии. – М., 1978. – С. 9-60.
14. Сюмов Ю.С. Обсуждение теоретических проблем общины (XIV Межреспубликанский симпозиум по аграрной истории Восточной Европы). НАА. – 1973. – №6. – С. 225-226.
15. Першиц А.И. Проблемы типологизации общины в дореволюционной русской и советской этнографии // Очерк истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. Вып. VIII. – М.: Наука, 1978. – С. 142-156.
16. Социальная организация народов Азии и Африки. – М.: Наука, 1975. – 315 с.
17. Изучение истории Африки: проблемы и достижения // Отв. ред. Б.Б. Пиотровский, Б. М. Туполев. – М.: Наука, 1985. – 303 с.
18. Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII в. – начале XX в. Политико-экономический анализ. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 632 с.
19. Шахматов В.Ф. Казахская пастбищно-кочевая община. – Алма-Ата: Типография издательства АН КазССР, 1964. – 207 с.
20. Курьлев В.П. Скот, земля, община у кочевых и полукочевых казахов (вторая половина XIX – начало XX века) // В. П. Курьлев; Рос. акад. наук. Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). – СПб.: МАЭ, 1998. – 287 с.
21. Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем // Сост. П.П. Румянцев; Переселенч. упр. Гл. упр. землеустройства и земледелия. – Санкт-Петербург: Переселенч. упр. Г.У.З. и З., 1910. – 66 с.
22. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности кочевнического общества). – Алматы: «Социнвест», М.: «Горизонт», 1995. – 320 с.

23. Следзевский И.В. Земледельческая община в Западной Африке: хозяйственная и социальная структура. Вопросы теории. Постановка проблемы // Община в Африке. Проблемы типологии. – М.: Наука, 1978. – С. 61-132.

24. Кауфман А.А. Кочевники // Кауфман А.А. Русская община в процессе ее зарождения и роста. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1908. – С. 1-216.

25. Румянцев П.П. Социальное строение киргизского народа в прошлом и настоящем. – СПб., 1909. – №5. – С. 79-137.

26. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т. I. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. – Воронеж, 1898. – 1041 с.; Т. II. Акмолинская область. Атбасарский уезд. – Воронеж, 1902. – IV+XXXIV+494 с.; Т. III. Акмолинская область. Акмолинский уезд. Ч. I. Поаульные таблицы. – СПб., 1907. – 67+IV+523+141 с.; Ч.2. – Чернигов, 1909. – 153+29 (65–93) с.; Т. IV. Семипалатинская область. Павлодарский уезд. – Воронеж, 1903. – VII+90+III+662 с.; Т. V. Тургайская область. Кустанайский уезд. – Воронеж, 1903. – V+154+III+375 с.; Т. IV. Семипалатинская область. Каркаралинский уезд. – СПб., 1905. – 90+IV+827+134 с.; Т. VII. Тургайская область. Актюбинский уезд. – Воронеж, 1903. – V+570 с.; Т. VIII. Семипалатинская область. Зайсанский уезд. – СПб., 1909. – VIII+695 с.; Т. IX. Семипалатинская область. Усть-Каменогорский уезд. – СПб., 1905. – III+82+99+80+IV+369 с.; Т. X. Семипалатинская область. Семипалатинский уезд. – СПб., 1909. – IX+795 с.; Т. XI. Акмолинская область. Омский уезд. – Чернигов, 1908. – VII+593 с.; Т. XIII. Сводка материалов по киргизскому землепользованию. – СПб., 1906. – XI+322 с.

27. Материалы по киргизскому землепользованию в Сырдарьинской области. I. Чимкентский уезд. – Ташкент, 1908. – IV+639 с.; II. Чимкентский уезд. – Ташкент, 1910. – 277 с.; Аулиеатинский уезд. – Ташкент, 1911. – 699 с.; Перовский уезд. – Ташкент, 1912. – 640 с.; Казалинский уезд. – Ташкент, 1913. – 386 с.

28. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Тургайский уезд. – Оренбург, 1911. – 283 с.; Иргизский уезд. – Оренбург, 1913; Кустанайский уезд. – Оренбург, 1912; Лбищенский уезд. – Оренбург, 1914; Актюбинский уезд. – Оренбург, 1912.

29. Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Т. I. Лепсинский уезд. – СПб., 1911. – 11+401+633 с.; Т. II. Капальский уезд. – СПб., 1913. – X+249+529 с.; Т. III. Джаркенский уезд. – СПб., 1913. – IX+321+439 с.

30. Материалы по повторному обследованию в 1910-1911 гг. хозяйства и землепользования киргиз Семипалатинской области. Т.1. Павлодарский уезд. – Семипалатинск, 1912. – VI+753 с.; Т. II. Усть-Каменогорский уезд. – СПб., 1913. – V+788 с.; Т. III. Зайсанский уезд. – СПб., 1913. – 589 с.

31. Алимбай Н. Об исходных принципах изучения традиционного казахского общества (краткий номиналогический дискурс) // Труды Центрального музея. – Алматы, Наука, 2004. Вып., I. – С. 137-160.

32. Алимбай Н. Еще раз о кочевой общине как основной организационной форме традиционных социальных отношений у казахов // Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации. Сборник материалов международной научной конференции. Алматы: 21-23 ноября 2007. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – С. 208-221.

33. Alimbai N. Community as a principle organizational form of social relations of nomads / Eleink. – Magyar Östörténet, 2009, VIII. Évfolyam, 1. Szam (15.). – P. 28-35.

34. Алимбай Н. Евразийское кочевничество как общинный тип социальности (Введения в проблематику) // Урбанизация и нomaдизм в Центральной Азии: история и проблемы. Материалы международной конференции. – Алматы: Дайк-пресс, 2004. – С. 185-193.

35. Алимбай Н. Семипоколенная экзогамная структура «жетіата» как община-социум (к проблеме совпадения рода и общины у казахов-кочевников) // Исторический ежегодник (труды ученых Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова). – Алматы: Ер Жәнібек, 2019. – С. 99-116.

36. Alimbai N. La comunità come principale forma organizzativa delle relazioni sociali dei nomadi: note preliminari // Popoli della Yurta Kazakhstan: tra le origini e la modernità. – Milano: Jaca Book, 2008. – P. 99-110 (на итал. яз.).

37. Kroeber A.L. Anthropology. – N.Y.: 1948. – 325 p.

38. Леви-Строс К. Структурная антропология. Перевод с французского. Изд. 2-ое. – М.: Академический проект, 2008. – 554 с.

39. Парсонс Т. О структуре социального действия. Перевод с английского. – М.: Академический проект, 2000. – 880 с.

40. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука (логико-методологический анализ). – М.: Мысль, 1983. – 284 с.

41. Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству. – М.: Политиздат, 1968. – Т.46. ч. I. – 472 с.

42. Коротаев А.В. «Апология трайбализма»: племя как форма социально-политической организации сложных первобытных обществ (по материалам Северо-Восточного Йемена) // Социологический журнал. – 1995. – № 4. – С. 68-86.

43. Джери Д., Джери Дж. Большой толковый социологический словарь. Перевод с английского. В 2-х томах. – М.: «Вече», 2001. Т. I. – С. 544 с.

44. Джери Д., Джери Дж. Большой толковый социологический словарь. Перевод с английского. В 2-х томах. – М.: «Вече», 2001. Т. II. – С. 528 с.

45. Альтюссер Л. За Маркса. Перевод с французского. – М.: Праксис, 2006. – 390 с.

46. Лефорт К. Формы истории. Очерки политической антропологии. Перевод с французского. – СПб.: «Наука», 2007. – 340 с.

Reference

1. Alimbay N. Ru [Relative], Qazaqtyn etnografiyalıq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi. Enciklopediya [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. Encyclopedia]. Almaty, TOO «Alem Damu Integraciya», 5, 2017. 816 p. [in Kazakh].

2. Kovalevskiy M.M. Rodovoj byt v nastoyashchem, nedavnem i otdalennom proshlom: opyt v oblasti sravnitel'noj etnografii i istorii prava [Generic life in the present, recent and distant past: experience in the field of comparative ethnography and history of law]. Saint-Petersburg, Tip. Akcioner. o-va Brokgauz-Efron, 1911. 312 p. [in Russian].

3. Bat'yanova E.I. Rod i obshchina u teuletov v XIX – nachale XXI veka [Family and community of teleuts in the XIX-early XXI century]. Moscow, Nauka, 2007. 395 p. [in Russian].

4. Korotaev A.V., Obolonkov A.A. Rod kak forma social'noj organizacii v rabotah dorevolucionnyh russkih i sovetskikh issledovatelej [Relative as a form of social organization in the works of pre-revolutionary russian and soviet researchers]. In: Uzlovye problemy istorii dokapitalisticheskikh obshchestv Vostoka. Voprosy istoriografii [Nodal problems of the history of pre-capitalist societies of the East. Questions of historiography]. Moscow, Nauka, 1990. P. 3-52. [in Russian].

5. Vostrov V.V., Mukanov M.S. Rodoplemennoj sostav i rasselenie kazahov (konec XIX – nachalo XX v.) [Tribal composition and settlement of Kazakhs (late XIX-early XX c.)]. Alma-Ata, Nauka, 1968. 255 p. [in Russian].

6. Mukanov M.S. Etnicheskij sostav i rasselenie kazahov Srednego zhuzha [Ethnic composition and settlement of the kazakhs of the middle zhuz]. Alma-Ata, Nauka, 1974. 204 p. [in Russian].

7. Hillery G.A. Deginitions of Community: Ageas of Agreement, Rugal Sociology. Vol. 20 (2), 1955. P. 119.

8. Terner V. Simvol i ritual [Symbol and ritual]. Moscow, Nauka, 1983. 277 p. [in Russian].

9. Alimbay N. Obshchina kak social'nyj mekhanizm zhizneobespecheniya v kochevoj etnoekosisteme [Community as a social mechanism of life support in the nomadic ethno-ecosystem]. In: Alimbay N., Mukanov M.S., Argyubaev Kh. Tradicionnaya kul'tura zhizneobespecheniya kazahov. Oчерki teorii i istorii [Traditional culture of life support of kazakhs. Essays on theory and history]. (Nauka, Almaty, 1998, P. 10-61). [in Russian].

10. Kryukov M.V. O sootnoshenii rodovoj i patronomicheskoy (klanovoj) organizacij (k postanovke voprosa) [About the ratio of generic and metronomically (clan) organizations (to question statement)]. In: Sovetskaya etnografiya [Soviet Ethnography]. (1967, 6, P. 83-94). [in Russian].

11. Ol'derogge D.A. Ierarhiya rodovyh struktur i tipy bol'shesemejnyh domashnih obshchin [Hierarchy of generic structures and types of large-family home communities]. In: Social'naya organizaciya narodov Azii i Afriki [Social organization of Asian and African peoples]. (Nauka, Moscow, 1975, P. 6-19). [in Russian].

12. Obshchina v Afrike. Problemy tipologii [Community in Africa. Problems of typology]. Redkol.: S.A. Tokarev (otv. red.), Yu.M. Kobishchanov. AN SSSR. In-t Afriki [Ed.: S.A. Tokarev (ed.), Yu.M. Kobishchanov. USSR Academy of Sciences. In-t of Africa]. Moscow, Nauka, 1978. 291 p. [in Russian].

13. Danilova L.V., Danilov V.P. Problemy teorii i istorii obshchiny [Problems of theory and history of the community]. Obshchina v Afrike. Problemy tipologii [Community in Africa. The problem of typology]. (Moscow, 1978, P. 9-60). [in Russian].

14. Symov Yu.S. Obsuzhdenie teoreticheskikh problem obshchiny (XIV Mezhhrespublikanskij simpozium po agrarnoj istorii Vostochnoj Evropy). NAA [Discussion of theoretical problems of the community (XIV inter-Republican Symposium on agricultural history of Eastern Europe). NAA]. (1973, 6, P. 225-226). [in Russian].

15. Pershic A.I. Problemy tipologizacii obshchiny v dorevolucionnoj russkoj i sovetskoj etnografii [Problems of community typology in pre-revolutionary russian and soviet ethnography]. Oчерk istorii russkoj etnografii, fol'kloristiki i antropologii [Essay on the history of russian ethnography, folklore and anthropology]. (Nauka, Moscow, 1978, VIII, P. 142-156). [in Russian].

16. Social'naya organizaciya narodov Azii i Afriki [Social organization of the peoples of Asia and Africa]. Moscow, Nauka, 1975. 315 p. [in Russian].

17. Izuchenie istorii Afriki: Problemy i dostizheniya [Studying the history of Africa: Problems and achievements]. Otv. red. B.B. Piotrovskij, B. M. Tupolev [Ed. by B.B. Piotrovsky, B.M. Tupolev]. Moscow, Nauka, 1985. 303 p. [in Russian].

18. Tolybekov S.E. Kochevoe obshchestvo kazahov v XVII – nachale XX veka. Politiko-ekonomicheskij analiz [Nomadic society of kazakhs in the XVII-early XX century. Political and economic analysis]. Alma-Ata, Nauka, 1971. 632 p. [in Russian].

19. Shahmatov V.F. Kazhskaya pastbishchno-kochevaya obshchina [Kazakh pastoral and nomadic community]. Alma-Ata, Tipografiya izdatel'stva AN KazSSR, 1964. 207 p. [in Russian].

20. Kurylev V.P. Skot, zemlya, obshchina u kochevyh i polukochevyh kazahov (vtoraya polovina XIX – nachalo XX veka) [Cattle, land, community of nomadic and semi-nomadic kazakhs (second half of the XIX – early XX century)]. In: V. P. Kurylev. Ros. akad. nauk, Muzej antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (Kunstkamera) [Russian Academy of Sciences, Museum of anthropology and Ethnography. The Great Peter (Kunstkamera)]. Saint-Petersburg, MAE, 1998. 287 p. [in Russian].

21. Romyancev P.P. Kirgizskij narod v proshlom i nastoyashchem [Kyrgyz people in the past and present]. sost. P.P. Romyancev; Pereselench. upr. Gl. upr. zemleustrojstva i zemledeliya [comp. P.P. Romyantsev; Migration management. Main department of land management and agriculture]. Saint-Petersburg, Pereselench. upr. G.U.Z. i Z., 1910. 66 p. [in Russian].

22. Masanov N.E. Kochevaya civilizaciya kazahov (osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva) [Nomadic civilization of the Kazakhs (fundamentals of nomadic society)]. Almaty, «Socinvest», Moscow, «Gorizont», 1995. 320 p. [in Russian].

23. Sledzevskij I.V. Zemledel'cheskaya obshchina v Zapadnoj Afrike: hozyajstvennaya i social'naya struktura. Voprosy teorii. Postanovka problemy [Farming community in West Africa: economic and social structure. Questions of theory. Problem statement]. In: Obshchina v Afrike. Problemy tipologii [Community in Africa. The problem of typology]. (Nauka, Moscow, 1978, P. 61-132). [in Russian].

24. Kaufman A.A. Kochevniki // Kaufman A.A. Russkaya obshchina v processe ee zarozhdeniya i rosta [The Russian community in the process of its birth and growth]. (Tipografiya Tovarishchestva I.D. Sytina, Moscow, 1908, P. 1-216). [in Russian].

25. Romyancev P.P. Social'noe stroenie kirgizskogo naroda v proshlom i nastoyashchem [Social structure of the Kyrgyz people in the past and present]. (Saint-Petersburg, 1909(5), P. 79-137). [in Russian].

26. Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiej po issledovaniyu stepnyh oblastej [Materials on Kirghiz land use, collected and developed by the expedition for the study of the steppe regions]. T. I. Akmolinskaya oblast'. Kokchetavskij uezd. Voronezh, 1898, 1041 p.; T. II. Akmolinskaya oblast'. Atbasarskij uezd. Voronezh, 1902, IV+XXXIV+494 p.; T. III. Akmolinskaya oblast'. Akmolinskij uezd. Part I. Poaul'nyya tablicy. Saint-Petersburg, 1907, 67+IV+523+141 p.; Part 2. Chernigov, 1909, 153+29 (65–93) p.; T. IV. Semipalatinskaya oblast'. Pavlodarskij uezd. Voronezh, 1903, VII+90+III+662 p.; T. V. Turgajskaya oblast'. Kustanajskij uezd. Voronezh, 1903, V+154+III+375 p.; T. IV. Semipalatinskaya oblast'. Karkaralinskij uezd. Saint-Petersburg, 1905, 90+IV+827+134 p.; T. VII. Turgajskaya oblast'. Aktyubinskij uezd. Voronezh, 1903, V+570 p.; T. VIII. Semipalatinskaya oblast'. Zajsanskij uezd. Saint-Petersburg, 1909, VIII+695 p.; T. IX. Semipalatinskaya oblast'. Ust'-Kamenogorskij uezd. Saint-Petersburg, 1905, III+82+99+80+IV+369 p.; T. X. Semipalatinskaya oblast'. Semipalatinskij uezd. Saint-Petersburg, 1909, IX+795 p.; T. XI. Akmolinskaya oblast'. Omskij uezd. Chernigov, 1908, VII+593 p.; T. XIII. Svodka materialov po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu. Saint-Petersburg, 1906, XI+322 p. [in Russian].

27. Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu v Syrdar'inskoj oblasti [Materials on Kyrgyz land use in the Syrdarya region]. I. Chimkentskij uezd. Tashkent, 1908, IV+639 p.; II. Chimkentskij uezd. Tashkent, 1910, 277 p.; Aulieatinskij uezd. Tashkent, 1911, 699 p.; Perovskij uezd. Tashkent, 1912, 640 p.; Kazalinskij uezd. Tashkent, 1913, 386 p. [in Russian].

28. Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo pereselencheskogo rajona [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by the Statistical party of the Turgay-Ural resettlement district]. Turgajskij uezd. Orenburg, 1911, 283 p.; Irgizskij uezd. Orenburg, 1913; Kustanajskij uezd. Orenburg, 1912; Lbishchenskij uezd. Orenburg, 1914; Aktyubinskij uezd. Orenburg, 1912. [in Russian].

29. Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozyajstva i zemlepol'zovaniya v Semirechenskoy oblasti [Materials on the survey of native and russian old-timers and land use in the Semirechensk region]. T. I. Lepsinskij uezd. Saint-Petersburg, 1911, 11+401+633 p.; T. II. Kapal'skij uezd. Saint-Petersburg, 1913, X+249+529 p.; T. III. Dzharkenskij uezd. Saint-Petersburg, 1913, IX+321+439 p. [in Russian].

30. Materialy po povtornomu obsledovaniyu v 1910-1911 gg. hozyajstva i zemlepol'zovaniya kirgiz Semipalatinskoy oblasti [Materials on repeated survey of economy and land use in 1910-1911 of the Kyrgyz Republic of Semipalatinsk region]. T. I. Pavlodarskij uezd. Semipalatinsk, 1912. VI+753 s.; T. II. Ust'-Kamenogorskij uezd. Saint-Petersburg, 1913, V+788 p.; T. III. Zajsanskij uezd. Saint-Petersburg, 1913, 589 p. [in Russian].

31. Alimbai N. Ob iskhodnyh principah izucheniya tradicionnogo kazahskogo obshchestva (kratkij nomadologicheskij diskurs) [On the basic principles of studying traditional kazakh society (short nomadological discourse). Trudy Central'nogo muzeya [Proceedings of the Central Museum]. (Nauka, Almaty, 2004, I, P. 137-160). [in Russian].

32. Alimbai N. Eshche raz o kochevoj obshchine kak osnovnoj organizacionnoj forme tradicionnyh social'nyh otoshenij u kazahov [Once again about the nomadic community as the main organizational form of traditional social relations among the Kazakhs]. In: Vklad kochevnikov v razvitie mirovoj civilizacii. Sbornik materialov mezhdunarodnoj

nauchnoj konferencii [The Contribution of nomads to the development of world civilization. Proceedings of the international scientific conference]. Almaty, 21-23.11.2007. Almaty, Dajk-Press, 2008, P. 208-221. [in Russian].

33. Alimbai N. Community as a principle organizational form of social relations of nomads. In: Eleink. (Magyar Őstörténet, 2009, VIII, Évfolyam, 1. Szam (15.), P. 28-35). [in Russian].

34. Alimbai N. Evrazijskoe kochevnichestvo kak obshchinnyj tip social'nosti (Vvedeniya v problematiku) [Eurasian nomadism as a communal type of sociality (Introduction to problems)]. In: Urbanizaciya i nomadizm v Central'noj Azii: istoriya i problemy. Materialy mezhdunarodnoj konferencii [Urbanization and nomadism in Central Asia: history and problems. Proceedings of the international conference]. (Dajk-press, Almaty, 2004, P. 185-193). [in Russian].

35. Alimbai N. Semipokolennaya ekzogamnaya struktura «zhetiata» kak obshchina-socium (k probleme sovpadeniya roda i obshchiny u kazahov-kochevnikov) [Seven-generation exogamous structure of «zhetiata» as a community-society (on the problem of matching the genus and community of Kazakh nomads)]. In: Istoricheskiy ezhegodnik (trudy uchenyh Instituta istorii i etnologii imeni CH.CH. Valihanova) [Historical yearbook (works of scientists of the Institute of history and Ethnology named after Ch. Ualikhanov)]. (Er Zhanibek, Almaty, 2019, P. 99-116). [in Russian].

36. Alimbai N. La comunita come principale forma organizzativa delle relazioni sociali dei nomadi: note preliminari. In: Popoli della Yurta Kazakhstan: tra le origini e la modernita. (Jaca Book, Milano, 2008, P. 99-110). [in Italian].

37. Kroeber A.L. Anthropology. New York, 1948, 325 p.

38. Levi-Stros K. Strukturnaya antropologiya. Perevod s francuzskogo. Izd. 2-oe [Structural anthropology. Translated from the French. Ed.2]. Moscow, Akademicheskij proekt, 2008. 554 p. [in Russian].

39. Parsons T. O strukture social'nogo dejstviya. Perevod s anglijskogo [On the structure of social action. Translated from English]. Moscow, Akademicheskij proekt, 2000. 880 p. [in Russian].

40. Markar'yan E.S. Teoriya kul'tury i sovremennaya nauka (logiko-metodologicheskij analiz) [Theory of culture and modern science (logical and methodological analysis)]. Moscow, Mysl', 1983. 284 p. [in Russian].

41. Marks K. Formy, predshestvuyushchie kapitalisticheskomu proizvodstvu [Forms preceding capitalist production]. Moscow, Politizdat, 1968, T.46, Part I. 472 p. [in Russian].

42. Korotaev A.V. «Apologiya trajbalizma»: plemya kak forma social'no-politicheskoy organizacii slozhnyh nepervobytnykh obshchestv (po materialam Severo-Vostochnogo Jemena) [«Apology of tribalism»: the tribe as a form of socio-political organization of complex non-primitive societies (based on materials from North-Eastern Yemen)]. In: Sociologicheskij zhurnal [Sociological journal]. (1995, 4, P. 68-86). [in Russian].

43. Dzheri D., Dzheri Dzh. Bol'shoj tolkovyj sociologicheskij slovar'. Perevod s anglijskogo. V 2-h tomah [The big explanatory sociological dictionary]. Translated from English. In 2 volumes]. Moscow, «Veche», 2001, T. I. 544 p. [in Russian].

44. Dzheri D., Dzheri Dzh. Bol'shoj tolkovyj sociologicheskij slovar'. Perevod s anglijskogo. V 2-h tomah [The big explanatory sociological dictionary. Translated from English. In 2 volumes]. Moscow, «Veche», 2001, T. II. 528 p. [in Russian].

45. Al'tyusser L. Za Marksa. Perevod s francuzskogo [For Marx. Translated from French]. Moscow, Praxis, 2006. 390 p. [in Russian].

46. Lefort K. Formy istorii. Ocherki politicheskoy antropologii. Perevod s francuzskogo [Forms of history. Essays in political anthropology. Translated from the French]. Saint-Petersburg, «Nauka», 2007. 340 p. [in Russian].

Н. Әлімбай

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұражайы
(E-mail: malika-94kz@mail.ru)

Қауымдастық-социум ретіндегі «Жетіата» экзогамды құрылымы (көшпелі қазақтардағы ру мен қауымдастық сәйкестігі проблемасы жайында)

Аннотация. Көшпелі қазақтардың қауымдық қатынастарына тән этникалық ұйымдық форма – ру, яғни «жеті ата» деп аталатын, әке тарапынан санағанда жеті ұрпақ көлеміндегі қандас туыстардың басын біріктіретін және іс жүзінде көшпелі қоғамдағы әлеуметтік байланыстардың барлық түрі мен деңгейін қамтитын экзогамды құрылым болды. Оның уақыт пен кеңістіктегі белгілі демографиялық шектеулігі мен аумақтық тұйықтығы, сондай-ақ сол тақылеттес құрылымдардан бөлектігі отбасы-неке қатынастарының экзогамды кедергісі арқылы қамтамасыз етілді. Бұл құрылымның осы сынды тұйықтығы, әрі салыстырмалы түрде автономды тіршілік ету тәртібі генеалогиялық дәстүр – шежіреде қуатты идеологиялық және тарихнамалық негіздемеге ие болып, әлеуметтік-экономикалық, табиғи-экологиялық және институционалдық факторлармен дәйектелді.

Кілт сөздер: көшпелі қауым, жеті ата экзогамды құрылымы, бірата, патронимия, қоғамдық қатынастар, ру аумағы, логика, құрылым, ұйымдық форма, функция.

N. Alimbay

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan

(E-mail: malika-94kz@mail.ru)

**Seven-generation exogamous structure of «Zhetiata» as a community-society*
(to the problem of the coincidence of clan and community among Kazakh nomads)**

Abstract. The ethnically characteristic organizational form of communal relations among Kazakh nomads was a clan (ru) - the so-called seven-generation exogamous structure “zhetiata”, which united a group of blood relatives within seven generations on the paternal line and synthesized practically all types and levels of social relations in a nomadic environment. Its known demographic limitation in time and space and territorial localization, as well as delimitation from such structures, was ensured by the exogamous barrier of family and marriage relations. Such localization, as well as the relative autonomous mode of functioning of this structure, received a powerful ideological and historiographic substantiation in the geneological tradition - «shezhire» and are conditioned by socio-economic, natural-ecological and institutional factors.

Keywords: nomadic community, family-generation exogamous structure - «zhetiata», «birata», patronomy, social relations, tribal territory, logic, structure, organizational form, function.

Сведения об авторе:

Алимбай Нурсан, кандидат исторических наук, директор, Центральный государственный музей Республики Казахстан, Самал-1, 44, Алматы, Казахстан.

Автор туралы мәлімет:

Әлімбай Нұрсан, тарих ғылымдарының кандидаты, директор, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұражайы, Самал-1, 44, Алматы, Қазақстан.

About the author:

Alimbay Nursan, Candidate of Historical Sciences, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Samal-1, 44, Almaty, Kazakhstan.

З.К. Дербишева

*Кыргызско-Турецкий университет «Манас», Бишкек, Кыргызская Республика
(E-mail: zamira.derbisheva@manas.edu.kg)*

Г.К. Алтынбекова

*Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан
(E-mail: altynbekova-69@mail.ru)*

Концепт как средство репрезентации этнокультурной ментальности

Аннотация. Данная статья посвящена проблеме изучения эмоционального концепта «Любовь» (Махаббат) в казахском и кыргызском языках. Система эмоционального постижения мира складывается у человека с момента его рождения и постоянно развивается. Она состоит из понятий, различных по уровню сложности и абстракции. Концепты являются основой для понимания национального менталитета. Концепт «Любовь» (Махаббат), отражая эмоциональное поведение этнического социума, активно апеллирует к многочисленным образам в казахском и кыргызском сознании и получает вербализацию в лексике, фразеологизмах, поговорках, поэтических текстах. Для всестороннего представления этого концепта авторы считают естественным использование лингвокультурологического, аксиологического, лингвокогнитивного, семантико-прагматического подходов.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, лингвокультурный подход, лингвокогнитивный подход, метафора, эмоция, эмоциональная картина мира, национальная ментальность, когнитивно-прагматическая сфера, казахский и кыргызский языки.

Введение

Начиная с 80-х годов XX века термин когнитивная лингвистика обретает всё большую и большую популярность в контексте современных языковых исследований. В настоящее время она считается одним из наиболее перспективных и популярных направлений в науке о языке. Разработкой основных положений и направлений когнитивной лингвистики занимались такие лингвисты, как Джордж Лакофф, Рональд Лангакер, Рэй Джакендорф, Леонард Талми, Чарльз Филлмор, Анна Вежбицкая и др. Роль и значимость когнитивной лингвистики подчеркивает М. Тендаль: «Современная когнитивная лингвистика стала активной дисциплиной в лингвистике с момента ее первых шагов в 1970-х годах. Все основные уровни лингвистического описания, такие как фонология, синтаксис, морфология и семантика, были рассмотрены с когнитивной лингвистической точки зрения, и когнитивная лингвистика стала влиятельной теоретической основой для открытия тонких механизмов работы языка» [1, с. 112-137].

Среди российских ученых, внесших вклад в развитие когнитивистики, следует упомянуть Е.С. Кубрякову, Ю.С. Степанова, В.И. Карасика, И.А. Стернина, З.Д. Попову, В.В. Красных и др. По словам Леонарда Талми, когнитивная лингвистика обращается к базовым концептуальным категориям (например, пространство и время, место действия и события, сущности и процессы, движение и положение) через язык. В рамках данного раздела языкознания производится структурирование основных мыслительных и эмоциональных категорий, таких как внимание и перспектива, волеизъявление и намерение [2, с. 3]. Описание структуры концепта и выявление различных его аспектов применительно к лексической системе языка входит в компетенцию когнитивной семантики, являющейся частью когнитивной лингвистики. А. Вежбицкая определяет основную цель когнитивной семантики как описание структуры концепта, наличие которого лежит в основе и объясняет называние вещей и объектов закреплёнными за ними в лексической системе языка именами, описание идеи, а не просто чувственного типичного представителя вида объектов, иными словами, описание прототипа [3, с. 19]. Интересными и важными для данного исследования представляются замечания В.И. Карасика о лингвокультурном и лингвокогнитивном подходах к пониманию культурного концепта. Суть лингвокультурного подхода состоит в том, что концепт понимается как основная единица культуры, её концентрат (в этом пункте автор ссылается на Ю.С. Степанова). Что касается лингвокогнитивного подхода, в его рамках концепт рассматривается на основе его языкового выражения. Как отмечает автор, данные два подхода к изучению концепта несколько не противоречат друг другу: концепт как ментальная единица в сознании отдельного носителя языка есть выход на концептосферу социума, т.е., в конечном счете, на культуру. Иначе говоря, эти подходы различаются векторами по отношению к индивиду: лингвокогнитивный концепт – это на-

правление от индивидуального сознания к культуре, а лингвокультурный концепт - это направление от культуры к индивидуальному сознанию [4, с. 97].

Данная статья посвящена проблеме изучения эмоционального концепта «Любовь» в казахском и кыргызском языках. Система знаний о мире складывается у человека с момента его рождения и постоянно развивается. Она состоит из концептов, различных по уровню сложности и абстракции. Они являются ключевыми для понимания национального менталитета как специфического отношения к миру его носителей. Концепты суть ментальные сущности. Носитель языка - это носитель определенных концептуальных систем. Однако задача по экспликации процесса концептуализации и содержания концепта доступна только лингвисту, который сам является носителем данного языка. Концептуальный анализ – это не какой-то известный и общепринятый метод экспликации концептов. Все работы, скорее всего, объединены общей целью: раскрыть концепт путем интерпретации с привлечением большого объема исторической и культурной информации.

Методология исследования

Поскольку не существует единого и строгого определения концепта и его структуры, когнитивная наука не выработала и единую методологию его изучения и описания. Изучение и описание концепта «Любовь» возможно с позиций лингвокультурологического, когнитивного, аксиологического, семантико-прагматического подходов. Все перечисленные подходы вписываются в антропоцентрическую парадигму исследования. Наиболее известные в настоящее время подходы к выявлению структуры концепта, лежащие в основе целого ряда современных исследований в области лингвоконцептологии, принадлежат Ю.С. Степанову, В.И. Карасику, И.А. Стернину, В.В. Колесову и Г.Г. Слышкину. Методика изучения концептов, описанная В. И. Карасиком, основывается на системе исследовательских процедур, раскрывающих смысловой потенциал соответствующих концептов в изучаемой культуре. Вслед за В. И. Карасиком мы рассматриваем концепт как многомерное смысловое образование, в котором выделяются ценностная, образная и понятийная стороны [4, с. 91]. В данном исследовании внимание акцентируется на взаимодействии эмоционального концепта с эмоциональной картиной мира, языковым сознанием народа и национальной ментальностью на материале поэтических текстов, казахской и кыргызской паремиологии, лексикографических источников.

Анализ

Эмоциональная языковая картина мира выступает как разновидность языковой картины мира. Под эмоциональной языковой картиной мира понимается совокупность эмоциональных представлений, эмоциональных понятий, эмоциональных концептов. Оязыковляясь, данные компоненты формируют сложное структурно-смысловое образование [5, с. 25]. Эмоциональная языковая картина мира предстает как оценочная деятельность человеческого сознания при ментальном освоении мира. Понятие «эмоциональная языковая картина мира» неразрывно связано с понятием «эмоция». Эмоции – культурно обусловленный ментальный продукт. По мнению Катерины Лутц: “Extensive ethnographic research has been conducted on the emotion lexicon in the last 10 years. This research has shown that emotion terms are important operators in sociocultural systems and, by extension, in the organization and interpretation of what might be only then inadequately described as personal or private experience. From the perspective of much ethnographic research, people’s emotional lives and understandings are in an important sense their social lives” [6].

Эмоции отражают этнокультурную специфику модели мира и представляют собой особую «реальность». В конкретной лингвокультуре эмоции формируют свои концепты, которые отражают в языковом сознании индивидов многовековой опыт этноса посредством универсальных и культурно специфических представлений об эмоциональных переживаниях [5, с. 97]. Таким образом, эмоциональные концепты выступают как этнокультурно обусловленные структурно-смысловые ментальные образования, как этноспецифичные фиксаторы мыслительного процесса.

Лексема *любовь* номинирует один из самых фундаментальных эмоциональных концептов – «Любовь». Любовь всегда признавалась вечной культурной ценностью, какой бы смысл не вкладывали в это понятие: стихийный эрос, жертвенная любовь к Богу, любовь-дружба или любовь-страсть, любовь к конкретным объектам или абстрактным идеям [7, с. 76-78]. Концепт «Любовь» является универсальным общечеловеческим понятием, который находит отражение в любом языке. При этом важно подчеркнуть, что в языках разных народов, народов, ориентированных на разные культурные традиции, различаются концепты. Лингвокогнитивная и лингвокультурная направленность исследования вызывает необходи-

мость прежде всего разобраться в этнокультурной природе концепта «Махаббат/Любовь» в казахском и кыргызском языках. С лингвокультурологической точки зрения доминирующей является ценностная составляющая, поскольку она более всего культурно значима. Ценностный компонент раскрывает особенности менталитета этноса. В связи с этим аксиологический подход, рассматривающий язык как зеркало базовой системы ценностей этноса, является именно тем инструментом, который может быть успешно применен для изучения как архаической, так и современной ментальности и культуры народа. Золтан Ковесес выделяет в эмоциях образные составляющие: «...the structure of many emotion concepts is composed of four parts. These include a system of conceptual metonymies, a system of conceptual metaphors, a set of related concepts, and a category of cognitive models» [8, с. 128-133].

Любовь в казахской и кыргызской системе ценностей - многогранная эмоция. Она имеет разные ипостаси и проявляется: 1) между мужчиной и женщиной; 2) в любви матери к ребенку; 3) в любви детей к матери, к отцу, близким; 4) в любви к родной земле.

- Любовь женщины и мужчины – это сокровенная внутренняя страсть.
- Любовь матери к ребенку – это безграничная нежность.
- Любовь детей к матери, к отцу – это благодарность и почтение.
- Любовь к родной земле – это гордость и преданность.

В данной иерархии любовь между мужчиной и женщиной занимает не первую позицию. Менталитет казахов и кыргызов не позволяет демонстрировать чувства напоказ. Реальное общение влюбленных мужчины и женщины молчаливо и немногословно. Как говорил А. Кунанбаев: *Ғашықтық тілі – тілсіз тіл*, то есть любовь – безмолвное чувство. Это чувство как бы прячется в глубинах человеческой души, где оно достигает неимоверной силы, бушует как стихия и прорывается в сокровенных стихах, песнях, кыргызских поэтических импровизациях, казахских жырау. Это подтверждается языковыми данными, вербализующими концепт «Любовь» и репрезентирует следующие когнитивно-прагматические сферы: 1) номинации любви; 2) обращения к объекту любви; 3) объяснения в любви (речевые формулы-клише); 4) интерпретация любви (эпитеты, метафоры, фразеологизмы, паремология, поэзия).

Когнитивно-прагматическая сфера: *«Номинации любви»*.

С точки зрения философии, лексические номинации концепта и его толкование предстают под другим углом. Для Н.Д. Арутюновой, например, концепты – это «понятия жизненной философии», «обыденные аналоги мировоззренческих терминов, закрепленные в лексике естественных языков и обеспечивающие стабильность и преемственность духовной культуры этноса». Именно «ключевые концепты культуры: понятие духовной сферы, оценок, стихийных состояний человека» являются, по её мнению, существенным компонентом культуры [9, с. 67-78]. Концепты в её понимании представляют собой единицы обыденного философского (преимущественно этического) сознания, они культурно значимы, аксиологически окрашены и мировоззренчески ориентированы. Степень вербализации этого чувства невысока. Лексические номинации концепта «Любовь» в казахском языке: *махаббат, сүйіспеншілік, ғашықтық, жақсы көру, сүйу, жарату, ұнату*. В кыргызском языке основной лексемой, выражающей любовь между мужчиной и женщиной, является слово *сүйүү*. Примечательно, что исконным значением данного слова, выявленным этимологическим анализом, является «быть опорой, поддерживать». Ментальное восприятие этого чувства у кыргызов в основе связано, прежде всего, с взаимной поддержкой. Кыргызы в обиходном дискурсе реже используют слова любви, заимствованные из арабского языка: *махабат* и *ашык*. Слово *ашык* в сочетании с глаголами *болуу* (быть), *калуу* (стать) *ашык болуу, сүйүп калуу* обозначают «влюбиться». Сочетание *пейили түштү* «влюбиться» (букв. душа снизошла) также содержит в своем составе арабское слово *пейил* (душа).

Для выражения состояния любви функционально значимым в кыргызском языке является понятие «*көңүл*», у которого в других языках нет лексического соответствия. В русско-кыргызском словаре К.К. Юдахина [10, с. 456] оно передается так: *«Вместилище чувств, желаний, настроений, помыслов»*. Семантически оно очень емкое и обозначает состояние души и встречается в составе многих сочетаний. Симпатия в кыргызском языке передается через слово «*көңүл*»: *көңүлүн тап-* (букв. найди ее душу), то есть найти путь к ее сердцу и вызвать к себе чью-л. симпатию; *көңүлгө тол* (заполнить душу), что значит понравиться; *кызга көөнү толуптур* (букв.: при виде девушки его душа была переполнена), то есть ему понравилась девушка.

Понятийная составляющая данного концепта представляет собой, по мнению В.И. Карасика, *«совокупность существенных признаков объекта или ситуации и итог их познания»* [11, с. 3-17]. Отсюда:

- чувство любви всегда взаимосвязано со всеми чувствами, присущими человеку;
- чувство сильного эмоционального притяжения между мужчиной и женщиной;
- чувство эмоционального тяготения, которое испытывают родители к детям;
- высокая духовная тяга человека к родной земле, к своему народу;
- чувство эмоционального предпочтения определенных предметов, явлений, склонности к действиям, деятельности.

Когнитивно-прагматическая сфера: **«Обращения к любимой»**. Среди многочисленных средств выражения эмоциональной оценки особое место занимают обращения к любимой, которые наилучшим образом характеризуют любящих людей. Следует заметить, что данные обращения, являясь по сути вокативами, используются в особом типе дискурса, а именно, в любовном дискурсе, в котором нейтрализуется фатическая (контактоустанавливающая) функция обращений и на первый план выходит эмоционально-характеризующая функция, демонстрирующая эмоционально-экспрессивное отношение говорящего к своему собеседнику. Ср.: *жаным* (моя любимая, душа моя), *өмірімнің бақыты* (счастье моей жизни), *жәннәтім* (мой рай), *өмірімнің сәні* (украшение моей жизни), *отбасымның тірегі* (опора моей жизни), *іздегенім* (та, которую искал), *бағым* (мое счастье), *қуанышым* (моя радость), *сыңарым* (моя половинка), *ханишайым* (моя принцесса), *дүниедегі барым* (все, что в моей жизни), *жалғызым* (моя единственная), *сүйіктім* (моя любимая), *аяулым* (моя желанная), *ғашығым* (моя любовь), *сұлуым* (моя красавица), *қымбаттым* (моя драгоценная), *асылым* (моя драгоценная), *қара көзім* (моя черноглазая), *жәудір көзім* (горящие глаза). Приведенные примеры показывают, что любимый человек является средоточием жизненного тонуса (моя душа), объект любви ассоциируется с объектом высшего эмоционально-духовного восприятия (счастье, радость, любовь), с прекрасным объектом внешнего (зрительного) восприятия (моя красавица, черноглазая, лучезарная), как объект мифологически-сказочного восприятия (моя принцесса, мой рай), как наивысшая ценность (моя драгоценная, все, что есть в моей жизни, моя единственная, моя половинка и т.д.). Эти обращения обслуживают сферу индивидуальных межличностных отношений любящих людей. Как показывают приведенные примеры, иллюстрирующие положительно-оценочный тип коннотации, в основе таких обращений лежит симпатия, проявляющаяся в нежных, ласковых обращениях. Необходимо также обратить внимание, что эмоционально-оценочный потенциал в данных примерах значительно усиливается притяжательными формами 1 лица, характерными для казахского языка.

Метафорические обращения данной прагматической сферы связаны с материальными ценностями: *алтынмым* (моя золотая), *теңгем* (моя монета); со светом: *айым* (моя луна), *күнім* (мое солнце), *шырағым* (свет мой), *жарқыным* (лучинка моя), *жарығым* (свет мой), *сәулем* (мой луч, свет) и др. С миром флоры: *гүлім* (мой цветок), *қызғалдағым* (мой тюльпан). Наиболее многочисленная группа обращений связана с зооморфными метафорами, идентифицирующими образ женщины с любимыми представителями из мира фауны: *тотықұсым* (моя жар-птица), *көгершінім* (моя голубка), *аққуым* (моя лебедь), *құсым* (моя птица), *қарлығашым* (моя ласточка), *боташыым* (мой верблюжонок), *құндызым* (мой бобрин) и др. Такие обращения демонстрируют высокую степень интенсивности эмоционального отношения к своему партнеру, выражают позитивное душевное отношение и симпатию говорящего к адресату. Вышеприведенные примеры позволяют утверждать, что ласковые обращения характеризуются психологической установкой на контакт и ответную положительную реакцию.

Когнитивно-прагматическая сфера **«Объяснение в любви»**.

«Объяснение в любви» – это речевой жанр, соответствующий одной из важных ситуаций во взаимоотношениях людей, связанный с богатой культурной традицией, что предполагает наличие стереотипов, прежде всего во фразах-клише. Любовь у казахов и кыргызов – латентное чувство, которое внешне мало проявляется. Это подтверждается и в языке. Степень вербализации этого чувства невысока. При объяснении в любви используется идиома (кырг.: *Мен сени жақшы көрөм*, каз.: *Мен сені жақсы көремін*), что буквально обозначает «я тебя хорошо вижу». Можно предположить, что это своего рода эвфемизм, который закрепился в значении «я тебя люблю». Наиболее обиходная, стилистически нейтральная фраза, которую казахи наиболее часто употребляют при объяснении в любви такая: *Сен маған ұнайсың* (Ты мне нравишься). Это также подтверждает определенный ментальный стереотип, что о любви не принято было говорить напрямую. Фраза-клише (кырг.: *мен сени сүйөмүн*; каз.: *мен сені сүйемін*) – «я люблю тебя» имеет несколько возвышенную стилистическую окраску и употребляется в момент особого эмоционального подъема объяснения в любви. Если обиходно-разговорный дискурс

явно отмечен вербальной скудостью с точки зрения выражения любви между мужчиной и женщиной, то чувства любви кыргызы и казахи ярко и красочно доносили поэтическим языком, который был полон инносказательности, метафорической образности. Ср.: *Мен саган гашыкпын.* (Я люблю тебя). *Сені айдай көремін.* (Ты для меня как луна). *Жүрегімнің төрінен өзіңе орын бердім.* (Ты глубоко в моем сердце). *Өмірімді саган қиямын.* (Всю свою жизнь посвящаю тебе). *Сенсіз маған өмір сүру қиын.* (Мне тяжело жить без тебя). и т.п.

Когнитивно-прагматическая сфера **«Интерпретация любви».**

Концепт как сложная ментальная единица имеет разные способы интерпретации. Информативно насыщенным с этой точки зрения выступает лексический уровень, который формирует ядерные признаки концепта. Вместе с тем образную составляющую концепта, являющуюся конструктивно значимым компонентом эмоционального концепта, представляют такие средства языка, как эпитеты, метафоры, фразеологизмы, паремиологические выражения. Эпитеты любви выражают качественные характеристики любви: чистоту: *мөлдір махаббат* (чистая любовь), *адал махаббат* (чистая любовь), *кіршіксіз* (безукоризненная); искренность чувства: *шынайы махаббат* (истинная любовь); временную безграничность: *ескірмейтін* (нестареющая), *өмір-бақи* (всю жизнь), *тек қана өлім ажырататын* (только смерть разлучит), *шексіз* (безграничная), *мәңгілік* (вечная); интенсивность: *тулаған сезім* (бурные чувства), *ыстық* (горячая, страстная), *өшпес сезім* (неугасаемое чувство); надежность: *берік махаббат* (прочная любовь), *сенімді махаббат* (верная любовь), *баянды* (надежная); эстетический аспект: *көркем* (красивая), *сыңар аққу* (пара лебедей), *ай мен күндей жарасқан* (красивые как луна и солнце); значимость: *ұлы сезім* (великое чувство), *ерекше* (особая), *мәнді* (значимая), *қайталанбас* (неповторимое чувство), *махаббат құдіреті* (величие любви); эмоциональный аспект: *шаттыққа толы* (любовь полна радостью), *қуанышты сәттер* (счастливые мгновения), *бақытқа толы* (любовь полна счастьем). Любовь в понимании казахов представляется чистой, искренней, безграничной, не знающей меры, надежной, несущей особую эстетику, имеющей особую значимость, эмоционально позитивной.

Фразеологические единицы, выражающие любовь мужчины и женщины. Большинство фразеологизмов о любви в казахском языке имеет метафорическую сущность. И казахское языковое сознание наиболее часто ассоциирует любовь с образом огня, который передает высокий градус этого чувства. Ср.:

- *жүрегі жанды* (сердце загорелось);
- *жүрегіне өрт түсті* (сердце вспыхнуло огнем);
- *жүрегі оттай жанды* (сердце загорелось огнем);
- *сезім отын маздатты* (пламенный огонь любви);
- *алаулаған ыстық от* (пламенеющий горячий огонь любви);
- *жүрекке шоқ түсті* (в сердце загорелся уголек);
- *жалын лаулады* (пламя разгорелось);
- *жандым-күйдім* (сгорела – обожглась);
- *өрт зардабы* (последствия пожара);

Для казахской и кыргызской языковой картины мира свойственна устойчивая метафорическая модель «Любовь – это огонь, пламя, пожар».

Второй по распространенности образ восприятия любви выражен в модели «Любовь – боль» и передается в следующих фразеологических единицах:

- *жарага себілген ащы тұз* (горькая соль, посыпанная на рану);
- *жүрегін жаралады* (сердце ранило);
- *жаралы жүрек* (раненое сердце);

Для концептуализации внутреннего мира человека в казахском и кыргызском языках характерным признаком является признак локализации в сердце:

- *жүрек қалауы* (желание сердца);
- *жүректен жүрекке* (от сердца к сердцу);
- *жүректері табысты* (сердца встретились);
- *жүрегім тек өзіңе тәуелді* (сердце покоряется только тебе).

Интерпретация любви через идиомы, устойчивые сочетания эксплицирует высокую степень интенсивности этого чувства, приводящей не только к страсти, но и негативным ощущениям боли, душевных страданий.

Образный компонент лингвокультурного концепта «Махаббат/Любовь» наиболее полное воплощение получает с помощью чувственных образов казахской поэзии. В поэтических текстах присутствуют метафорические интерпретации данного концепта: метафоры с положительной коннотацией: любовь – солнце, свет, птица, вершина, пик, гора, цветок, музыка-песня, а также метафоры с отрицательной коннотацией в образах огня, раны, боли, яда.

Метафора «Любовь-солнце»

Чаще всего любовь ассоциируется со солнцем и светом, то есть метафора «Любовь – солнце, солнечные лучи и лучи света». Ср.: *Махаббат – күн, көкпен жерге нұрын шашатын...* (Любовь – это солнце, с неба излучающее свет). *Бір жұлдыздан тұрады, махаббатың аспаны.* [В небе любви только одна звезда]. *О, махаббат, сен әлі тірі ме едің? Көзімнен гайып болған күнім едің!* [Ты – это солнце, померкшее в моих глазах] (М.Мақатаев). *Махаббат деген алтын күн сәулесін шашып тұратын.* [Любовь – золотое солнце, озаряющее лучами]. *Өзге ойдан тыйылып, Бірімен бірі әуре, Жүрекке құйылып, Жан рахат бір сәуле.* [Любовь – солнечный луч, который приносит наслаждение] (А.Құнанбаев). *Қос махаббат – қос жанар-шамшырағым!* [Любовь – светящийся маяк] (Ф.Оңғарсынова).

Метафора «Любовь-вершина».

Любовь у казахов и кыргызов ассоциируется с горной вершиной или высокой башней, подчеркивая такой когнитивный признак, как недостижимость: *Махаббат та шың сияқты:* [Любовь – это вершина, пик] (М.Шаханов). *Махаббат – қайсар заңғар шың кез келген өрлей алмаған* [Любовь – это вершина, которую преодолевают только отважные] (М.Шаханов). *Махаббат болған еді, Таудың мен еркін жүрген тағысы едім.* [Любовь – это горы и свобода]. *Махаббат деген биік тас* [Любовь – это высокая скала]. *Шын махаббат қасиеттен құралатын мұнара* [Любовь – это башня].

Нередко *махаббат (любовь)*, как и эмоции в целом, ассоциируется с рекой или горным источником. Ср.: *Бір теңізге құйылған қос өзендей,* [Любовь – это два русла, стекающие в море]. *Махаббат деген – таза бұлақ, ешкімнің қолы тимеген.* [Любовь – чистый родник] (Тойболдиева Гауһар).

Метафора «Любовь-птица»

Довольно часто в казахском поэтическом дискурсе любовь ассоциируется с белой птицей.

Алғашқы махаббат, Жүректі тербейді. Мәңгілік бақ құсым. [Первая любовь – это вечная птица счастья].

Құстай боп самғаймын, Тек жете алмаймын. [К своей любви лечу, как птица, но никак не могу достичь].

Махаббаттың ақ құсының қанатымен. [Любовь – это крылья белой птицы] (Н.Төлеев).

Арман құсым, сен мені адал түсін. [Любовь – это заветная мечта, как птица].

Жіі барғам аққулар Қонған көлге Ал, қазір тоңған жүрек. [Любовь – белые лебеди – символ верности] (М.Мақатаев).

В основе одной из зооморфных метафор лежит красивый образ лани. Ср.: *Үркіп қаишқан маралдай, махаббат.* [Любовь убегает как лань].

Метафора «Любовь-творчество»

Следующий тип метафоры связан с ощущением любви как высокого творческого вдохновения: *Махаббат ол қос жүректің әні гой.* [Любовь – песня возлюбленных] (М.Шаханов) *Махаббат – дастан, өмір бойы өлмейтін!* [Любовь – это бессмертная поэма]. *Махаббат – ән, Жүрекке терең бойлайтын.* [Любовь – это музыка].

Метафора «Любовь-цветок»

Метафора любви в образе цветка: *О, махаббат, сен әлі тірі ме едің? Гүлім едің* [Любовь – это цветок]. *Махаббат деген нәзік гүл, уақыты келсе сынатын.* [Любовь – это нежный цветок].

Метафора «Любовь-огонь»

Любовь в метафорическом восприятии казаха пылает огнем, бушует как пламя, возгорается как искра, что свидетельствует о том, насколько велика мощь и высока степень интенсивности этого чувства. Ср.:

Сезім оты мазданып жаным жүректе. [Любовь – огонь] (Қ.Есжан).

Жүрегімді махаббатың өртесін. [Любовь – огонь].

Қор қылуга құдіреттен, Жүрегіме түсті өрт. [В сердце попало пламя огня]

Махаббат жүрекке түскен шоқпен тең. [Любовь равносильна углям, которые попали в сердце].

Бұ сауда есімді алып, ішімді от қып. [В душе моей огонь].

*Күйдіріп өртеген соң алдым қалам. [...который обжигает, палит]. (М.Сералин)
 Мені осынша сағындырып, Жүрегімді лаулатып, жалын қылып. [Сердце пылает, горит].
 Сонда оны гашиқ оты жандырған. (Бернияз Күлеев).
 Маздаған оттай ыстық сезімін әрең басты. [Любовь - огонь] (Ө.Қанахин)
 Махаббат – алаулаған ыстық от. [Любовь - огонь].*

Вместе с тем огонь также может служить символом «опасной стихии», приводя к негативным последствиям, то есть он может нещадно обжечь, нанося раны и причиняя неимоверную боль.

Жандым-күйдім сені ойлап, дамыл көрмей [...воспламенился, обжегся].

Күйдірген қалың өрттің зардабынан. [Любовь – жгучая боль].

Өлгелі тұр сүмірейіп сорлы жаным (М.Жұмабаев).

Метафоры с отрицательной коннотацией основаны также на образах боли, яда.

Метафора «Любовь – боль, рана»

Бітпейді ішімде гашиқтық жарасы. [Любовь – незаживающая рана] (А.Құнанбаев).

Әсима іштей гана күйініп, жүректі бітеу жараға беріп қойып тым-тырыс жата алмады. [Любовь – глухая рана] (М.Иманжанов).

Көңіліме ажарыңмен салдың жара [Своей красотой оставила во мне рану] (М.Сералин). Махаббат – бір тікенек. [Любовь – острая колючка, которая вонзается в сердце].

Метафора «Любовь – яд»

Махаббаттың уын ішті талай жан. [Любовь - яд]. (К.Есжан).

Махаббат па, кім ішпеген бұл улы, Шығардым, мен жылап сосын күлуді. [Любовь – это яд] (К.Ахметова). Аһ ұрам у ішкендей ішім ашып. (Ә.Тәң.). Махаббат – бір тәтті у. [Любовь – сладкий яд] (М.Жұмабаев).

Общие корни метафоры «огня», «света», «воды» уходят в исконную семантику казахского языка и отражают древние представления об эмоциональной жизни казахского этноса.

Специфические образы любви многочисленны, но относительно низкочастотны: воздух, платок, песок, сокровище, дорога и т.д. В них коннотации идеализируются неоднозначной и внеконтекстной интерпретацией смысла, заданного в казахской культуре.

Махаббат – ауа. [Любовь – это воздух].

Ия, махаббат – қайсар құзды жарып өтер тасты жол. [Любовь – это дорога, которая пробивает огромную скалу] (М.Шаханов).

Махаббат деген қазына күшің жетіп қаза алсаң. [Любовь – это сокровище, которое не каждому под силу достать].

Махаббат құм секілді мінезі жоқ сырғыма. [Любовь – это песок от стихийного оползня] (М.Шаханов).

Махаббат деген тор да бар, шыға алмассың. [Любовь – это клетка, откуда нет выхода].

Махаббат деген – кіршіксіз ақ орамал, кестелеп ою тоқылған. [Любовь - безусловно чистое чувство, как белый платок].

Паремнологические единицы, выражающие любовь.

Переживания и волнения, эмоции и чувства человека вербализуются в народных пословицах и поговорках. Среди паремий, интерпретирующих эмоцию любви, можно выделить паремнологические единицы, имеющие и положительные, и отрицательные коннотации.

О влюбленных: *Екі жарты бір бүтін.* – Две половинки одно целое.

О цене любви: *Азапсыз махаббат – арзан махаббат.* – Любовь без страданий – Недорого ценится.

О восприятии любимой: *Әркімдікі өзіне, Ай көрінер көзіне.* – В глазах каждого его любимая месяцем светит в ночи, т.е. любящий слеп, он не замечает недостатков. *Әркімнің мінген аты – тұлпар өзіне, Әркімнің сүйген жары – сұңқар.* Для каждого его конь – скакун, для каждой его любимой – сокол.

О необходимости искать любовь: *Сүйгеніңді іздесең, Жел оңынан тұрады.* – Когда ищешь свою любовь, ветер сопутствует тебе.

Любовь не знает возрастных ограничений: *Махаббат жас талгамайды.* – Любви все возрасты покорны.

Об эстетической стороне любви: *Махаббат – өмір көркі.* – Любовь – украшение жизни.

О труднодоступности любви: *Ғашиқтық жол – ауыр жол.* – Тяжела дорога любви.

О жизнеутверждающей силе любви: *Нағыз махаббат қысқа ғұмырыңды ұзартады.* – Настоящая любовь продлевает короткую жизнь.

О природе любви: *Ғашықтық тілі – тілсіз тіл.* – Язык любви безмолвный. т.е. влюбленные понимают без слов.

О любовных переживаниях: *Ғашықтыққа көз жасың ғана куә.* – Только слезы свидетели любви.

О значимости любви: *Әлемді ұстап тұрған махаббат.* – Мир держится на любви.

О роли глаз в любви: *Көңілдегі сырды көз білдіреді.* – Глаза выдают тайны сердца. *Махаббатты көзбен танып, көзбен көреді.* – Любовь узнают по глазам и видят глазами.

Паремиологическая интерпретация любви резюмирует ментальный опыт народа, его отношение к любви, в котором подчеркивается величие любви, красота, сила, его значимость в жизни человека. В пословицах и поговорках прослеживаются духовные ценности, репрезентирующие психологию казахского этноса, эмоциональный фрагмент этнического сознания.

Выводы

По результатам исследования можно констатировать, что концепт «Любовь» - это сложное ментальное образование, конститутивными признаками которой является аксиологическая значимость для данной лингвокультуры на понятийном, образном и ценностном уровнях.

Концепт «Любовь», отражая эмоциональное поведение этнического общества, активно апеллирует к многочисленным образам в казахском и кыргызском сознании и объективируются в лексических единицах, фразеологизмах, паремиях, поэтических произведениях.

1. Понятийный минимум исследуемого концепта «Махаббат/Любовь» сводится к набору общих и различительных признаков, таких как: эмоциональное притяжение между мужчиной и женщиной, чувство привязанности между родителями и детьми; чувство привязанности к родной земле. Семантические признаки концептов: страсть, симпатия, нежность, преданность, гордость, восхищение и др.

2. Образные характеристики концепта «Махаббат/Любовь» получают языковую манифестацию:

1) в дефиниционном минимуме лексических номинаций концепта;

2) в лексико-фразеологическом корпусе;

3) в паремиологической системе;

4) в поэтическом дискурсе.

Образная составляющая является неотъемлемым структурным компонентом эмоционального концепта и проявляется в лингвокультурных кодах живой и неживой природы: флоры, фауны, небесных тел. Внутренний мир человека, его эмоции передаются в казахской и кыргызской концептуальной системе через когнитивные признаки стихий огня, воды. Природные стихии не контролируются человеком, что ассоциируется со стихийностью чувств. Образ высокой горы, горной вершины подчеркивает возвышенность чувства любви. Образы красивых птиц (жар-птица, белая лебедь и др.) передают красоту любимой женщины. Кроме того, образы любви в казахском и кыргызском языковом сознании передаются через перцептивные каналы восприятия, то есть как зрительный образ света и физическое ощущение боли.

3. Ценностные представления о данном концепте сводятся к набору признаков, определяющих нормы эмоционального поведения в казахском и кыргызском социуме, кодекс казахской и кыргызской этики: а) Эмоции не принято демонстрировать напоказ; б) Любовь – это сугубо личная эмоция, спрятанная глубоко внутри человека; в) Чувства можно выражать через музыку, поэзию.

4. Дискурсивно-прагматическая специфика исследуемого концепта проявляется в многогранном интерпретировании этого чувства в сознании представителей казахского и кыргызского социума, которое актуализируются в поэтических текстах, пословицах, поговорках.

Литература

1. Tendahl M. Cognitive Linguistics and Metaphor // A Hybrid Theory of Metaphor. – 2009. – P.112-137.
2. Talmy Leonard. Toward a Cognitive Semantics. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000. – 504 p.
3. Вежбицкая А. Речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике, выпуск XVI, Лингвистическая прагматика. – Москва, 1985. – С. 251-275.

4. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
5. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. – Москва, 2001. – 272 с.
6. Lutz, C. Ethnographic Perspectives on the Emotion Lexicon // *Cognitive Perspectives on Emotion and Motivation*. – Volume 44 of the series NATO ASI Series. – 1988. – P. 399-419.
7. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – Москва, 1997. – 824 с.
8. Kövecses, Z. Эмоциональные концепты // *Romantic Love*. – 1990. – P. 128-133.
9. Арутюнова Н. Д. Вторичные истинностные оценки: правильно, верно. // *Логический анализ языка. Ментальные действия*. – Москва, 1993. – С. 67 – 78.
10. Юдахин К.К. Русско-кыргызский словарь. – Москва, 1957. – 992 с.
11. Карасик В.И. Характеристики педагогического дискурса. // *Языковая личность: аспекты лингвистики и лингводидактики*. – Волгоград: Перемена, 1999. – 195 с.

Reference

1. Tendahl M. *Cognitive Linguistics and Metaphor [A Hybrid Theory of Metaphor]*. (2009, P 112-137).
2. Talmy Leonard. *Toward a Cognitive Semantics*. Cambridge; Mass.: MIT Press, 2000. 504 p.
3. Wierzbicka Anna. *Rechevye акты [Speech acts]*, *Novoe v lingvistike XVI, Lingvisticheskaya pragmatika [New in foreign linguistics, issue XVI, Linguistic pragmatics]*. Moscow, Progress, 1985. [in Russian].
4. Karasik V.I. *Yazykovoy krug: lichnost, kontsepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse]*. Volgograd, 2002. 477 p. [in Russian].
5. Wierzbicka Anna. *Sopostavlenie kultur cherez posredstvo leksiki i pragmatiki [Comparison of culture through lexis and pragmatics]*. Moscow, Yazyki slavyanskoj kultury, 2001. 272 p. [in Russian].
6. Lutz C., Kaiser. *Ethnographic perspectives on the emotion lexicon*. In *Cognitive perspectives on emotion and motivation*. V. Hamilton, G. H. Bower, & N. H. Frijda (Eds.). 1988. P. 399-419.
7. Stepanov Yu. S. *Konstanty: Slovar russkoy kulturi. Opyt issledovaniya [The Constants: Dictionary of the Russian Culture. Experience of Investigation]*. Moscow, Shkola, 1997. 824 p. [in Russian].
8. Kövecses Zoltan. *Emotion concepts*. NY, Springer-Verlag, 1990. P. 128-133.
9. Arutyunova N.D. *Logicheskij analiz yazyka: mental'nye deystviya [Logical analysis of language: mental actions]*. Moscow, Nauka, 1993. P. 67-78. [in Russian].
10. Yudakhin K. *Russko-Kirgizskij slovar [Russian-Kyrgyz dictionary]*. Moscow, 1957. 992 p. [in Russian].
11. Karasik V.I. *Harakteristiki pedagogicheskogo diskursa. Yazykovaya lichnost: aspekty lingvistiki i lingvodidaktiki [Characteristics of pedagogical discourse Language personality: aspects of linguistics and linguodidactics]*. Volgograd, Peremena, 1999. 195 p. [in Russian].

З.К. Дербишева

«Манас» Кыргыз-Түрік университеті, Бішкек, Кыргызстан
(E-mail: zamira.derbisheva@manas.edu.kg)

Г.К. Алтынбекова

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: altynbekova-69@mail.ru)

Концепт этномәдени менталдықты бейнелеу құралы ретінде

Аннотация. Бұл мақала қазақ және қырғыз тілдеріндегі «Махаббат» эмоционалды концепциясын зерттеу мәселесіне арналған. Әлемді эмоционалды түсіну жүйесі адам дүниеге келген сәттен бастап қалыптасады және үнемі дамып отырады. Ол күрделілік пен абстракция деңгейі әртүрлі ұғымдардан тұрады. Концептілер ұлттық менталитетті түсіну үшін негіз болып табылады. «Махаббат» концепті этникалық социумның эмоционалдық мінез-құлқын бейнелеп, қазақ пен қырғыз санасындағы көптеген бейнелерге белсенді түрде жүгінеді және лексикада, фразеологизмдерде, паремияларда, поэтикалық мәтіндерде вербалданады. Бұл тұжырымды жан-жақты ұғындыру үшін авторлар лингвомәдени, аксиологиялық, лингвокогнитивті, семантикалық-прагматикалық тәсілдерді қолдануды жөн санайды.

Кілт сөздер: когнитивті лингвистика, концепт, лингвомәдени көзқарас, лингвокогнитивті көзқарас, метафора, эмоция, әлемнің эмоционалды көрінісі, ұлттық менталдық, когнитивті-прагматикалық сала, қазақ және қырғыз тілдері.

Z.K. Derbisheva

Center for Turkic Civilization of the «Manas» Kyrgyz-Turkish University, Bishkek, Kyrgyz Republic
(E-mail: zamira.derbisheva@manas.edu.kg)

G.K. Altynbekova

Faculty of Philology of South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
(E-mail: altynbekova-69@mail.ru)

Concept as a means of representation of ethno cultural mentality

Abstract. This article is devoted to a problem of studying an emotional concept «Mahabbat / Love» in the Kazakh and Kyrgyz languages. A person's knowledge of the world starts developing from the moment of his birth. It consists of concepts that are different according to the level of complexity and abstraction. Concepts are basis for understanding national mentality. A concept «Mahabbat / Love» that reflects emotional behavior of an ethnic community, refers to numerous images in Kazakh and Kyrgyz consciousness and represented in lexicon, phraseological units, proverbs and sayings, poetic texts. For comprehensive representation of this concept authors consider natural use of lingua-cultural, axiological, lingua-cognitive, semantic-pragmatical approaches.

Keywords: cognitive linguistics, concept, cultural linguistic approach, cognitive linguistic approach, metaphor, emotional image of the world, national mentality, cognitive and pragmatic sphere, Kazakh and Kyrgyz languages.

Сведения об авторах:

Дербишева Замира Касымбековна, доктор филологических наук, профессор, заместитель директора Центра исследований тюркской цивилизации, Кыргызско-Турецкий университет «Манас», пр. Чингиза Айтматова, 56, Бишкек, Кыргызская Республика.

Алтынбекова Гульжан, кандидат филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, ул. Байтурсынова, 13, Шымкент, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Дербишева Замира Касымбековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Түркі өркениетін зерттеу орталығы директорының орынбасары, «Манас» Қырғыз-Түрік университеті, Шыңғыс Айтматов даңғылы 56, Бишкек, Қырғызстан.

Алтынбекова Гульжан, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Ахмет Байтұрсынов көшесі, 13, Шымкент, Қазақстан.

Information about authors:

Derbisheva Zamira Kasymbekovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Deputy Director of the Center for Turkic civilization, «Manas» Kyrgyz-Turkish University, 56 Chingiz Aytmatov ave., Bishkek, Kyrgyz Republic.

Altynbekova Gulzhan, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan State Pedagogical University, 13 Akhmet Baytursynov st., Shymkent, Kazakhstan.

Б. Омаров

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: b_om777@mail.ru)*

Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасындағы үнді сюжеттері

Аннотация. Төл әдебиетімізде сан ғасырлардан тамыр тартатын көне сюжеттерге негізделген шығармалар жеткілікті. Бұл туындыларға өзек болған аңыз-әңгімелердің түп-төркінін жете зерделеген сайын көп нәрсеге қаныға түсеміз. Кейбір сюжеттердің сілемдері есте жоқ ескі замандардағы тәмсілдермен сабақтасып жатады. Оның әуелгі бастауын қайдан алатыны, түрлі кезеңдерде қалай дамығаны, уақыт бедерінде қандай өзгеріске түскені – тиянақты зерттеуді қажет ететін мәселе. Сонымен қатар, ежелгі сюжеттердің біздің дәуіріміздегі баршаға танымал көркем дүниелерде қай тұрғыдан қолданылғанына, қалайша көрініс тапқанына, қаншалықты шебер бейнеленгеніне назар аударсақ, ізденіс аясы кеңейе түспек. Бұл мақала қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Сәкен Сейфуллиннің әйгілі «Көкшетау» поэмасында қолданылған бір сюжеттің түп негізін айқындауға арналған. Автор оның қайнар көзін Үндістан жерінен бастау алған «Веталаның жиырма бес әңгімесі», «Түнгі жауһар-сырлар» («Жавахир әл-асмар»), «Тотынама» сынды әдеби ескерткіштерден іздеп, өзіндік байлам-байыптапталарын ұсынады.

Кілт сөздер: үнді хикаялары, көшпелі сюжет, көне құндылық, санскрит, аңыздар, қалмақ қызы, жұмбақ, антқа адалдық, аллегориялық әңгіме, шығыс дәстүрі.

Кіріспе

Қай халықтың әдебиеті болмасын ежелгі дәуірден тамыр тартатын көне хикаяттардың үлгілері мен үзіктерін ұшырастыратынымыз анық. Мұндай баршаға белгілі сюжеттер кейде шығарманың бүкіл желісіне арқау болады немесе туындының белгілі бір бөлігіне ғана пайдаланылады. Кітаби ақындар арқылы нәзирашылдық дәстүрді кеңінен өрістеткен қазақтың көркем сөз өнерінде де шығыстың аңыз-әңгімелеріне, толғау-тәмсілдеріне негізделген төлтума дүниелер жеткілікті. Соның ішінде, Үнді жұртынан бастау алған «Викрамның өмірі немесе патша тағының 32 тарихы» («Викрамачаритра» немесе «Викрама-чарита») [1], «Синдбаднама» [2], «Хитопадеша» [3], «Веталаның жиырма бес әңгімесі» («Веталапанчавимшати») [4], «Түнгі жауһар-сырлар» («Жавахир әл-асмар») [5], «Тотынама» [6], сияқты әлемге танымал әдеби ескерткіштердің бірқатарында кездесетін кейбір көшпелі сюжеттер бүгінде біздің ұлттық әдебиетіміздің де рухани құндылықтарына айналған.

Зерттеу әдістері

Үндістанның дүние жүзіне кең тараған ежелгі әдеби ескерткіштерінің біразына ортақ белгілі бір сюжеттер бар. Бұл сюжеттер кейін түрлі жолдармен көптеген елдердің әдебиетіне көшіп, әбден сіңісіп кеткен. Әсіресе, ұзын-ырғасы біркелкі боп келетін бірнеше хикаят аталған еңбектердің біразында қайталанатын. Әр халық, әр ұлт әйгілі шығармалар арқылы жеткен көшпелі сюжеттерді өзінің тек-табиғатына, болмыс-бітіміне бейімдеп пайдаланады. Көршілес мемлекеттердің көне заманнан қалыптасқан барыс-келіс, алыс-беріс тұрғысындағы қарым-қатынастарының арқасында Орталық Азияға жеткен бұл дәстүр қазақ әдебиетінде де мықтап орнықты. Әсіресе, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында шығыс хикаяларын арқау еткен көркем дүниелер көптеп жазылды. Өз дәуірінде білім алып, сол заманғы рухани қазынаға әбден қаныққан ақындардың өлең-толғауларында мұндай сюжеттер молынан қолданылды. Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасындағы қыз жұмбағында бейнелетін оқиға желісі үндінің көне аңыздарымен астасып жатуы – осының айқын дәлелі.

Осыған орай мәселені жете зерттеп-зерделеп, тиісті байлам-байыптапталар жасау үшін салыстырмалы-салғастырмалы және тарихи-типологиялық әдіс-тәсілдер қолданылды.

Талдау

Арқа жеріндегі аңыздар желісіне құрылған «Көкшетау» поэмасы – Сәкен Сейфуллиннің шоқтығы биік шығармасы. Көкше аймағындағы Жеке батыр, Бурабай, Оқжетпес хикаялары баяндалған дастанның ең тағылымды тұсы – Абылай жорығы кезінде қолға түскен қалмақ қызының қалың әскер алдында жұмбақ айтуы. Жаудан олжаға келген хас сұлудан батырлардың бәрі дәмеленіп, бір-біріне қимай таласқа түсуі – заңды құбылыс. Сөз өнерінің теңдессіз шебері Сәкен ақынның:

*Сол қыздың он жетіге келген жасы,
Оралған аш беліне қолаң шашы.*

*Қап-қара қарлығаштың қанатындай,
Иілген ақ маңдайда екі қасы.*

*Аш белі көк шыбықтай солқылдайды.
Қолаң шаш бейне жібек толқындайды.
Батырлар сол сұлуға салыстырған –
Жалғыз-ақ аспандағы Күн мен Айды [7, 258 б.], –*

деп суреттеуінен-ақ қазақтың жаужүрек сарбаздарының есін шығарған қалмақ қызының бойжеткен біткеннің бөдендісі екені аңғарылады. Оның үстіне ол ажарына ақылы сай саналы сұлу болып шығады. Осыны сезген Абылай хан жар таңдауды тұтқын қыздың еркіне салады. Қыз қалың қауымға үш түрлі шарт қояды. Алдымен, құзарт шыңның ұшар басына орамалын байлатып, соны атып түсірген мерген жігітке тиетінін айтады. Бірақ сарбаздардың бірде-біреуі шың басына ілінген жаулыққа жebesін жеткізе алмайды. Поэма авторы шыңның «Оқжетпес» аталуын осылайша түсіндіреді. Қыздың екінші шарты – батырлардың төрт кісіні көтеріп жарысып, тастың үстіне алып шығуы. Сайысқа түскен жігіттердің ішінен сегізі іріктеліп, қыз тұрған тасқа қатар жетеді.

Қалмақ аруы енді үшінші шартын баяндайды. Онысы – аңызға бергісіз жұмбақ еді. Қыздың әдепкі сынағына қарағанда бұл шарт маңыздылығы жағынан да, ерекшелігі жағынан да өзгеше-тін. Бастапқы екі сынақ соңғы күрделі сынаққа жол ашатын алғышарт болатын. Хан рұқсат берген соң қалмақ қызы бір кептердің хикаясын баяндауға кіріседі. Қысқаша мазмұны мынадай. Терек басына ұялаған кептер мен оның төрт балапанына аяқ астынан бір қарақұс тап береді. Оның шеңгеліне түскен төрт балапан жыртқыш құсқа: «Анамызды жегенше, оны қоя беріп, бізді талғажау ет», – деп жалынады. Сол сәтте көктен құлдилап түскен лашын қарақұсты мерт қылып, бұларды құтқарып қалады. Балапандар лашынға ризалық білдіріп, «Сенің жақсылығыңды қалай ақтаймыз?», – деп аяғына бас ұрады. Сонда лашын бұларға: «Ұшқан соң төртеуіңнің ең үлкенің, Бал уыз нақ төсіңнен тоят жегіз», – деп талап қойыпты.

Сертіне берік бала кептер өскен соң әлгі лашынды іздеп жолға шығады. Алдымен, ол бір сұңқарға тап болады. Өзіне шүйілген сұңқарға лашынның алдындағы уәдесі туралы айтып, әупірімдеп азаттық алады. Одан әрі қарай жолға шыққан бала кептер тоғай ішінде үш жапалақтың қармағына ілінеді. Бас салып жұлмалауға ұмтылған жапалақтарға жағдай айтып көрсе, олар бұның сертке беріктігіне разы болып, босатып қоя беріпті. Жай қоя бермей, үшеуі үш жақтан қаумалап, лашынның мекеніне дейін жеткізіп салыпты. Бұл кептерді баяғыда-ақ есінен шығарған лашын оның берген сертін әлі күнге дейін сақтап жүргеніне көңілі жібіп, басына бостандық сыйлайды. Алайда, кептердің бұл бақытты өмірі ұзаққа созылмайды. Таудан ұшқан бір бүркіт оны бас сауғалатуға шамасын келтірмей ұстап алып, шеңгелін салады. Соның бәрін ұзын-сонар әңгіме еткен қалмақ қызы сөзінің соңында ел-жұртқа мынадай сауал тастайды:

*Бұл сөзді төрелікке жыр ғып тартып,
Сын тілеп, бәріңізге тұрмын артып.
Тау бүркіт, сұңқар, лашын, үш жапалақ, –
Айтыңыз, қайсысының ерлігі артық? [7, 285 б.].*

Бұл әрине, адамдар тағдырын арқау еткен, аса шеберлікпен өрілген аллегориялық толғау екені белгілі. Тек қана ізгі қасиеттерді дәріптейтін осынау аңыздың тағылымды тұспалдары жеткілікті. Тегінде, осы жұмбақтың көркем баяндалуының өзі тұтқын қыздың жазасын едәуір жеңілдетері анық еді. Ал оның нақты шешімі санасы сергек сұлуға азаттық алып берді. Кескілескен шайқасқа толы жаугершілік заманның көрінісінде гуманистік идеялардың үстем болуы ептеген шарттылықтың белгісін байқатқанымен, шығарма желісінде жорық жолдары екінші кезекке ығыстырылып, адами қасиеттер алға тартылады.

Бастапқы дода кезінде төбе көрсетпегенімен, шаршы топтан суырылып шығып, ең алдымен, оқ жетпес шыңның басындағы орамалды атып түсірген қазақ батыры Адақ қалмақ қызының қатпары қалың жұмбағын былай шешеді:

*Тұтқын қыз өз басының жырғын айтты,
Жүректен жарып шыққан шынын айтты.
Кептерді мысал қылып өз басына,
Не көрген бала күннен сырғын айтты [1, 297 б.].*

Адақтың аңғаруы бойынша, кептер – қыздың өзі, қарақұс – шапқыншы, лашын – одан құтқарғаны үшін қыздың уәдесін алған ер жігіт, сұңқар – қызға көңілі құлаған күйеу жігіт, үш жапалақ – лашынға берген уәдесін орындаймын деп іздеп жүргенде ұшырасқан үш ұры, бәрінен құтылып бостандық алған кезде шенгелін салған бүркіт – елді шапқан Абылайдың әскері... Осыны бәрін тиянақтап түсіндірген қазақ батыры сертіне адал болғаны үшін барлық пәледен құтылған қалмақ қызына бостандық беруді сұрайды.

Жалпы, «Көкшетау» поэмасында ізгіліктің мысалдары жетіп артылады. Абылай шапқан қалмақ жұртының бейкүнә бейнеде («Тыныш жатқан қалмақ елі қас қаққанша, У-шу боп шап астында қалды ойбайлап»), керісінше қазақ сарбаздарының қатігез кейіпте («Олжалап қыз-қатынын атқа өңгеріп, Бауыздап алдарында еркектерін») көрсетілуі – осының айғағы. Сондай-ақ, бұл шығармада жаугершілік жорықтың сипатынан гөрі, адами қарым-қатынасты көбірек дәріптеу сарыны айқын аңғарылады.

Академик С. Қасқабасов осы поэмадағы қыз жұмбағының сюжеттік құрылымына назар аударып, оның төркінін көне жәдігерліктерден іздейді. «Бұл өзі – жеке сюжет және өте ескі сюжет. Ол ежелгі Үндістанның «Веталаның жиырма бес әңгімесі» (бізде «Калила мен Димна») атты көне кітаптарында әңгімеленеді. Мұнда төрт күннен кейін тойы болайын деп тұрған қызды бір жігіт тоғайда ұстап алады да зорламақ болады. Қыз жалынып, «Тойдан кейінгі күні өзім келейін, сен менің обалыма қалма, жібер» – дейді. Жігіт жібереді. Той өтеді, түнде күйеуі құшақтайын десе, қыз болған жағдайды айтады. Күйеуі: «Рас болса, жарайды, бар» – дейді. Қыз уәдесін орындау үшін жолға шығады. Оны бір қарақшы ұстап алады да, әшекейін тартып алып, өзін қорлайын деп ойлайды. Қыз оған басынан кешкендерін түгел баян етеді. Қарақшы «бұл қыздың махаббат қуанышын қалайша бұзам», – деп ойлап, қызды жөніне жібереді. Қыз уәдесі бойынша өзін тоғайда ұстап алған жігітке қайтып келеді. Ол риза болып, қызға тиіспей, үйіне қайтарады» [8, 216 б.], – дейді фольклортанушы ғалым.

Біздің дәуіріміздің алғашқы ғасырларында өмірге келген, үндінің санскрит тілінде жазылған әйгілі «Веталапанчавимшати» («Веталаның жиырма бес әңгімесі») – дүние жүзінің әдебиетіне әртүрлі ыңғайда ықпал еткен рухани жәдігерліктің бірі. Бұл шығарманың «Панчатантрадағыдай» қара сөзбен және өлеңмен баяндалған Шивадаса нұсқасын Р.Шор, ал 1873 жылы бенгал ғалымы Дживананда Видьясагара бастырған Джамбхаладатта нұсқасын И. Серебряков санскрит тілінен аударған [4, 9]. Соңғы нұсқаға алғы сөз бен түсініктеме жазған И. Серебряков «Веталаның жиырма бес әңгімесінің» Оңтүстік Азия елдеріне, Моңғолия мен Тибетке кеңінен тарағанын, тіпті, парсы нұсқасы бар екенін айтады [10]. Моңғолдар бұл шығарманы өз табиғатына бейімдеп, соған ұқсас жаңа дүние туындатқан [11].

С. Қасқабасовтың дерегін нақтылай түссек, «Веталаның жиырма бес әңгімесінің» (Р.О. Шор аударған нұсқасы) «Қайырымды қарақшы» деген тоғызыншы хикаясының ұзын-ырғасы былайша баяндалады. Маданавира патшаның билігіндегі Маданapura қаласын мекен еткен Хираньядатта көпестің қызы Маданасена тоғайда серуендеп жүргенде оны Сомататтаның ұлы Дхармадатта көпес ұстап алады. Маданасена оған «Төрт күннен кейін Амадаттаның көпес баласына тұрмысқа шыққалы жатыр ем, той өткен соң келіп алғашқы түнімді сенімен өткізем», – деп уәде береді. Көпес күйеу түн ішінде қалыңдығын бауырға тартса, ол тартынатын көрінеді. Себебін сұраса, болған жайды баяндап береді. Жүрегі ізгі күйеу жігіт: «Мұның әділетті шешім екен, барсаң барып келе ғой», – депті. Қыз байғұс алып-ұшып келе жатса, алдынан жол торыған қарақшы жолығыпты. Маданасена шынын айтып, оның да жанына жылылық ұялатып, босанып шығады. Ең ақырында Дхармадаттаға жетіп, сертімді орындауға келдім десе, ол да жүрегі жібіп, қызды еркіне қоя беріпті. Сөйтіп, өз күйеуіне қосылады [12, 170-172 б.].

Ал «Веталаның жиырма бес әңгімесінің» И. Серебряков аударған нұсқасында бұл сюжет былайша өріледі. Виракешари патшаның Артхадатта деген вайшьясы (көпес) болыпты. Оның Дханадатта деген ұлы, Лаваньявати деген қызы бар екен. Әкесі қызына күйеу іздеуді ұлына тапсырады. Ол бір көпестің қайырымды, әрі ауқатты ұлы Кандарпаны лайық деп деп табады. Осы кезде тағы бір көпестің ұлы Дхармадатта Лаваньяватиді көріп, ғашық болып қалып, көңілін білдіреді. Қыз оған күйеуге шығайын деп жатқанын айтса, «Той өткен соң күйеуіңнен сұранып, алдымен маған келіп кет», – деп қиылады. Қыз уәде береді. Тойдан кейін Кандарпа келіншегі бауырына тартса, ол Дхармадаттаға уәдесі кеткенін ай-

тады. Сол сәтте күйеуі оны жібере қойыпты. Қыз жігітке кетіп бара жатқанда жолда бір ұры кездеседі. Қыз: «Мен уәдемді орындап келейін, әшекейімнің бәрін саған берем», – дейді. Ұры да оны босата салады. Әрі қарай ағаш арасында бұғып отырған рақшас (жын-пері) шығады. Лаваньявати шынын айтып, оның да жанын жібітеді. Дхармадатта қыздың адалдығына тәнті болып, оны еркіне қоя береді. Қыз қайтар жолда әлгінде жолыққандарға тағы да барады. Жын да, ұры да бойжеткеннің ниеті таза екенін көріп, оған тиіспейді. Тек мұндағы айырмашылық, күйеу жігіт Кандарпадатта «Сен маған лайық емесің», – деп, басына бостандық сыйлайды [9, 71-75 б.].

Бұл сюжет кейінірек дүние жүзіне кең тараған әйгілі «Тотынама» әдеби ескерткішінің он бірінші түніндегі оқиғаға негіз болған. Бір шаһарды мекендейтін үй сыпырушы топырақ арасынан жарқыраған меруерт тауып алады. Ол біреулердің кенесі бойынша меруертті беріп көп алтын алу үшін Бходжа-раджаға аттанады. Жолда кездескен төрт жолаушы оның меруертін ұрлап алады. Үй сыпырушы сезік тудырмау үшін оларға ештеңе демей, патшаның өзіне келіп жүгінеді. Патшаның бір ақылды қызы бар екен, бұл істің мән-жайын анықтау соған тапсырылыпты. Сол қыз оларға бір хикаяны баяндайды. «Көкшетау» поэмасындағы сюжеттің түп-төркіні дәл осы тұста да көрініс байқатады. Бұл жерде Мазендеран шаһарында тұратын саудагердің қызы бау-бақшаны аралап жүріп жолыққан бағбанға «Алғашқы түнімді саған арнаймын», – деп уәде береді. Уәде берген себебі, қыз бағбаннан «Мына әдемі гүлді жұлып бер», – деп өтінесе, ол: «Бұл гүлдің бағасы бар, соны өтесең аласың», – депті. Қыз: «Ол неғылған баға?» – деп сұраса, әлгіндей талап қойыпты. Содан қыз некесі қиылған соң күйеу жігіттен бағбанға барып келейін деп рұқсат алады. Жолда қасқырға жолығады. Оған бүкіл жағдайын айтып әзер құтылған кезде қанжар ұстаған қарақшыға тап болады. Қыз оған да жалынады. Ақыры бағбанға келсе, ол қыздың адалдығына разы болып, нәпсісін тыйғанын айтып, еліне қайтарады [13, 91-96 б.], [6, 97-104 б.].

Барлық халықтың әдебиетіне сіңген бұл сюжетте әлемнің бар жұртына ортақ «Уәде – құдай аты» деген халық даналығы айрықша дәріптеледі. Сертке беріктіктің күдіреті зұлымдықты тоқтатады. Теріс пиғылмен келген ұры-қарақшы мен жын-жыпырдың өзі адал ниеттің алдында бас иеді. Мәселен, үнді әдебиетінде кездесетін рақшас жақсылыққа жетелейтін жағымды кейіпкер ретінде суреттеле бермейді. Басты рухани құндылықтың бірі – сертке берік болуды идеалдандыру үшін ежелгі ескерткіштердің белгілі, белгісіз авторлары осындай тәсіл қолданған. Адамзат баласы сан ғасырдан бері армандағанымен, қиындықпен қол жеткізіп келе жатқан ізгі қасиет жамандықпен шарпысып, жеңіп шығады.

Дүние жүзіне кең тараған Зияаддин Нахшаби «Тотынамасына» негіз болған Мұхаммед ан-Нааридің «Түнгі жауһар-сырлар» («Жавахир әл-асмар») шығармасында бұл сюжеттің көркемдік кестесі мен бедер-баяуы әдеттегіден қалындау болғанымен, туынды оқиға желісінен онша аулақтай қоймайды. Тек мұнда Бходжа-раджа Бахваджраджа болып өзгереді, қыз күйеуінен рұқсат сұрап, «мұсылман уәдесінде тұруы керек» деген қағиданы алға тартады, гүл жұлып беретін бағбанның жап-жас жігіт екендігі атап көрсетіледі [5, 119-123 б.].

Сонымен қатар, «Тотынаманың» көне түркі тілінен аударылған, татар жұртына және қытай қазақтары арасына кең тараған нұсқаларында да [14; 83-88 бб], [15; 136-145-бб.] бұл сюжет сәл өзгеше баяндалған. Кейіпкер өзі тапқан гауһартасты Рим қаласына бара жатқан жолда ұрлатып алады. Оны жымқырған үш жиһангез кінәларын мойындамайды. Бұларға төрелікті Рим сұлтанының қызы Мехіршаһ айтып, ұрыларды анықтап береді. Бірақ бұрынғы нұсқалардан бір айырмашылығы, соңғы екі нұсқада бір ғана ұры емес үш жиһангездің үшеуі де жазаланып, дарға асылады. Өзге нұсқалардағыдай ұрыдан басқалар босатылып жіберілмейді, оларға қатысты ізгіліктің көріністері байқалмайды, «жазықтылар сазайын тартуға тиіс» деген қатаң қағида үстемдік құрады.

Мақаланың басында Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасында тұтқынға түскен қалмақ қызы өз әңгімесінің соңында қалың елге «Кептермен кездескен тау бүркіт, сұңқар, лашын, үш жапалақтың қайсысының ерлігі артық?», – деп сауал тастағанына тоқталдық. Шығармада мұндай сұрақтың қойылуы тегін емес-ті. Өйткені сол сюжетке негіз болған ежелгі үнді әдеби ескерткіштері түрлі нұсқаларының бәрі де осылайша түйінделеді. Яғни, сауалға нақты жауап беріледі. Осы жауаптың өзі сюжеттің даму барысына қарай әртүрлі нұсқада көрініс тапқан. Мәселен, «Веталаның жиырма бес әңгімесінің» Р. Шор аударған Шивадаса нұсқасында хикаяны баяндаушы Веталаның: «Айтыңызшы, осы үшеуінің қайсысы қайырымды?», – деген сұрағына Викрамасена патша: «Күйеу жігіт қызды досына барып келем деген соң жіберді. Ал екінші жігіт патшаның жазасынан қорыққаннан қоя берді. Бұл жерде еш себепсіз жақсылық жасаған қарақшының әрекеті бағалауға лайық» [12; 172-б.], – деп жауап қайтарады. Ал сол «Веталаның жиырма бес әңгімесінің» И.Серебряков аударған Джамбхаладатта нұсқасында хикаяны айтушының:

«Кандарпа, ұры, брахмаракшас, Дхармадатта төртеуінің ішіндегі ең қайырымдысы қайсысы?», – деген сауалына орай оны арқалап келе жатқан раджа: «Бұлардың арасындағы ең қайырымдысы – Кандарпа. Себебі, ол қыздың уәдесіне беріктігін сыйлап, әрі құсаға батқан Дхармадаттаның өмірін сақтап қалу үшін қалыңдығын оған жіберді. Өзі сонша жақсы көретін бойжеткен Дхармадаттаға барып келген соң, «енді соған көңілі кетіп қалды, бағы ашылсын» деп басына бостандық сыйлады. Оны қасынан қуып шыққан себебі де сол», [9; 75-б.], – деп өз пікірін айтады.

Әлемге әйгілі шығарманың бір-бірінен соншалықты айырмашылығы жоқ екі нұсқадағы сюжетінің шешімі өртүрлі. Алғашқысында тек жамандықпен көзін ашқан қандықол қарақшының қайырымдылығы үлгі етілсе, соңғысында некесі қиылып қойған Кандарпаның (Кандарпадатта) мырзалығы дәріптелген. Бірақ күйеу жігіттің бұл әрекеті қыздың адалдығынан айнымай келгеніне қарамастан, оны өзгеге бұйырды деп күдіктенуінен туындап отырғанын да ескерген жөн.

Ал «Тотынаманың» он бірінші әңгімесінде біраз өзгеріске түскен бұл сюжеттің соңында қыз меруертті ұрлады деген күдікке ілінген төрт жолаушыға мынадай сауал қояды: «Сіздер бұған не дейсіздер? Қалыңдықтың ері, қасқыр, қарақшы, бағбан төртеуінің істерін қалай бағалай едіңіздер? Кімдікі дұрыс, кімдікі бұрыс?» [13; 95-б.]. Бұл сюжеттегі сауал «Веталаның жиырма бес әңгімесіндегідей» патшаға неме раджаға арналмаған. Патша қызының сұрағына үй сыпырушының қазынасын жымқырды деген төрт жолаушы төрт түрлі жауабын айтады. Бірінші жолаушы қалыңдықтың күйеуін намыссыз деп сөзгеді. Екіншісі тісі мен тырнағын көрсете алмаған қасқырдың жұмсақтығына қайран қалады. Үшіншісі алақанына түскен олжадан айырылған ұрыны ақымақ деп кінәлайды. Төртіншісі қолында тұрған қызды қоя берген бағбанды «ер емес, ез» деп қара жерге тығады.

Қыз төртеуінің әңгімесін тыңдаған соң патшаға барып, «Үй сыпырушының меруертін ұрлаған адам – қарақшыны ақымақ деп сөккен жолаушы. Әйтпесе ол ұры қызды тонап, киімдері мен әшекейлерін алуы керек демес еді. Ел аузында «Шыныға құйған нәрсе оның сыртынан көрініп тұрады» деген нақыл бар» дейді [13; 95-б.]. Патша қарақшыдан меруертті өндіріп алып, қалған жолаушыларға берген жауаптарына қарай тиісті сый-сыбаға үлестіреді.

«Тотынама» сюжетінің алдыңғы сюжеттерден ерекшелігі – жұмбақтың шешімі ретіндегі «Кімдікі дұрыс, кімдікі бұрыс?» деген сауал ұрыны анықтау үшін қолданылады. Үндінің ежелгі әдеби ескерткіштерінде «Кім қайырымды, кім жомарт, кім кеңпейіл?», – деген сауал тұрғысынан адами құндылықтарға баға берілсе, «Тотынамада» сертке адалдық туралы сюжетке тағы бір қосалқы сюжет жамалады. Бұл жерде алдыңғы хикая негізгі оқиғаның шешімін табудың тәсіліне айналады. Мұнда адам психологиясына терең бойлау арқылы тұжырым жасайтын логикалық қисын алға тартылады. Ал сюжет әрі қарай дамып, аясын кеңейтіп, көркемделе түседі.

Антқа адалдықты әспеттеумен басталып, ұрыны табумен аяқталатын тағы бір сюжет нұсқасын өткен ғасырдың басындағы қазақ поэзиясының үлгілерінен кездестіреміз. Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасына талдау жасаған академик Серік Қирабаев «XX ғасырдың басында әдебиетке араласып, жазушылық пен ағартушылық қызметті қабат жүргізген, орыс әдебиетінен бірқатар құнды аудармалар жасаған Бекет Өтетілеуовтің «Данышпан қазы» атты шығармасында осы тәріздес жұмбақ айтылатын еді» [16, 325-б.], – деген дерек келтіреді. Ал, Бекет ақынның бұл туындысы 1914 жылы Орынборда шыққан «Жиған-терген» деген жинағында жарық көрген. Яғни, Сәкеннің «Көкшетау» поэмасынан он бес жыл бұрын жарияланған. Автор шығармасының басында «шығыс халықтарының ертегілерінен» деп нақты атап көрсеткен. Сюжеттің қысқаша мазмұны былайша өріледі. Бір патша өмірден өткелі жатып, үш ұлын қасына шақырады. «Пәлен жерген көмген алтыным бар, соны таласпай бөлісіп алып, тіршілік етіндер», – дейді. Үш жігіт уәделі жерге келгенімен, ештеңе таппайды. Содан соң бір-біріне сенімсіздік танытып, қазыға барып жүгінеді. Қазы оларға бір хикаяны баян етеді. Бір байдың жалғыз қызы болыпты. Оның атастырып қойған адамы да, оған қоса сүйген жігіті де бар екен. Қыз күйеуге шығар алдында жігітіне «Алдымен саған жолығып кетем», – деп уәде береді. Сондықтан қыз күйеу жігіт келгенде жағдайын айтып, рұқсат сұрайды. Күйеуі: «Қанша жылдан бері ғашық болып жүрген жігіттің болса, оның үстіне өзін серт берсең, орындауың керек», – деп жібере қояды. Әшекейге малынған қызға жолшыбай бір ұры кездеседі. Қыз бар әңгімесін айтып, әлгінің жүрегін елжіретіп, одан да құтылады. Ақыры сүйген жігітіне жетіп, бар әңгімесін айтады. «Онда қосағыңмен қоса ағар», – деп ол жігіт те мырзалық танытыпты. Осы сәтті Бекет ақын былайша бейнелейді: «Бұл сөзбен екі ғашық тоқтап қалды, Мақұлдық бір-бірінен сұрап алды. Ап-аман өгіз өлмей, арба сынбай, Қасына күйеуінің қайтып барды» [17, 64-б.].

Одан әрі Бекет Өтетілеуовтің кейіпкері – данышпан қазы ағайынды үш жігітке «Бірі ұры, бірі күйеу, бірі жігіт – үшеуінің қайсысы жомарт?», – деп сауал тастады. Үлкені: «Әрине, күйеу жомарт, ол қыздың байсыбайлы иесі бола тұра өзгеге қиды», – дейді. Ортаншысы: «Өзі іздеп келген қызды жібере салған жігіт жомарт», – деп жауап қайтарады. Ал кішісі болса, «Жақсылап тонаудың реті келіп тұрғанда олжасын босатып қоя берген ұры жомарт емес пе?!», – деп тұжырымдайды. Сол кезде данышпан қазы кіші ұлды меңзеп, алтынды ұрлаған сол екенін айтады. Қазының шешімі шығармада былайша өрнектелген: «Ұрыға, – деді қазы, – ұры серік, Тығылған алтын сенде болса керек» [17, 65-б.]. Кіші ұл өз ісін мойындап, жасырған алтынын тауып беріп, оны ағайынды үшеуі әділ бөліп алады.

Бұл хикаяның «Тотынамадан» тікелей алынғаны дау тудырмайды. Тек оқиғаның өңі біраз өзгерген. Алғашқысында қазына жоғалтушы қарапайым ғана үй сыпырушы болса, кейінгісінде патшаның елге белгілі үш ұлы ұрланған алтынды іздейді. Сондықтан бұл шығармада «Тотынамадағы» төрт жолаушыны әңгімеге тартып, шешімін айтатын қыздың орнына данышпан қазының бейнесі көрініс тапқан. «Тотынамада» ұрланған алтынды өндіріп беру арқылы әділдік салтанат құрса, «Данышпан қазыда» оған қоса әулеттің әдебі, дәстүр жалғастығы, өсиеттің орындалуы, ағайынның татулығы сияқты мәселелер түспалмен аңғартылған.

Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетауында» әйгілі үнді сюжетінің алғашқы бөлігі ғана қолданылған. Яғни, поэмада ескі сюжеттің ұрлыққа қатысты бөлігінің ізі де жоқ. Шынында да, ізгілікті мұрат еткен Сәкен шығармасына сюжеттің бастапқы жағы ғана ғана әр бере алатыны анық еді.

Бір қызығы, тұтқынға түскен қалмақ қызының аузынан «Осылардың қайсысының ерлігі артық?», – деген сөз айтылғанымен, «Көкшетау» поэмасында ежелгі ескерткіштерден тамыр тартатын бұл сауалға тікелей жауап берілмейді. Сондықтан, тау бүркіт, сұңқар, лашын, үш жапалақтың қайсысының ісі артық екенінің басы ашылмай қалады. Қыздың тағдырына жаны ашыған елдің оны бағалауға да мұршасы болмайды. Олай болса, «Сәкен ақын бұл сауалды кейіпкерінің ойына неге салды?», – деген тағы бір сұрақ туындайтыны сөзсіз. Шынында, бұл мәселенің шешімі мынау еді. Дәл осы тұста қыздың аллегориялық әңгімесінің жұмбағын шешіп, оның бүкіл өмірін жиылған жұртқа баяндап беріп, босатуды өтініп, ханнан сауға сұраған Адақ батырдың ерлігі ілгері-кейінгі аңыз кейіпкерлерінің түрлі әрекеттерінің бәрінен артық екені белгілі.

Академик С. Қасқабасов «Жанр жағынан бұл – ежелгі Үндістанның тәмсілі (притча). Ал осы сюжетті С. Сейфуллин қайдан алды, ол жеке мәселе. Біздің мақсат – басқа: аталған сюжетті ақын қалай пайдаланған? Ол өзінің идеялық-шығармашылық мақсатына қарай ескі фольклорлық сюжетке үлкен әлеуметтік жүк артқан, өмірдегі моральдық-этикалық қайшылықтарды ашу үшін қызды жаугершіліктің қызығына түсіп, қарапайым жұртқа зорлық-зомбылық жасағандарға қарсы қойған, ол үшін ақын фольклорлық шығармадағы кейіпкерлерді өзгертіп, оларға символдық мағына берген, сол себепті қалмақ қызы өзінің өмірін, ойын жұмбақтап айтады» [8, 216-б.], – деп тұжырымдап, бұл сюжеттің қазақ әдебиетін ілгерілетуге қаншалықты үлес қосқанын зерделеуге ден қояды.

Нәтижелері

Енді ежелгі сюжеттің уақыт бедерінде қалай дамығанына тоқталайық. «Веталаның жиырма бесінші әңгімесінің» Шивадаса нұсқасындағы «Қайырымды қарақшыда» кейіпкер төртеу-ақ. Оның біреуі – көпестің қызы, қыздың жүрегін жаулаған жігіттердің екеуі де – ауқатты адамның перзенттері. Төртінші кейіпкер – қарақшы. Оның өзі бойжеткенмен жолыққан соң ниетін өзгертіп, бірден жағымды кейіпкердің кейпіне енеді. Тақырыбы «Қайырымды қарақшы» делінгеніне қарамастан, қызға жақсылық жасаған үшеудің қайсысының әрекеті айрықша бағалауға лайық деген сауал қойылады. Қызды өбектеп жүрген екі жігіттің қасында оған алғаш рет жолығып, еркіне қоя берген ұрының қайырымдылығы ерекше екені қисындылық жағынан дау тудырмайды.

Ал сол әдеби ескерткіштің Джамбхаладатта нұсқасында сюжет сәл-пәл өзгеріске ұшырайды. Бұл жерде екі көпестің ұлының арасында додаға түскен көпестің қызына ұрыдан бөлек зұлымдықтың бейнесі – рақшас жолығады. Оны қазақ ертегілеріндегі жын-пері немесе жезтырнақпен салыстыруға болар. Сюжеттегі бұрыннан белгілі төртеудің қатарына аңыз-ертегілердің жағымсыз кейіпкері қосылады. Өмірі жемтік іздеп жүретін рақшастың өзі бұл жолы ізгіліктің алдында бас иіп, қызды босатып жібереді. Солай бола тұра, жақсылық жасағандардың ең тәуірі ретінде оның емес, күйеу жігіт Кандарпаның аты аталады. Сондай-ақ күйеудің «мырзалығына» қызғаншақтығы себеп болғаны да түспалданады.

Екі түрлі нұсқада баяндалған бұл сюжетте қыздың сертке берік болу қасиетін қадірлей білгендердің іс-әрекетіне баға берілсе, «Тотынама» мен «Данышпан қазыда» уәдеге беріктік турасында тұжырым

жасалады, әрі сол тәмсіл ұрлықтың сырын ашуға қолданылады. «Тотынамада» тәмсілдің кейіпкері төртеу – қыздың өзі, бағбан, қарақшы және қасқыр. Әйгілі әдеби ескерткіштің өзге әңгімелері секілді бұл хикаяда да адам мен жануар белгілі бір оқиғаның кейіпкеріне айналады. Адамзат баласы түтлі аң-құстар әлемі де адалдықтың алдында бас ұрады. Бекет Өтетілеуовтің «Данышпан қазысында» қыздың күйеуі мен жігітінің және ұрының жасаған жақсылығы бағаланады. Сюжеттің барлық нұсқасында да екі жігіт пен ұры-қарақшының бейнесі өзгермейді. Кей нұсқада рақшас пен қасқырдың қосылуы хикаяға аң-құстарды және тылсым дүние күштерін қатыстыру арқылы оқиғаның бояуын қалыңдатып, ренкін арттыру мақсатынан туса керек.

Ал Сәкен Сейфуллин «Көкшетау» поэмасында қолданған тәмсілдің кейіпкерлері өзге нұсқаларға қарағанда көбірек. Қыздың өзі айтқандай, тау бүркіт, сұңқар, лашын, үш жапалақтың қайсысының ерлігі артық екені сынға түседі. Ежелгі сюжеттегі қарақшының рөлінде бір емес, үш жапалақ бейнеленеді. Бұл жапалақтар тек қыздың өмірін сақтап қалған қайырымды қанаттылар ғана емес, оны жетелеп ертіп алып, барар жерін тауып берген тегеурінді қамқоршылар ретінде де көрініс тапқан. Тәмсілдің соңындағы сауалға орай осылардың іс-әрекеті ерекше бағаланатын шығар деп шамалайсың. Бірақ жоғарыда атап көрсеткеніміздей, шығарманың авторы жұмбақтың шешімін өзгеше жеткізеді. Сәкеннің сюжетінде тәмсілдің жеке кейіпкерінің іс-қимылы дараланып көрсетілмейді. Оның есесіне аңызда тау бүркіт деп тұлғаланған Абылайханның қалың әскерінің бір сарбазы, яғни, бүтіннің бөлшегі әрі тәмсіл сыртындағы кейіпкер – Адақ батырдың ерлігі мен ақыл-парасаты дәріптеледі. Шығарманың сюжеті сонысымен де ерекше.

Қорытынды

Ежелгі сюжетті асқан шеберлікпен өңдеу арқылы өрілген «Көкшетау» поэмасы Сәкен Сейфуллиннің шығыс әдебиетінің үлгілерін жетік білгенін айқын аңғартады. Ол бұл хикаяның түпнұсқалық мысалдарына да жете қанық болған тәрізді. Мысалы, «Веталаның жиырма бес әңгімесінен» басталып, кейінгі көптеген әдеби ескерткіштерге ұласқан әйгілі аңыздың кейіпкерлері адамдар болса, Сәкен ақын бұл сюжетке аллегориялық сипат беріп, өңкей құстардың іс-әрекеті арқылы ой айтады. Мұның өзі адамзат баласының күнделікті тіршілігін, оның ішінде билік иелерінің пенделік болмысын жан-жануарлардың аузына сөз салу тұрғысынан кейіптейтін үндінің арғы тарихындағы ғаламат шығарманың бірі – «Панчтантраны» еске түсіреді. Демек, Сәкен Сейфуллин осы рухани құндылықтардың бәрімен жақсы таныс болғаны сөзсіз. Яғни, ол адамдардың өмір сүретін ортасы бейнеленген көне сюжетті өңдеп, осы тақылеттес хикаялардың бастапқы нұсқасына көшіріп, құстар патшалығының мысалына орайластырды. Адам жайын адамға айтқызғаннан гөрі, ежелгі шығыс дәстүрімен аң-құстың тілімен жеткізгенді жөн көрді. Сюжет пен суреттің үйлесімділігін танытқан «Көкшетау» поэмасы – бұл тәмсілдің өзін-өзі ақтағанының дәлелі.

Сәкен Сейфуллин ежелгі үнді сюжетін әрлеп-әспеттеп, өзгертіп-өндегенімен оның өзегіндегі ізгілік идеясын қапысыз жеткізген. Қан майданнан олжалы оралған әскер бір сәт әдеттегі шайқас психологиясынан арылып, сілтідей тынып, тәмсіл тындайды. Құралайды көзге атқан мінсіз мерген, көзсіз батыр Адақ көз алдымызда сайыпқыран сарбаздан болмысы бөлек биге, сөзі салиқалы шешенге айналады. Ханмен тең дәрежеде сөйлесіп, сын-сынақтың арқасында өзінің иелігіне көшкен қалмақ қызына бостандық береді. Яғни, автор тәмсіл ішіндегі жұмбақтың шешімін оның сыртындағы кейіпкердің іс-әрекеті арқылы жеткізеді. Аңыздың басты сауалының жауабын әдепкі нұсқалардағы сияқты шығарманың кейіпкерлеріне айтқызбайды, оны қалың оқырманның еншісіне қалдырады.

Санасы сергек, сезімі бөлек Сәкен ақын сан ғасырдан бері талай дүниеге арқау болып келе жатқан соғыс пен бейбітшілік идеясын осынау шағын шығармасының өзегіне сыйғызған. Өз поэмасы арқылы қатігездік пен жауыздықтың көрінісінде адалдық пен әділдіктің сәулетті сарайын тұрғызған. Ақынның жаугершілік заманның жантүршігерлік кейпінен гөрі адами қарым-қатынасты тым айшықтап көрсетіп, декоративті сипат бергеніне қарап, сюжет біздің болмысымызға жақын «Тотынамадан» ғана емес, арғы дәуірдегі үнді ескерткіштерінің өзінен де тікелей алынған болар деп топшылаймыз. Себебі поэмдан аллегориялық үрдіске көбірек ден қоятын ежелгі үнді жәдігерліктеріндегі оқиғалардың кейіпкерлеріне тән іс-әрекеттерді анық аңғарамыз. Бірақ бұдан автор «Тотынамамен» таныс емес деген ұғым тумауға тиіс. Абылайханның мұздай қаруланған жасағының алдында жасқанбай тұрып, аңыз айтып, өз өмірін құтқарып қалған тұтқын қыздың арғымақ мініп еліне аттануы – Сәкеннің «Тотынамада» және оның түп-төркіні болып саналатын ежелгі ескерткіштерде, сондай-ақ, кейінгі нұсқаларда түрліше баяндалған белгілі сюжетті өңдеп, өзгеше көркемдік шешім тапқанының көрінісі.

Ақын берген сертке берік болу барша адамзатқа ортақ қасиет екенін, бұл құндылықты барлық жұрт қадірлеу керек екенін әркімнің санасына сіңіреді. Ол күнделікті өмірде көп кездесе бермейтін таным-түсінікті бұзып, жаңа ғана жорықтан оралған жауынгерлердің миында ұялаған майдан ахуалын екінші кезекке ығыстырып, бейбіт тіршіліктің жырын жырлайды. Еркіндік алған қалмақ қызын қан-жоса болып жатқан ел-жұртымен қауыштырады. Сөйтіп, көне дәуірден біздің заманымызға сан ғасырды аралап жеткен сырлы сюжеттің бүкіл функциясын өзгертеді. Оның адалдықты ту етіп көтеретін байырғы идеясына қоса, адамды ұлықтау, жауыздықты жою, еркіндікті бағалау, тыныштықты қадірлеу сынды жаңа міндеттер жүктейді. Бекет Өтетілеуовтің «Данышпан қазысында» аса көп өзгеріске түспеген сюжет Сәкен Сейфуллин поэмасында мазмұны жағынан да, идеялық мұраты жағынан да өзгеше түрге енеді.

Қорыта айтқанда, «Көкшетау» поэмасы – көне құндылықтарда бірде аңыз, бірде тәмсіл, бірде шағын хикая түрінде баяндалатын сюжетті классикалық көркем әдебиеттің үлгісіне айналдырған шығарма.

Әдебиеттер

1. Жизнь Викрами или 32 истории царского трона. Перевод с санскрита П.Гринцера. – Москва: Издательство восточной литературы, 1960. – 240 с.
2. Мухаммад аз-Захири ас-Самарканди. Синдбад-наме. Перевод с М.Османова. – Москва: Издательство восточной литературы, 1960. – 314 с.
3. Хитопадеша. Полезные наставления. Перевод с хинди и обработка В.Быкова и Р.Червяковой. – Москва: Государственное издательство детской литературы, 1958. – 160 с.
4. Двадцать пять рассказов Веталы. Перевод с санскрита Р.Шор. – Москва: «Художественная литература», 1939. – 210 с.
5. Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Жемчужины бесед (Джавахир ал-асмар). Перевод с персидского М.Османова. – Москва: «Наука». Гл. ред. восточной литературы, 1985. – 400 с.
6. Зийа ад-Дин Нахшаби. Книга попугая (Тути-наме). – Москва: Наука, 1979. – 350 с.
7. Сейфуллин С. Шығармалары. Т.3. Өлеңдер мен поэмалар. – Астана: Фолиант, 2013. – 312 б.
8. Қасқабасов С. Алтын жылға. Зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: «Жібек жолы» БҰ, 2010. – 576 б.
9. Двадцать пять рассказов Веталы. Перевод с санскрита И.Серебрякова. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1958. – 148 с.
10. Серебряков И. Индийская народная книга «Двадцать пять рассказов Веталы» // Двадцать пять рассказов Веталы. Перевод с санскрита И.Серебрякова. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1958. – 148 с.
11. Волшебный мертвец. Сказки. Перевод, вступительная статья и примечания Б.Я.Владимирцова. Всемирная литература. – Петербург – Москва: ГИЗ, 1923. – 120 с.
12. Повести, сказки, притчи Древней Индии. Переводы с пали и санскрита. – Москва: «Наука», 1964. – 304 с.
13. Зияаддин Нахшаби. Тотынама. – Алматы: Жазушы, 1991. – 304 б.
14. Тотынама. Көне-түркі-шағатай тілінен аударған Нияз Тобыш. – Ақтау: Ш.Есенов атындағы Ақтау мемлекеттік университеті баспасы, 2005. – 196 б.
15. Тотынама. Жауапты редакторы Оразбек Қанапин. – Шыңжаң: Шыңжаң халық баспасы, 1987. – 346 б.
16. Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. Т.6. – Алматы: «Қазығұрт», 2007. – 424 б.
17. Өтетілеуов Б. Шығармалар. – Алматы: Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. – 180 б.

Reference

1. Zhizn' Vikrami ili 32 istorii carskogo trona. Perevod s sanskrita P.Grincera [The life of Vikrami or 32 stories of the Royal throne. Translated from the Sanskrit by P. Grinter]. Moscow, Izdatel'stvo vostochnoj literatury [Publishing house of Oriental literature], 1960. 240 p. [in Russian].
2. Muhammad az-Zahiri as-Samarkandi. Sindbad-name. Perevod s M.Osmanova [Sinbad-nameh. Translated From M.Osmanov]. Moscow, Izdatel'stvo vostochnoj literatury [Publishing house of oriental literature], 1960. 314 p. [in Russian].
3. Hitopadesha. Poleznye nastavljeniya. Perevod s hindi i obrabotka V.Bykova i R.Chervyakovoj [The hitopadesa. Useful instructions. Translation from Hindi and processing in V.Bykova and R.Chervyakova]. Moscow, Gosudarstvennoe izdatel'stvo detskoj literatury [State publishing house of children's literature], 1958. 160 p. [in Russian].
4. Dvadcat' pyat' rasskazov Vetaly. Perevod s sanskrita R.Shor [Twenty-five stories of the Vetala. Translated from sanskrit by R. Shor]. Moscow, «Hudozhestvennaya literatura» [«Fiction»], 1939. 210 p. [in Russian].
5. Imad ibn Muhammad an-Naari. Zhemchuzhiny besed (Dzhavahir al-asmar). Perevod s persidskogo M.Osmanova [Pearls of conversation (Jawahir al-Asmar). Translated from the Persian by M.Osmanov]. Moscow, «Nauka», Gl. red. vostochnoj literatury [«Science», ed. oriental literature], 1985. 400 p. [in Russian].

6. Zija ad-Din Nahshabi. Kniga popugaya (Tuti-name) [The book of the parrot (Tuti-nameh)]. Moscow, Nauka, 1979. 350 p. [in Russian].
7. Seifullin S. Shygarmalary. T.3. Olender men poemalar [Works of S.Seifullin. V.3. Poems]. Astana, Foliant, 2013. 312 p. [in Kazakh].
8. Qasqabasov S. Altyn zhyлга. Zertteuler men maqalalar [Golden beans. Research and articles]. Almaty, «Zhibek zholy» BU, 2010. 576 p. [in Kazakh].
9. Dvadcat' pyat' rasskazov Vetaly. Perevod s sanskrita I.Serebryakova [Twenty-five stories of the Vetala. Translated from sanskrit I.Serebryakova.]. Moscow, Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhestvennoj literatury [State publishing house of fiction], 1958. 148 p. [in Russian].
10. Serebryakov I. Indijskaya narodnaya kniga «Dvadcat' pyat' rasskazov Vetaly» [Indian folk book «Twenty-five stories of Vetala»]. Perevod s sanskrita I.Serebryakova [Translated from sanskrit I.Serebryakova]. Moscow, Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhestvennoj literatury [State publishing house of fiction], 1958. 148 p. [in Russian].
11. Volshebnyj mertvec. Skazki. Perevod, vstupitel'naya stat'ya i primechaniya B.Ya.Vladimircova. Vsemirnaya literature [The magic dead man. Fairy tales. Translation, introductory article and notes by B.Ya. Vladimirtsov. World literature]. Petersburg – Moscow, GIZ, 1923. 120 p. [in Russian].
12. Povesti, skazki, pritchi Drevnej Indii. Perevody s pali i sanskrita [Stories, fairy tales, parables of Ancient India. Translations from pali and sanskrit]. Moscow, «Nauka», 1964. 304 p. [in Russian].
13. Ziyaaddin Nahshabi. Totynama [Totynama]. Almaty, Zhazushy, 1991. 304 p. [in Russian].
14. Totynama. Kone-turki-shagataj tilinen audargan Niyaz Tobysh [Totynama. Translated from the ancient turkic-chagatai language Niyaz Tobysh]. Aqtau, Sh. Esenov atyndaqy Aqtau memlekettik universiteti baspasy [Publishing house of Aktau State University named after Sh.Yessenov], 2005. 196 p. [in Kazakh].
15. Totynama. Zhauapty redaktory Orazbek Qanapin [Totynama. Executive editor Orazbek Kanapin]. Shynzhan, Shynzhan halyq baspasy, 1987. 346 p. [in Kazakh].
16. Qirabaev S. Kop tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works]. T.6. Almaty, «Qazygurt», 2007. 424 p. [in Kazakh].
17. Otetileuov B. Shygarmalar [Works]. Almaty, Qazaq memlekettik korkem adebiet baspasy [Kazakh state publishing house of fiction], 1961. 180 p. [in Kazakh].

B. Omarov

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: b_om777@mail.ru)*

Indian plots in the poem by Saken Seifullin «Kokshetau»

Abstract. In Kazakh literature, there is a sufficient number of works based on ancient plots, which are rooted in a long history. The more we study the origins of the narratives central to these works, the more we begin to understand their deeper meaning. The bulk of these plots are associated with ancient legends, fables that have long been forgotten. How these plots were born and emerged, how these plots developed in different periods of human history, how they changed over time - these are questions that require meticulous research. Along with these investigations, it seems necessary to expand the study of this issue. In modern studies of fiction, it is relevant to pay attention to the fact that famous works of art of the modern era use plots of ancient literary monuments. They, these plots, are taken as a basis, interpreted, and masterfully transformed in the texts of contemporary works. This article is devoted to identifying the original basis of one plot of the famous poem «Kokshetau», the author of which is an outstanding representative of Kazakh literature Saken Seifullin. The author of the article offers his own vision of the origin of the plots of the poem «Kokshetau» by Saken Seifullin, the source of which is the literary monuments of Ancient India, widely spread throughout the world, «Twenty-five stories of Vetala», «Pearls of conversations» (Javakhir al-asmar), «Totynama».

Key words: Indian stories, wandering plots, ancient values, Sanskrit, legends, Kalmyk girl, riddle, loyalty to the oath, allegorical story, Eastern traditions.

Б. Омаров

**Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: b_om777@mail.ru)**

Индийские сюжеты в поэме Сакена Сейфуллина «Кокшетау»

Аннотация. В казахской литературе существует достаточное количество произведений, основанных на древних сюжетах, которые своими корнями уходят в многовековую историю. Чем больше мы изучаем происхождение

повествований, занимающих центральное место в этих произведениях, тем больше мы начинаем понимать их глубинный смысл. Основная масса этих сюжетов связана с древними сказаниями, баснями, которые давно забыты. Как зародились и возникли эти сюжеты, как эти сюжеты развивались в разные периоды истории человечества, как они изменялись с течением времени – это вопросы, которые требуют скрупулезного исследования. Наряду с этими изысканиями представляется необходимым расширение исследования данного вопроса. В современных исследованиях художественной литературы необходимо обратить внимание на то, что в известных художественных произведениях современной эпохи используются сюжеты древних литературных памятников. Они, эти сюжеты, берутся за основу, интерпретируются, мастерски преображаются в текстах современных произведений. Данная статья посвящена выявлению оригинальной основы одного сюжета знаменитой поэмы «Кокшетау», автором которой является выдающийся представитель казахской литературы Сакен Сейфуллин. Автор статьи предлагает собственное видение происхождения сюжетов поэмы «Кокшетау» Сакена Сейфуллина, источником которых являются широко распространенные по всему миру литературные памятники Древней Индии «Двадцать пять историй Веталы», «Жемчужины бесед» (Джавахир ал-асмар), «Тотынама».

Ключевые слова: индийские истории, «бродячие» сюжеты, древние ценности, санскрит, легенды, калмыцкая девушка, загадка, верность клятве, аллегорический рассказ, восточные традиции.

Автор туралы мәлімет:

Бауыржан Омаров, филология ғылымдарының докторы, телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Бауыржан Омаров, доктор филологических наук, профессор кафедры телерадио и связи с общественностью, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Казахстан.

About the author:

Bauyrzhan Omarov, Doctor of Philology, Professor of Department of Television and Radio and Public Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satbayev st., Nur-Sultan, Kazakhstan.

Э.Н. Оразалиева

Назарбаев Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

(E-mail: elmira.oralaliyeva@nu.edu.kz)

Түркі тілдерін зерттеудің танымдық және диалектикалық ұстанымдары

Аннотация. Когнитивті қазақ тіл білімінің теориялық және қолданбалы ұстанымдары қазіргі заманғы өзекті лингвистикалық тенденцияларды да, жаңа тұжырымдамалық тәсілдер мен әдіснамаларды да анықтайды. Бұл тұрғыда қазақ тіл білімі ғылымындағы тұжырымдамалық және құрылымдық тәсілдердің өзара байланысының ұстанымдарын зерттеудің маңызы зор. Тіл мен ойлау байланысы орнатылған қоршаған шындықтың немесе қоршаған әлемнің тіліндегі бейнесі қазіргі тіл білімінің антропоэзектік сипатын анықтайды. Сонымен, тілдік бірліктерді диалектикалық-динамикалық құбылыстар ретінде талдау қазақ халқы әлемінің тілдік және концептуалдық бейнесін анықтауға, олардың этникалық менталитеті мен ділінің ерекшеліктерін ашуға және жалпы түркі тілдерін зерттеудің концептуалды қорының негізін қалауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, дәл осы концептуалды методология тек қазақ тілі үшін ғана емес, басқа түркі тілдері үшін де маңызды диахроникалық және синхрондық зерттеулер үшін өте жемісті болып шықты. Тілдік танымның тұжырымдамалық-когнитивті теориясы ХХ ғасырдың 20-30 жылдарында қазақ лингвистикасында тіл, философия, психологиямен түйіскен тұста қалыптаса бастады және ол адам болмысын танудағы салыстырмалы және құрылымдық тәсілдермен, тіл мен ойлаудың байланысымен тығыз байланысты. Құрылымдық ұстанымдардың философиялық, логикалық және танымдық бағыттар элементіне біртіндеп ауысуы қазіргі қазақ тіліндегі семантикалық зерттеулерге негіз болды. Мақалада қазақ ғалымдарының диахрония мен синхрониядағы зерттеулерінен алынған лингвистикалық бірліктерді талдау арқылы қазақ тілінің тұжырымдамалық және құрылымдық байланыстары ашылады.

Кілт сөздер: когниция, диалектикалық ұстанымдар, философия, түркі тілдері, концептуалды-құрылымдық байланыстар, қазақ тілі.

Кіріспе

Адамтанудың басты қағидаларын сұрыптаған диалектика ғылымы алғашқы философиялық ой-пікірлердің тізбегін ұсына отырып, қоршаған әлем мен құбылыстар туралы, олардың адам дамуына әсері мен өзара сабақтастығы хақында құнды деректердің дүниеге келуіне себепкер болды. Олардың қатарында адамның объективті дүниені тануы, оны ой елегінен өткізуі, қабылдаған мәліметтерді саралауы, сол арқылы болмыс пен шындықтың, табиғат пен қоғамның өзгешеліктерін түсіндіруі сынды проблемалар зерттеу нысанын айқындады. «Пәлсапалық әдіс дегеніміз – ең алдымен, ғылымның, өз дәуірі мен өркениетінің табиғатын айқындайтын танымдық қағидалар мен ұстанымдар жүйесі... Пәлсапалық әдістің жалпыға ортақ сипатында, ғылымнан, өнер мен адамгершіліктен бастап сана мен дінге дейінгі аралықты қамтыған өзгешелігінде өз уақытының мазмұны мен формасында, құрылымында шоғырланған рухани бастауы жатыр» [1, 1-2 бб.], сол себепті пәлсапалық пайымдардың әр ғылым саласында көрініс тауып, қолданылуы оның дәстүрлі тарихи негіздерімен айғақталады. Танымның жалпыадамзаттық, ғылымаралық универсалды сипаты оның әдістемелік және теориялық ұстанымдарының бір бағытта емес, бірнеше салаға ортақтаса қалыптасуын дәйектеді. Жалпы танымдық заңдылықтар психология немесе лингвистика шеңберінде ғана қалып қоймай, кең аяда қарастырылуға мүмкіндік алды. Пәлсапалық ұғымдар қатарында диалектика заңдылықтарының танымдық процесті айқындауға қатысуы да сол күрделі тұтастықтың нәтижесін құрады.

Диалектика қимыл-қозғалыстар мен дамудың жалпы заңдары туралы ғылым болып есептелетіндіктен, бүгінгі күні аталған термин 3 түрлі мағыналық ерекшелікпен сипатталуда: адам санасында тәуелсіз әрекет ететін объективті диалектикалық заңдылықтар мен процестер жиынтығы ретінде; бұл орайда табиғат, қоғам, ойлау, объективті шындық диалектілері сөз болады; субъективті диалектика, диалектикалық ойлау немесе объективті диалектиканың санадағы көрінісі деп ұғынылатын түрімен; диалектика мен диалектика теориясы туралы пәлсапалық ілім мағынасында қолданылуы арқылы [2, 60 б.]. Танымдық зерттеулердің пәнаралық негізін дәйектейтін факторлардың бірі ретінде когнитологияда пәлсапалық әдістердің қолданыс табуы, диалектика ұстанымдарының таным процесінде жүзеге асуы қарастырылады. Осыған орай, тіл мен танымды байланыстыратын принциптер екі бағыттың тоғысу шеңберінде зерделенетін амал-тәсілдермен сұрыпталады: *біріншіден*, шындық дегеніміз – дайын күйіндегі догмалар жиынтығы емес, ғылымның, оның ішінде, түркологияның, ұзақ та тарихи дамуы барысында толығы үстінде болатын, төменнен жоғары қарай өрлей беретін шексіз танымдық процестер, өйткені дүниеде-

гі барша құбылыстар, тіпті, қоғамдық тәртіп нормалары да бір кезеңге қызмет ететін өтпелі үлгілер болып есептеледі. Адам барлығын шегіне жетіп тани алмайды, яғни қоршаған әлем мәңгілік дамудың көрсеткішін құрайтын деректер, фактілер жиынтығы деп айқындалады. *Екіншіден*, танымдық тұрғыдан диалектика ұстанымдары жекеленген заттар мен құбылыстарды біріктіретін тұтастық немесе жалпыға ортақ негіз ретінде қарастырылатын қағидадан бастау алады. Аталған ұғым алғашында Платон еңбектерінде көрініс тауып, «идея» сөзімен түсіндірілді. Философ «идеяның» басты өзгешелігі заттардың негізі мен тегінде, жалпылық қасиетінде жатыр; ол шындықтан әрекет пен қарым-қатынас арқылы туындайды; сөйтіп, болмыстың да өзгеріп отыруына әсер етеді деп тұжырымдалды.

Зерттеу әдістері

Ғалымдар диалектикалық ұстанымдардың табиғатын үш бағытта айқындауға болады деп есептейді: а) антропологиялық негізде; ә) қарама-қайшылықтар диалектикасы бойынша; б) ғылыми танымның диалектикалық амалдары арқылы [3, 110 б.]. «Тіл философиясы» деген ұғымның өзектелуі неміс ғалымы В. фон Гумбольдттің есімімен тығыз байланысты. «Рух», «идея» мәселелерін тілдік құрылымдармен сабақтастырған зерттеуші алғашқылар қатарында пәлсапалық танымды, адамның ойлау әрекетін тілдік фактілердің ішкі-сыртқы өзгешеліктері арқылы дәйектеуге тырысты. Ол «субъект пен объект», «жалпы мен жалқы», «даму мен қозғалыс» сияқты мағыналардың екі жақты арақатынасын тілдік дамудың философиялық заңдылықтарын шешуге бағыттап отырып, диалектикалық ұстанымдардың кілті ретінде «антиномия» немесе қарама-қайшылық қағидаларын сұрыптады. Мысалы: тәуелсіздік пен байланыс антиномиясы; субъективтілік пен объективтілік немесе индивидуалдылық пен ұжымдық антиномиясы; тұрақтылық пен қозғалыс антиномиясы, универсалдылық пен өзгешелік антиномиясы және т.б. [4, 107-112 бб.]. Нәтижесінде, тіл ғылымында орын алған диалектикалық нормалар қозғалыс пен үздіксіз дамудың салдарын құрайтын принциптер жиынтығы, қайшылықтар негізінде қалыптасатын арнайы заңдылықтар жүйесі деген тұжырым үстем бола бастады, себебі пәлсапа тарихында «диалектика» ұғымы алғашында «диалект», «диалог» деген сөздермен астарласып қолданылса да, кейіннен ғылыми айналымға тек «даму, мәңгілік даму» мағынасында еніп орнықты.

Осыған орай, тілдік танымға негізделген түркологияның ғылыми бастауын диахронды және синхронды әдістермен сабақтастыра талдаған маңызды, өйткені ғылыми ізденіске арқау болар салыстыру мен салғастыру негізінде адамдық фактор, оның қалыптасу, даму өзгешелігі жататыны анық. *Біріншіден*, тілтанымның диалектикалық ұстанымдары адамның табиғи жаратылысын сипаттайтын қағидалардан тұратындықтан, зерттеу нысаны, адам мен қоршаған әлем арақатынасы, өзара байланысу үлгілері, жеке тұлғалардың ойлау қабілеттері мен қарым-қатынас жасау ерекшеліктері, тілдік қатынастың маңызы тілдік құралдардың пәлсапалық мүмкіндіктерімен толығы отырып, жеке тұлғалық шығармашылық кеңістікке ұласу принциптерін айғақтайды. Адам белгілі бір қоғамдық тәртіптің, ұжымдық қатынастардың әрі ұлттық қауымдастықтың жемісі болғандықтан, оның тіршілік ету, тәжірибе жинау, өз санасында арнайы қорды қалыптастыру әрекеттері де сол нормалардың ықпалымен жүзеге асады. *Екіншіден*, диалектикалық қарама-қайшылық шынайы болмыстың өмір сүру формасы мен даму сипатынан туындайтындықтан, зерттеу нысанын құрайтын кез келген объект екі жақты байланыстар мен қатынастардың тоғысы ретінде зерделенеді; анығырақ айтқанда, танымның негізінде өзектелетін пайымдаулар жүйесі де «қайшылық» қатынаста дами отырып, келесі заңдылықтарға сәйкес анықталуы мүмкін: «... олар бір мезетте ақиқат та, бір мезетте жалған бола алмайды. Бірінің ақиқаттығынан міндетті түрде екіншісінің жалғандығы шығады немесе керісінше» [5, 62 б.]. Оған В. фон Гумбольдт ұсынған тілдік антиномиялары дәлел бола алады. Тілдің «таңбалық жүйесі» (Ф.де Соссюр) жекеленген бірліктердің екі жақты сипаты арқылы ғана емес, олардың өзара байланысы мен бір-біріне ауысу принциптері негізінде айқындалатындықтан, диалектикамен қатар синтез процесі де жүзеге асып, динамикалық даму, өзгеру, толығы жолдары сұрыпталады. Түркі тілдерінің зерттеулерін диахронды-синхронды аспектіде қарастыру, яғни тілдік және танымдық ұстанымдар мен заңдылықтардың бірте-бірте қалыптасу негіздерін жүйелеу, ұғымдық бірліктердің жасалу кезеңдерін анықтау, олардың ішкі-сыртқы, негізгі-қосымша қарама-қайшылықтарын сипаттау диалектикалық қарама-қайшылықтардың үйлесімді сабақтауын уәждеуге мүмкіндік береді. Айталық, тілтаным процесіндегі субъективтілік пен объективтілік, ортақтық пен жекелік, индивидуалдылық пен ұжымдық және т.б. сол ғылыми ұстанымдардың көрсеткіші ретінде зерделенеді. *Үшіншіден*, қоршаған ортаны тіл арқылы тану процесі бұрыннан қалыптасқан танымдық амалдар арқылы зерттеліп анықталатындықтан, диалектикалық негізде шынайы болмысты меңгерудің теориялық және практикалық амалдары мен әрекет ету принциптерін үш мәселе негізінде

сұрыптауға болады. Олар: эмпиризм, интуиция және тану. Аталған танымдық амалдардың әрқайсысы белгілі бір тарихи қалыптасудан өткен, ғылыми теориялар мен жобаларда кеңінен қолданылатын тәсілдер деп есептеледі, сондықтан жеке алып қарағанда да, салыстыра зерделегенде де бұлардың мүмкіндіктері шектеулі деп пайымдалады. Айталық эмпиризм амалын ғалымдар «қателер мен жорамалдар әдісі» деп атаған [3, 109 б.]. Дегенмен, таным процесінің өзі көп жағдайда асбтрактылы ойлау мен қабылдаудан туындайтындықтан, тілтаным ұстанымдарының негізінде әлеуметтік, психологиялық әдістермен қатар, логика-пәлсапалық тұжырымдар да қолданылады, сөйтіп, ғылыми танымның дедуктивті және индуктивті ұстанымдары да когнитивтік ізденістердің табиғатын, ерекшеліктерін айғақтауға себепкер болады.

Талдау және нәтиже

Қазақ тіл білімінде қарама-қарсы ұғымдар сәйкестігін алғашқылар қатарында сөз ете бастаған ғалымдардың бірі – А. Байтұрсынұлы. Тіл табиғатын анықтау, оның адамзат өмірінде атқарар қызметін жүйелеу, сөз өнерінің танымдық үрдістерін саралау, сол арқылы тілдік құралдардың ғаламдық құбылыстармен сабақтастығын танып-білу негіздерін сұрыптау мақсатында тілші табиғи заңдылықты дәйектейтін диалектикалық ұстанымдарға назар аударды. Ғалам, зейін, көңіл, қиял, ақыл, ес сияқты ұғымдарды тілмен шебер байланыстыра білген зерттеуші адамды қоршаған дүниені танымдық қарама-қайшылық негізі деп түсіндірді. «Дүниедегі нәрсенің қайсысы туралы сөйлесек те, бір жағынан ғана емес, әр жағынан алып сөз қылуға болады» [6, 147 б.], - дей отырып, тілші сол «әр жақты» ерекшеліктерді алуан түрлі себеп-салдармен, қарым-қатынастармен дәлелдеп көрсетті. Осыған орай, автор ұсынған тілтанымдық деректер мен тұжырымдар да түркі тілдерін зерттеулер бағыттарымен ұштасып, маңызды фактілердің дүниеге келуіне жол ашты.

Адамзат болмысын табиғаттың бір бөлшегі ретінде өзектеген ғалым оның психофизиологиялық және қатысымдық әрекеттерін зейін арқылы танудан бастай келе, тілді немесе лұғатты ішкі және тысқы белгілер тұрғысынан айқындады. Сөйтіп, неміс ғалымы В.фон Гумбольдттің ішкі-сыртқы лингвистикасымен үндесетін құнды қорытындылар жасады. А. Байтұрсынұлы адам ойы мен қиялынан, ақыл-білімінен бастау алатын «сөз шығару» үлгілерін талдау барысында жалпы шығармаларға тән екі түрлі өзгешелікке тоқталды, олар – «1) ішкі пікір жағы; 2) тысқы тіл жағы» [6, 148 б.]. Оның негізін, ең алдымен, адамға тән ішкі ғалам мен тысқы ғалам нормаларымен сұрыптаған тілші бірінші жағдайда мазмұн мен идея арқылы айғақталатын ерекшеліктерге мән берсе, екінші кезекте «дыбыстардың, сөздердің, сөйлемдердің заңынан шығатын тіл өнінің жүйелеріне», соларды «таныту» амалдарына назар аударды. Нәтижесінде, автор тілдік дамудың көрсеткішін құрайтын туындылардың қай-қайсысы болмасын (ауызша да, жазбаша да) мазмұн мен форма бірлігіне негізделеді деп ұғынды, өйткені «...екі ғаламның арасында зор іліктік» [6, 226 б.] бар болғандықтан, «адамның ішкі ғаламы мен тысқы ғаламы түйіседі» [6, 294 б.], сол арқылы әлемнің диалектикалық ұстанымы өзектеліп, адамның танымдық болмысы тілдік амалдардың табиғатын айқындауға бағытталады деп тұжырымдалды.

Тілдерді түркі дүниесін тану құралы ретінде әрі «еске не іске керек ұғым» деп қабылдау қоршаған әлемдегі заттарды атау немесе тану барысында алуан түрлі қарама-қарсылықтар сәйкестігін тудырады сөзсіз. Айталық, тілші қолданысында барша заттар «деректі-дерексіз», «жанды-жансыз», «бернелі-бернесіз» құбылыстар жіктелесін құрайды, сондықтан ол ғаламды тану арқылы жасалған тілдік құралдар да осы аталған ұғымдардың үйлесімді бейнесі болып табылады деп есептеді. «Тіл көрнектілігі» мен «Тіл (лұғат) анықтығын» сөз өнерінің негізгі шарттары қатарында қарастырған зерттеуші ғалам мен тіл сөздерінің байланысын сол күрделі сабақтастықтың, табиғи танымдық қажеттіліктің өзегі етті. «...адам сөйлегенде сөзі толық түсінікті болу үшін дерексіз заттарды деректі затша, бернесіз заттарды бернелі затша сипаттайды, жансыз затты жанды заттай ғамалдайды» [6, 154 б.] деген автор пікірі соған айғақ. Адам танымындағы қарама-қарсылық қағидаларын оның «сана-саңлауына келіп түсетін» ұғымдар тізбегі деп түсінген ғалым, сонымен қатар, таным мен тілдік амалдар арасындағы арақатынасты сөйлеуші немесе айтушы тілінің анықтығын уәждейтін шарт ретінде қабылдады. Автор «айтылған лебіздің» яки «тілдің анықтығын» да көрген-білген заттың нақты танылуымен ұштастыра келе, «адам анық танитын нәрсесін анық атайды да, көмескі танитын нәрсесін көмескі, күнгірт атайды» [6, 151 б.] деген тоқтамға келді. Олай болса, «ойлаған ұғымға сөз мағынасының сәйкес келу» керектігін [6, 153 б.], сөйлеуші тіліндегі сыртқы көркемдік пен мағына бірлігін тілтанымдық тұжырымдарына арқау еткен ғалым лингвистикалық талдаулардың аясын кеңейтумен қатар, терең пәлсапалы байланыстардың бүгінгі тіл ғылымындағы орны мен қызметін диалектика заңдары негізінде дәйектеп көрсетті.

Тіл білімін «тіл тану» жүйесі деп айқындаған Қ. Жұбанов тұжырымдарының кез келгені халық танымына жақындатылған образдар, теңеулер, «ұқсас бейнелер» [7, 39 б.] арқылы көрініс табумен қатар, жалпы пәлсапа, логика ұстанымдарымен тығыз байланыса, олардың негізгі қағидаларын тілдік зерттеулерге арқау ете қалыптасты. Көрнекті ғалым қазақ лингвистикасының шеңберін кеңейту, оны әлемдік деңгейге және түркі тілдес халықтардың ортақ құндылықтары қатарына көтеру мақсатында басты екі бағытты ұстанғаны мәлім: *біріншіден*, жалпы лингвистикалық тәжірибеге сүйену негізінде сұрыпталған пікірлерді жинақтау; *екіншіден*, қазақ тіл ғылымының өзіндік даму ерекшелігін, дүниетанымын көрсетуге бағытталған тың көзқарастармен ғылыми көпшілікті таныстыру. Осыған орай, зерттеуші тіл ғылымының концептуалды жүйесін, тарихи дамуын ой таразысынан өткізе отырып, өзге фактілер қатарында диалектикалық ұстанымдардың да тіл үшін маңыздылығын өзектейтін мәселелерге тоқталды. «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулердің» мазмұндық желісін, баяндалу ретін жүйелеген диалектикалық ережелер әрі құрылымдық, әрі танымдық талдауларды дәйектеді. «Тіл деген не?» деп аталатын бөлімде берілген талдаулардың басым көпшілігі адам мен табиғат байланысынан бастау алатын мәселелерді шешуге, өмірлік және тәжірибелік қорларды пайдалануға әрі дамудың қарама-қайшы заңдылықтарын ажырамас бірлікте қарастыруға арналды.

«Тіл бір адам үшін керек емес, тіл жеке адам үшін жасалған нәрсе. Бір тілмен сөйлесу үшін адамдар бір-бірімен аралас болуы керек, істес болуы керек» [7, 91 б.], - деп айғақталған адамзат тілінің пайда болу және даму жолы жалпы қалыптасудың бір бөлігін, аса қажет тетігін құрады, сол себепті Қ. Жұбанов зерттеуінде тіл бүтін мен бөлшектің, жалпы мен жалқының, микро мен макроның, аулақтық пен жуықтықтың бірлігінен тұратын күрделі құбылыс ретінде түсіндірілді. Мәселен, «Грамматика өз алдына ғылым деп танылған соң және ол бірнеше ғылымдардан құралып пайда болған деп білгесін, алдымен грамматикаға кіретін ғылымдардың бәріне ортақ жалпы қасиетін ашып алу керек еді; әрі мұның бәрін де осы жалпы қасиет желісімен матастырып, өзара біріктіріп басын қосу керек еді; сондай-ақ тіл ғылымының басқа тарауларымен грамматика пәндерінің арасында қандай айырмашылық барын ашу керек еді» [7, 78 б.], - деп атап көрсеткен ғалым тұжырымында жалпы мен жалқының «матасуын» дәйектеген маңызды қорытынды жатыр. Тілдік бірліктердің табиғатын айқындау үшін өзіне дейінгі пікір-көзқарастардың қате жақтарын сынап келе, ғалым тілді әртүрлі бөлшектерден тұратын және сол элементтердің байланысы арқылы сипатталатын құрылымдық-жүйелік өзгешелік деп зерттеу қажеттігін атады. «Сонымен қатар тілдің дыбыстарын, сөз тұрпаттарын, сөйлем құрылысын бір-біріне қоспай, аулақ ұстайды...», «...тілді, оның бір бөлшегі болған тіл дыбыстарын тексергенде «тіл семьясы» қорғанына бір қамайтын болса, тілдің әрбір бөлшегін басқа бөлшектерге жолатпай, сол бөлшектің өз ішінде екі қамайтын. Сөйтіп, қос қорғанды қамалға тіл байғұсқа күн көрсетпейтін...», - дей келе, автор «тілдік қасиеттердің» [7, 45-46 бб.] талдаудан жырақ қалғанын ескертті. Оның себебін тілші бұрынғы оқымыстылардың диалектика ұстанымдарына мән бермеуімен дәлелдеді. Тіл құрылымы мен мағыналық сипаты жағынан да қарама-қайшылықтар қосындысынан құралатын процесс деп танылатындықтан, Қ. Жұбанов оның бір күйі екінші күйінен бөлек тұрмай, бір-біріне үйлесе «ауысатын» құбылыс ретінде зерделенуі керек деп тұжырымдады. Ғалым оны «тіл категорияларындағы өткіншілік» ұғымымен сипаттай отырып, кезінде осы өзгешелікке жете мән берілмегеніне әрі мұндай мүмкіндіктің болмағанына баса назар аударды: «...бұлардың өзара қатынасын зерттесе, бұлардың өзі де мәңгілікті категория болмай, бірінен-бірі өтіп, ауысып отырғанын көрер еді, тілдің әрбір категориясының өткіншігін сипаттаған болар еді. Әрине, оқымыстылардың мұндайға баруы мүмкін емес еді, бармады да...бірінен-біріне алмасып отырушылықты бүркеп кеткен...» [7, 48 б.].

Құрылымдық «өткіншілікпен» қатар, ғалым тіл табиғаты мен қызметін айқындайтын танымдық деректердің де екі жақты сипатта қарастырылатындығын ескертті. Оған дәлел ретінде Қ. Жұбанов «зат пен құбылысқа тағылатын аттардың» пайда болу өзгешелігіне зер салды. Бұл мақсатта, ең алдымен, автор «кіші дүние» мен «үлкен дүние» ұғымдарын қолданды. «...өз басын кіші дүние деп біліп, оны ана үлкен дүниеге ұқсатуынан болған» [7, 93 б.] атауларды «кішкене космос дәуіріне» жатқызу арқылы тілші таным мен тіл арасындағы байланыстың диалектикалық ұстанымдарын өзектеуге тырысты. Айталық: «Мысалы, орысша небо – аспан, нёбо – таңдай; қазақ тіліндегі таң – аспан әлемнің аты, яғни жоғары жаққа тән қасиеттің иесі; таңдай – адам денесінің жоғарғы жағы» [7, 93 б.] сияқты ұқсату немесе аналогия негізін құраған танымдық элемент адамның сыртқы қоршаған ортаны қабылдауы, онымен байланысқа түсуі арқылы дүниеге келіп отырғандықтан, өмір мен тәжірибе, білім мен қор мүмкіндіктерін жоғары бағалаған ғалым оларды ғылыми танымның негізі деп түсіндірді.

Ат қоюдың тағы бір маңызды көрсеткіштері ретінде Қ. Жұбанов бүтін мен бөлшектің арақатынасын, олардың ажырамас бірлігін саралады. Ең алдымен, сөз бен сөйлемнің өзіндік белгілерін анықтаған зерттеуші бұл құбылыстың тілдік бірліктердің табиғи болмысында жататындығын ескертті. «...Өз басы атау болуға жаралған сөзді бүтін дейміз. Бүтін, әрине, бөлшек емес. Сөйте тұра олар құрамды бөлшек болып барып материал болып, тұтас ой туғызатындықтан, жеке сөздерді үйлесім табушылар тобының бір бөлшегі дейміз... тіл элементі атау қызметін өтесе, сөз болғаны; егер хабар беру қызметін өтесе, сөйлем болғаны...» [7, 99 б.], - дей келе, автор тілдегі номинативті ерекшелікті бүтінге жатқызса, оның қолданысқа еніп, қатысымдық қызмет атқаруын бөлшектік өзгешелік деп қарастырды. Сөз мағынасының қалыптасып өзгеруін де тілші «бүтіннің мағынасының бөлшекке көшуі» немесе «бөлшектің мағынасының бүтінге көшуі» арқылы талдап көрсетті. «Қол – иықтан бастап саусақ басына дейінгі адам мүшесінің аты. Шынтақ, білек, қар, саусақ бұрын қол болған. Монғол тілінде осы күнге шейін қол дегенді қар дейді...» [7, 96 б.] деген мысал арқылы тілші тілтанымдық деректердің негізінде жатқан табиғи сабақтастықтың бірлігі есебінде бүтін мен бөлшектің арақатынасын зерделеді. Адам танымында орныққан бүтін мағынаның уақыт өте келе бөлшектенуін де мағыналардың ауысуы, «тілдік қасиеттер» мен «әлеуметтік астарлардың» тоғысуы деп дәйектеген ғалым пікірінде барша құбылыстар мен заттардың дамуы, бір-біріне өту заңдылықтары көрініс тапты. Бұл процестің екінші жағын түсіндіру мақсатында келесі бөлімде келтірілген мысалдар, керісінше, бөлшектің бүтінге ауысу ерекшелігін сипаттауға бағытталды. Бүгінгі күні синекдоханың нысаны болып табылатын мысалдар жігі, шын мәнінде, адамның танымын тілдік құралдармен ұштастырған тіркестерден жинақталды: «...Мүйіз бен сиыр деген бір сөз; үш тұяқ – үш мал; бес бас – бес адам («жал» бұрын жылқы деген сөз, қазір «жал» шуваш тілінде жылқы)» [7, 96 б.]. Нәтижесінде автор: «...бүтіндік пен бөлшектілік бірінсіз-бірі өмір сүре алмайды... Сөйтіп, тілдің бір басына сиысатын екі түрлі қайшылықтан – бүтін мен бөлшектен – екі жақтың теңдігі туады» [7, 99-100 бб.] деген қорытындыға келді, сол арқылы диалектиканың трансформация мен бірлікке негізделген ұстанымдарын дәйектеп көрсетті. Тек қазақ тілінің сөздік құрамымен шектелмей, өзге тілдік элементтерді де, түркі тілдерінің лексикалық бірліктерін де шебер қолдана білген Қ. Жұбанов тұжырымдары тілтанымдық ізденістерді салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы-типологиялық фактілермен сабақтастырған, сол арқылы тілдік және танымдық универсалий принциптерін саралауға мүмкіндік берген аса құнды мәліметтердің дереккөзі болып есептеледі.

Автор қолданысымен дәйектеліп отырған келесі диалектикалық ұстаным тілтанымдағы «аулақтық» және «жуықтық» тенденцияларына негізделген. «Тіл тенденциясы екі сөздің бір-бірімен байланысы жоқ сияқты етіп көрсетіп, сол арқылы аулақтату тенденциясын байқатып отыр. Ол бір сөзден екінші сөздің сыртқы көрінісінің басқалығы. Бұл тенденция күш алса, бір сөз екінші сөзге ұқсамас еді, түбір дыбыстарына да өзгелік кіргізер еді, қосымшалар арқылы ғана бір-бірінен айырылмас еді. Бірақ мұны жуықтық тенденциясы тұсаулайды... Жуықтық тенденциясы. Мағынасында өзгешелік тенденциясы бар екі сөздің арғы жағында жақындық бола қойса, соның жақындығын білдірем деген тенденция бір сөзден өрбігендігін сездіру тенденциясы болады...» [7, 103 б.], -деп анықтама берілген екі бағыттың өзіндік ерекшеліктерімен қатар, бірін-бірі толықтырар, дамытар «матасуы» қазақ тіліндегі лексикология, семасиология мәселелерін сапалы шешуге мүмкіндік берді. «Мағына жағынан байланыстылығын, дыбыс жағынан ұқсастығын көрсетер» жуықтық тенденциясының негізінде сөздердің бір түбірден не бір мағынадан өрбігендігін анықтауға болатынын тілші «бас» сөзінен жасалған «басшы, бастық, баста» варианттары арқылы түсіндіреді. Ал аулақтық үрдісінің маңызы бір сөзді екінші сөзден айыра білу қажеттілігімен пайымдалады. Әсіресе жалқы есімдердің жасалуында бұл тенденцияның басым келуін ғалым «сөз бен сөзді...неғұрлым ұқсатпау мақсатымен» дәйектеді, өйткені «ағайынды кісілердің аттары бір түбірлі болуы шарт емес» деп талдады. Осыған орай, Ғали, Әли, Қали, Қалима; Мұханбет, Махамбет; Мұқан, Мұқаш т.б. сынды адам аттары «...әлдеқалай екі түрлі айтылып кеткен бір жалқы есім кейде екі кісіге ат бола кетуден» немесе «кейде бір аттың кіші формасы да өз алдына дербес ат болып кетуден» [7, 105 б.] туындаған деп танылды. Тіл дамуындағы әрқайсысының өзіндік орны мен қызметін саралай келе, Қ. Жұбанов «әрбір сөз формасы осы екі жаққа тартқан екі түрлі ішкі тенденция күресінің нәтижесі. Тіл қызметінде осы екі тенденцияның бір жағы ғана билеп кете алмайды, екеуі де өздеріне тиесілі сыбаға алады...» [7, 104 б.] деген қорытынды жасады, сөйтіп, тілтанымдық процесте орын алатын мағыналық және формалық қалыптасудың «қарсы мәнді екі тенденция» [7, 104 б.] арқылы айқындалуын сұрыптап көрсетті.

«Бірақ диалектикалық материализм әдісін ұстанғаннан бері жүріп өткен жолындағы бұрылыстарын білу үшін, өткендегі тарихына қарау керек болды» [7, 78 б.],- деп тілшінің өзі атап көрсеткендей, тілдегі диалектикалық ұстанымдардың өзгешелігін айғақтайтын фактілердің бірі ретінде тілдің дамуын, «динамикалық... өзгеруін» [7, 87 б.] сипаттайтын тарихи деректер, диахронды зерттеулер негізге алынды. «Тіл ұзақ заман жасалады, бірден өзгермейді, оның өзгерісі тұрмысқа байланысты» [7, 93 б.] деген көзқарасын дәлелдей отырып, ғалым тарихи ізденістердің қажеттілігіне ерекше зер салды. Ф. де Соссюрдің тұжырымдарына талдау жасау барысында, ұтымды жақтарымен қатар, жіберілген кемшіліктерін айғақтау мақсатында, Қ. Жұбанов тілдік бірліктердің, терминдік атаулардың бірден емес, белгілі бір уақыт аралығында өзгеріп, толығып отыратындығын, сол сияқты жаңа заман талаптарының жаңа сөздер мен ұғымдар керек ететіндігін дәйектеді. Диалектика заңдылығына және қоғамдық даму шарттарына орай, тілдің қалыптасуы мен өркендеуі карама-қайшылықтардың үйлесімді ауысуы, жанаруы арқылы жүзеге асатындығын дәл анықтаған ғалым: «...кейде терминдік атау ескіден қалған сөз болғанымен, оны тұтынатын ғылым өсіп, жаңа мәнге ауысып кететінін есте сақтауымыз қажет» [7, 84 б.],- деп түйіндеді. Осыған орай, тілші Ф.де Соссюрдің «тілді еш уақыт өзгермейтін қатып қалған зат деген түсініктен туған» әрі «грамматика тілдің бір дәуірдегі қалпын бейнелейді...тарихи грамматика болуы мүмкін емес» [7, 86 б., 84 б.] сияқты қате пікірлерін сынға ала отырып, тіл ғылымындағы синхронды және диахронды зерттеулердің маңызын қатар дәлелдеді. Қ. Жұбанов зерттеулерінің тілтаным мен диалектика ұстанымдарын сабақтастырған құнды тұжырымдары қазақ тіл білімінің ғана емес, бүкіләлемдік лингвистика қорын толықтырған деректер болып есептеледі. Аталған мәселелер бүгінгі күні когнитивтік лингвистиканың өзге салаларынан әлдеқайда ерте дамыған семасиология бөлімін ғана емес, сонымен қатар когнитология ілімінің жекеленген аспектілерін де қалыптастыруға мүмкіндік берері сөзсіз.

Тілдің танымдық өзгешелігін айқындаумен қатар, С. Аманжолов лингвистикалық ұстанымдардың негізін сұрыптайтын карама-қайшылықтарға да назар аударды, оларды тілдік деректерді танып айқындаудың ажырамас бөлшегі деп түсіндірді. «...тіл бір жағынан конкрет болса, екінші жағынан жалпы» [8, 47 б.] деу арқылы зерттеуші тіл табиғатында орын алатын диалектикалық ұстанымдарды оның қалыптасу, даму тарихын айқындауға негіз етті. «Қай халықтың болсын тілі өзінің қажетін өтей алады... бүкіл адамзаттың тілін алсақ та, жеке халықтың тілін алсақ та, атқаратын қызметі, даму жолы біркелкі» [8, 64 б.] болып табылады, сол себепті ғалым тіл арқылы сұрыпталатын екі жақты процестің байланысын, олардың бір-біріне ауысу амалдарын айғақтап көрсетті. Автордың пайымдауынша, кез келген тіл жалпы адамзат қоғамының нормаларына бағынған «күрестің, дамудың құралы» бола тұра, әр «ұлттың тарихи айнасын» [8, 69 б.] сипаттайтын нақты этникалық танымның да дереккөзін құрайды. Осыған орай, тілші «туыстық-туыспаушылық», «ұқсаушылық-алшақтық» сынды қарсылық ұғымдарын да тілдер арасындағы жалпылық және жекелік сипаттарды талдауға арқау етті. Ғалым: «Тіл мәселесіндегі туыстық - әлеуметтік ұқсаушылық, байланыстылық, ал туыспаушылық - әлеуметтік алшақтық, байланыссыздық...Әуелде бөлек тілдер әлеуметтік, қоғамдық тығыз байланыстың нәтижесінде жақындасады, біркелкіленеді» [8, 66 б.],- деп атап өтті. Авторлық қолданыстағы танымдық ұғымдар қоғамдық дамудың негізінде жүзеге асатын қағидаларды саралауға мүмкіндік беріп отыр.

Тілдік заңдылықтардың әлеуметтік ұстанымдармен байланысқа түсуі сөзді «адам баласының барлық қоғамдық тіршілігінің сәулесі, көрінісі, дерегі» [8, 244 б.] ретінде қарастыруға себепші болып отырғандықтан, заман мен уақыт арқылы айғақталатын лексикология мен семасиология мәселелерін С. Аманжолов маңызды танымдық ізденістермен толықтырды. Тілдік құралдардың «тұлғалық» ерекшелігімен қоса, «мағыналық жікке бөлінуін» жан-жақты дәйектеген ғалым жеке мен жалпының тоғысуынан бастау алған «тіл ғылымын» дамыту тек «формалдық көзқараспен қарау» арқылы немесе «тіл объектіні танылмайтын нәрсе деп білу» негізінде жүзеге асыруға болмайды деп есептеді, бұл «агностицизмге берілу болып табылады» [8, 73 б.] деді. Зерттеуші тілдің аталған салаларын мағынаның диалектикалық жолмен қалыптасуы арқылы түсіндірді, осы мақсатта «аз-көп», «жанды-жансыз», «ескі-жаңа» сияқты ұғымдар сәйкестіктерін және «қарсылық заңы» мен «бүтіннің жарылуы» сынды заңдылықтарды пайдаланды. «Тілдегі әрбір сөз – жанды және жансыз, ескі және жаңа болып бөлінеді» деген түсініктеме негізінде автор архаизмдер мен неологизмдердің жасалу, өзгеру жолдарын зерттеді. «Ескі сөздер өте аз, тарихи шығармада, фольклорда ғана қолданылады. Оларды ғылыми еңбекте архаизм дейді. Жаңа сөздерді неологизм дейді. Сөздердің ескіруі идеологияның ескіруіне, жаңаның пайда болуы жаңа идеологияның үстемдік алуына байланысты» [8, 69 б.],- дей келе, екі лексикалық бірліктің өзіндік белгілерін талдап көрсеткен тілші лингвистиканың дамуында айтарлықтай орын алатын әлеуметтік танымның

маңызын өзектеді. Ескі мен жаңаның арақатынасын «санамызға сай» айқындалатын өзгерістер, «салт», «өнегеге» қатысты сұрыпталатын көрсеткіштер тұрғысынан дәйектеген С. Аманжолов сөз мағынасында жиі қарастырылатын «аз-көп» ұғымдарының байланысын да «қоғамдық саты», «мыңжылдық даму», «мифологиялық» қатысым әсерімен пайымдады. Сөйтіп, «алғашқы аз сөздердің кейін бірнеше жолмен көбейіп өсуінде» [8, 71 б.] байқалатын процестердің ішінде «қарсылық заңы» мен «бүтіннің жарылуына» назар аударды, айталық «жас, бас, той» сөздерінің көпмағыналылығы мен «биік-төмен» сын есімдерінің түп мағынасындағы жақындығына және т.б. «Әр сөз белгілі затты жалпылап та, жекелеп те көрсетеді. Жалпылау – ойға кең ұғымды сыйғыза айту, әрине, жекелеуге қарсы. Алайда бұл екеуінің қарсылығынсыз адамзат тіршілігінде ешбір ойлау процесі дамымақ емес, демек, ойдың көрінісі болған сөйлем де, сөз компоненті де болмақ емес...» [8, 395 б.], - деу арқылы тілші қарсылық атаулының ой дамытудағы, ой арқылы тіл дамытудағы қызметін жоғары бағалады. Ол адамзат тіршілігінің негізін құрайтын диалектика ұстанымдарын тілдік талдауларға арқау ете отырып, «тіл ғылымы - дүние тану теориясының мықты бір саласы» [8, 300 б.] деген концепцияның құндылығын дәлелдеді.

Сөз табиғатын «затшыл диалектика» негізінде зерделеген ғалым Н. Т. Сауранбаев тұжырымдарының көлемді бөлігін де заттар мен құбылыстар, сөздер мен сөздер, ұғымдар мен ұғымдар арасын байланыстыратын «диалектикалық» [9, 5 б.] ұстанымдар құрады. Автордың лексикология мәселелерінен орын алған семантикалық заңдар жіктемесінің де үшеуі осы бағытта талданды. Біріншіден, тілші сөз мағынасын дәйектеуге мүмкіндік беретін қарама-қарсылық заңына «Бұл заң бойынша адам кейбір құбылысты, затты, көріністі, істі оның басқа сондай бір құбылыстарға қарама-қарсы жағын белгі етіп алады да, соларға қарама-қарсы етіп атайды» деп түсініктеме бере отырып, «күн-түн, жер-көк, арық-семіз...» сынды тіркестерді «қайшы мәндес» сөздердің тұтасуы негізінде жүзеге асатын байланыс нәтижесі ретінде қарастырды, өйткені ол адамды қоршаған орта мен тіршілік қағидаларын «бір басқыштан екінші басқышқа көшіп отыратын» [10, 86 б.] мәселелер қатарында сұрыптау арқылы кейбір «...сөздердің мағыналарын бір-біріне қарама-қарсы қайшы болғанмен, өзара тығыз байланысты, сондықтан... көпшілігі қосарланып айтылатын» [10, 50 б.] семалық бірліктерге жатқызды. Келесі кезекте автор «ат ауысу заңына» тоқталды. Мағыналық ауысуға «...ескі мен жаңаның арасындағы не ұқсастыққа, не қызметтестікке не табиғи жақындығына байланысты болатын» өзгерістер тұрғысынан сипаттама берген зерттеуші тіл дамуын анықтайтын маңызды факторлар қатарында «қоғам өмірінде, оның ұзақ тарихында адамның өндіру ісінің нәтижесінде...ой-өрісінің кеңейіп, өсіп отыруын» [10, 51 б.] өзектеді. Мысал есебінде ғалым күрек сөзі негізінде жасалған «тас күрек, ағаш күрек, темір күрек т.б.» сияқты формаларды келтірді. Тағы бір аса қажет семантикалық заңдылықтар қатарында Н. Сауранбаев «бөлшектің тұтастану заңын» атады, себебі, тілшінің айтуына қарағанда, «...кейбір зат, құбылыс туралы ұғымдар бөлшектің тұтастануы» арқылы дүниеге келген, айталық, «...қозы, лақ, бұзау... сияқты дара, бөлшек мәнді атаулардан жалпы мәнді тұтас ұғымдар пайда болған: қоздау, лақтау, бұзаулау...» [10, 52 б.].

Тілдік фактілерді қоршаған әлеммен, танымдық процеспен сабақтастыра зерделеген тілші диалектика қағидаттарын басшылыққа алу арқылы алуан түрлі қарсы мәнді сөздерді ұтымды пайдаланды. Олардың қатарында жанды-жансыз, деректі-дерексіз, ескі-жаңа секілді сөздерді де атауға болады, оның себебін автор «Адамның әлеуметтік қоғам мәдениеті, шаруашалақ тіршілігі өмір бойы төменнен жоғарыға, оңайдан қиынға, ескіден жаңаға ауысып, өзгеріп, дамып отыратыны сияқты, олармен байланысты тіл де байып, түрленіп, жаңарып отырады, ескі форманың орнына жаңа формалар пайда болады, ескі формалар жаңа мәнге ие болады» [10, 84 б.], - деп түсіндірді, яғни сыртқы ортамен үздіксіз байланыста дамиды тілдің танымдық негіздері сол кездің өзінде адамзаттың пәлсапалық бастауымен тығыз қарым-қатынаста дәйектелді.

Дүниенің негізін құрайтын «табиғи реттілікке» [11, 134 б.] зер салған ғалым Ә. Қайдар тілтанымдық зерттеулердің жүйелі түрде талдануын диалектикалық ұстанымдар мен логика-семантикалық заңдылықтар негізінде дәйектеді. «...тіл байлығындағы заттар мен құбылыстардың атауларын үлкенді-кішілі [макро-микро] тақырыптық, мағыналық, тұлғалық т.б. топтарға бөліп қарау ғылыми тұжырымды іске асырудың ұстанымы» [12, 19 б.], - деп есептеген ғалым логика-семантикалық топтастыруға «...логикалық тұрғыдан ортақ мағыналары арқылы ең жоғары деңгейде шоғырландыру» [11, 141 б.] деген анықтама берді. Макротоптардың өзара «жүйелі қатысты принцип» негізінде, ал микротоптардың бір-бірімен «сатылы қатысты принцип» [12, 19 б.] бойынша топтастырылуын басшылыққа алған тілші қазақтың мақал-мәтелдерін келесі үлгіде жіктеп көрсетеді:

1) бір заттың екінші затқа тигізер оң, теріс әсерін зерттеуші төмендегідей түсіндіреді: «Қоғам өміріндегі, табиғат аясындағы жанды, жансыз заттар мен құбылыстардың баршасының бір-біріне оң, теріс әсер етуі – заңды құбылыс. Мәселен, көпшілік азшылыққа, жақсының жаманға, үлкеннің кішіге, ақылдының ақымаққа т.б. осы сияқты нысандардың бір-біріне көрсетіп отыратын әрекет-істері де ММ-дер назарынан шет қалмаған құбылыстар...» [11, 143 б.]. Демек, кез келген даналық сөзде «...этнос өмір-тіршілігінің барлық түйіндері [салт-дәстүр, әдет-ғұрып, дүниетаным, тіршілік көздері мен тәсілдері, қарым-қатынас т.б.] келіп тоғысатынын» [11, 45 б.] ескерсек, тілдік құрылымдардың астарында жататын танымдық деректердің арнайы, қалыптасқан заңдылықпен дүниеге келуі адам ойының жүйелі көрсеткішінен, көріп-білу, қабылдау, түйсіну әрекетінен бастау алатынына көз жеткізу қиын емес. Оған дәлел ретінде тілші «бұл тәрізді әсер-әрекеттердің астарында даналық тұжырым, ақыл-өсиет, тағылым мен тәлім-тәрбие жатқанын» [11, 143 б.] ерекше атап өтеді;

2) сонымен қатар, ғалым мақал-мәтел табиғатында кездесетін заттар мен құбылыстардың, олардың әрекеттерінің бірде сәйкесетін, бірде сәйкеспейтін ерекшеліктеріне де тоқталады. Бұл да тілтанымдық зерделеудің бір амалы ретінде айқындалады, себебі ММ болмысын құрайтын элементтердің барлығы адамның көрген-білгенінен жинақтала отырып, «логикалық ой-тұжырымның» жасалуына түрткі болады. Мәселен, «Кейде бір-бірімен өзара логикалық байланыста тұратын заттар мен құбылыстардың, ұғым-түсініктердің өзара сәйкес, сай келмейтінін білдіретін мақал-мәтелдер болады... – Жыртық киімге алтын түйме қыстырма; Итке тұмар жараспас...» [11, 143 б.] немесе «Белгілі бір байланыста тұрған екі заттың, не құбылыстың сапасы әртүрлі, бірде сәйкес, бірде кереғар, екіұдай әрекетін білдіретін мақал-мәтелдер: Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді; Сен оқысаң, мен тоқыдым...» [11, 44 б.]. Осы қатарда тілші кейбір мақал-мәтел құрамында «өзара қатысты екі заттың, құбылыстың кейде бір-бірімен сапа, іс-әрекет, қалып-күй, нәтиже жағынан сәйкес болып келетін» ұғымдардың да кездесуін атайды. Айталық, «Ата-анасын көр де, баласын көр...Анасын көріп, қызын ал, әкесін көріп, ұлын ал...» [11, 144 б.];

3) келесі кезекте автор: «Кейде қоғамдағы, табиғаттағы заттар мен құбылыстардың қандай сапа-сипатта болмасын, олардың бірдейлік, біркелкілік, әркелкілік ерекшеліктері де болады. ММ-дер осыларды көрсету арқылы оның себеп-салдарын да аңғаруды ескертеді» [11, 145 б.] дей отырып, бірдейлік пен әртүрлілік нормаларына мән береді. Мысалы: Үлкен той да, кіші той да бірдей...;

4) логика-семантикалық топтар қатарында аталатын тағы бір диалектикалық қарама-қайшылыққа автор «Заттың мәнділігі, артықшылығы мен кемшілігі» деген жіктелік белгіні жатқызды. Тілші оған «Бір заттың өзіне қатысты екінші бір заттан мәнділігімен, сын-сипатымен, іс-әрекетімен артық екендігін көрсету» [11, 145 б.] деп анықтама берумен қатар, бұл ерекшеліктің де адам болмысын, табиғи ортаны, жан-жануарлар дүниесін, салт-дәстүр негіздерін тануға мүмкіндік беретінін ескертеді. Мысалы: Дос жылата айтады, дұспан күлдіре айтады...

Зерттеушінің бойында кездесетін «талғам таразысы мен логикалық ой жүйесін» [13, 6 б.] жоғары бағалаған ғалым тіл мен таным негіздерін сабақтастырған ізденістердің терең де пәлсапалы жүйеге құрылуын қолдады, өйткені ол ғылым мен қоғамның өзі сол реттілік пен сатылы дамудың үлгісін тарту етеді деп тұжырымдады. «Адамзат қоғамының сатылап дамып келе жатқан тарихына назар аударсаңыз, жер жүзіндегі ірі де ұлы халықтардың бәрі де о баста-ақ өз бастауын ұсақ, кіші-гірім этникалық топтардан алып, біртіндеп өркендеуі арқылы: атадан – руға, одан – ру бірлестігіне, одан – тайпаға – одан тайпа бірлестігіне, одан – ұлысқа, одан халыққа айналғандығы белгілі» [13, 8 б.],- деп тілшінің өзі атап көрсеткендей, адам мен оны қоршаған әлемнің қалыптасуында байқалатын диалектикалық тәртіп оның танылу процесіне де тікелей әсер етеді. Сол себепті кез келген затты не болмаса құбылысты зерттеу, ең алдымен, қарапайымнан күрделіге қарай әрі олардың қарама-қайшылыққа сүйенген болмысы негізінде жүзеге асады. Айталық, барлық заттар мен құбылыстарды «ішкі жүйесі мен мағынасына қарай» үш макротакырыпқа жіктеуге болатындығын дәлелдеген ғалым олардың әрі қарай «этнолингвистикалық тұрғыдан бірнеше микротоптан тұратындығын» [11, 135 б.] айғақтайды. Мәселен, табиғаттың өзін «Аспан әлемі», «Жер-су», «Жан-жануарлар», «Табиғат құбылыстары», «Өсімдік дүниесі» сияқты т.б. салаларға бөліп қарастыруға болады.

Осы қатарда тілші Р. Сыздықтың тіл мен таным ұғымдарын қазақ әдеби тілінің қалыптасу, даму ерекшеліктерімен сабақтастырған көзқарастарын атауға болады. Зерттеуші әдеби тілді этникалық, қоғамдық, психологиялық, танымдық және пәлсапалық факторлардың тоғысы тұрғысынан дәйектей

отырып, тілдің өмір сүру шартын, әлеуметтік деңгейін, прагматикалық сипатын, мәдени де көркем келбетін оның философиялық табиғатымен, адамзатқа тән өзгеше қасиетімен пайымдап түсіндірді. Оның диалектикалық ұстанымдарын жалпы ғылыми-теориялық қағидаларға сүйене талдап көрсету арқылы ғалым әр тіл қоғамдық қажеттілікті өтеуіне орай үздіксіз даму, қалыпты жағдайды сақтау не болмаса, керісінше, тоқырау кезеңдерін басынан өткізеді деп пайымдады. Демек, тілдік фактілер де сол қарама-қайшылық заңдылықтарына негізделі қалыптасары сөзсіз. Өзге құбылыстар қатарында тілдік бірліктер де қарама-қарсы сипаттардың тығыз байланыста қарым-қатынас жасауы арқылы дамитындықтан, олардың табиғи бастауы, тіршілік көзі адамның күрделі жаратылысымен, қоршаған әлем заңдылықтарымен айғақталып зерделенеді. Осыған орай, Р. Сыздық зерттеулерінде тілтанымның диалектикалық ұстанымдары «күй-қалып» (статика) пен «даму-қозғалыс» (динамика), актив және пассив қор тұрғысынан, яки суреткер шығармаларында кездесетін қайшы ұғымдар ([жақсылық-жамандық, қайғы-қызық т.б.) мен синонимдік-антонимдік мағыналар негізінде талданады. Тілтанымның маңызды өзегі ретінде ғалым, әсіресе, тіл дамуына әсер ететін интралингвистикалық және экстралингвистикалық мәселелерге айрықша зер салады. Оларды тілдік универсалийдің ажырамас бөлшегі деп қарастырған тілші «...сөздер өз табиғатын таныту үшін ғана сөйлеп қоймайды, халқымыздың өткендегі тарих көшінен де хабар береді» [14, 8 б.], олар «саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени және идеологиялық жайттардың» [15, 18 б.] негізінде қалыптасады деп атап көрсетті. Тілдің ішкі өзгешелігін ғалым «тіл қозғалысының өз заңдылықтары» деп, ал сыртқы факторларды бұл «...заңдылықтардан тыс тұратын жағдайлар» [16, 163 б.] тұрғысынан сипаттап анықтады. «Сөз құдіретінің» алғашқы бөлімін шартты түрде «Талдаулар мен танымдар» деп атаған Р. Сыздық көркем әдебиет тілін зерттеу арқылы «тілдің өзін емес, оның мүмкіншілігін көрсетуді» [16, 5 б.] мақсат еткендіктен, оның диалектика заңдарына бағынған лингвистикалық талдаулары, ең алдымен, тілдегі қалыпты жағдай мен қозғалысты, ұрпақтан ұрпаққа берілер «сөздік қойма» мен әрдайым толығып отырар тілдік құбылыстарды, атап айтсақ, авторлық қолданыстарды, көркемдеу құралдарын, стильдік оралымдарды сипаттауға бағытталды. Тілдік құбылыстарды тұрақтылық пен өзгеріс тұрғысынан айғақтаған ғалым сөздің қолданылу аясын екі жақты процестің сабақтастығы әрі «әдебиеттанушымен қатар тіл маманының көзімен» [17, 20 б.] қарап өлшенетін ғылыми-танымдық ізденіс тұрғысынан зерделеді. Оның себебін автор «Бұлайша, «екі қарап, бір шоқудың» құндылығы сонда, көркем шығарманың микродүниесі мен макродүниесі тұтас алынғанда ғана оның мазмұны [идеясы] мен сол мазмұнның тілдік көрінісі – поэтикалық әлемі ашылады...» [17, 20 б.], - деп түсіндірді. Диалектика заңына бағынған жүйеліліктің арқасында тілтанымдық деректер мен талдаулардың ішкі және сыртқы мүмкіндіктерін ашуға, оның табиғи болмысын жан-жақты сипаттауға және өзіндік қалыптасу, даму бағытын саралауға жол ашылары хақ.

Қорытынды

Адамзат тілімен сабақтаса, ішкі жан дүниесімен тұтаса қалыптасып дамитын бұл ұстанымдар, шын мәнінде, «әлемдік бейнеден», оның заңдылықтарынан бастау алатындықтан, тілтанымдық диалектика мәселелері де сол үйлесімді бірліктің ажырамас бөлшегі деп қабылданады, өйткені М. Оразовтың пікіріне сүйенер болсақ, «...қарсы қою объектив дүниедегі құбылыстарды жете тануға, оның құпия сырын терең үйренуге, адамға тікелей түйсік туғызбайтын түрлі қасиеттері мен сол қасиеттер арасындағы байланысты анықтауға жағдай жасайды» [18, 146 б.]. Қазақ тіл біліміндегі тілтанымдық диалектика ұстанымдары ұғымдық қарама-қайшылықтар негізінде түркі тілдерінің деректер табиғатын, қалыптасу жолын, даму бағытын айқындауға мүмкіндік беретін қағидалар тізбегін құрайды. Лингвистикалық салалардың ұзаққа созылған қалыптасу тарихы мен өзгеше нысаны, тілдің адамзат өмірінде атқарар қызметі мен маңыздылығы оның танымдық функциясын да антропологиялық ұстанымнан бастау алатын ерекшелік деп зерделеуге мүмкіндік берді. Осыған орай, тілтанымдық дереккөздер мазмұны мен сипатына қарай әрі өзге тілдік салалармен байланысу өзгешелігі негізінде маңызды әдіснамалық белгілермен сипатталды. Танымның күрделі табиғаты мен адамзат өмірінде алар орны оның болмысын кеңінен талдауға мүмкіндік беріп қана қоймайды, сонымен қатар, өзге құбылыстармен сабақтасу ерекшеліктерін қарастыруға да септігін тигізеді сөзсіз, сол себепті бұл байланыстардың көзін адамның тіршілік ету нормалары мен рухани дамуының негіздері құрайтын әлеуметтік, психологиялық, халықтық және мәдени бағыттарды қамтыған фактілер құрады. Адамзат табиғатының өзіндік ерекшелігі, күрделі жаратылысы мен пәлсапалық бастауы оның танымдық диалектикасын да жан-жақты уәждеуге мүмкіндік берді.

Әдебиет

1. Уваров А.И. Нелинейная диалектика – философский метод планетарного разума.// Сб. науч. трудов. Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук 2000.// [http://www. Hf. Msiu.ru/nauka](http://www.Hf.Msiu.ru/nauka) 1-5 htm.
2. Даниелян Н.В. К вопросу о сущности диалектики? // Сб. Актуальные вопросы диалектики (историко-философские аспекты). Тезисы XIII-й ежегодной научно-практической конф. кафедры философии РАН от 31 января – 1 февраля. – Москва, 2000. С.5961//<http://libelli.ru/works/ifran/ifran3.htm#%D0%B8%D0%BB%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%B3%D0%BE>.
3. Лоцилин А.Н., Лоцилина М.А. Диалектика методов и научного познания.// Сб. Актуальные вопросы диалектики (историко-философские аспекты) – Тезисы XIII-й ежегодной научно-практической конф. кафедры философии РАН от 31 января – 1 февраля. – Москва, 2000. – С.56 – 59.
4. Постовалова В.И. Язык как деятельность. Опыт интерпретации концепции В.Гумбольдта. – М.: «Наука», 1982. – 222 с.
5. Ысқақова Р, Ғабитов Т. Логика. – Алматы: «Раритет», 2004. – 232 б.
6. Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: «Жазушы», 1989. – 320 б.
7. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: «Ғылым», 1999. – 581 б.
8. Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы: Научно-издательский центр «Ғылым», 2002. – 368 б.
9. Академик Нығмет Сауранбаевтың еңбектері. II том. – Алматы, 2000. – 392 б.
10. Сауранбаев Н.Т. Қазақ тіл білімінің проблемалары. Таңдамалы еңбектері. Проблемы казахского языкознания. Избранные труды. – Алма-Ата: «Наука», 1982. – 352 б.
11. Қайдар Ә. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: Тоғанай Т., 2004. – 560 б.
12. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 304 б.
13. Қайдар Ә. Қаңлы. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2004. – 610 б.
14. Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 232 б.
15. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 616 б.
16. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. – Алматы «Санат», 1997. – 224 б.
17. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 208 б.
18. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: «Рауан», 1991. – 216 б.

Reference

1. Ývarov A.I. Nelіneynaya dialektika – filosofskiy metod planetarnogo razýma [Non-linear dialectics - the philosophical method of planetary mind]. Sb.nauch.trýdov. Aktýalnye problemy sotsialno-gýmanitarnyh náyk 2000 [Collection of scientific works. Actual problems of social sciences and humanities 2000]. // [http://www. Hf. Msiu.ru/nauka](http://www.Hf.Msiu.ru/nauka) 1-5 htm [in Russian].
2. Danielian N.V. K voprosý o sýnosti dialektiki? [On the question of the essence of dialectics?]. Sb. Aktýalnye voprosy dialektiki (istoriko-filosofskie aspekty) – Tezisy XIII-ı ejegodnoi náychno-prakticheskoi konf. kafedry filosofii RAN [Collection. Topical Issues of Dialectics (Historical and Philosophical Aspects). Abstracts of the XIIIth Annual Scientific and Practical Conf. Department of Philosophy, RAS]. 31ianvaria – 1 fevralia. – Moskva, 2000. – P. 59 -61 //<http://libelli.ru/works/ifran/ifran3.htm#%D0%B8%D0%BB%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%B3%D0%BE>. [in Russian].
3. Loilin A.N., Loilina M.A. Dialektika metodov i náychnogo poznanіia [Dialectic of methods and scientific knowledge]. In: Sb. Aktýalnye voprosy dialektiki (istoriko-filosofskie aspekty) – Tezisy XIII-ı ejegodnoi náychno-prakticheskoi konf. kafedry filosofii RAN [Collection. Topical Issues of Dialectics (Historical and Philosophical Aspects). Abstracts of the XIIIth Annual Scientific and Practical Conf. Department of Philosophy, RAS]/ 31 ianvaria – 1 fevralia. - Moskva, 2000. – P. 56 – 59. [in Russian].
4. Postovalova V.I. Iazyk kak deiatelnost. Opyt interpretatsii kontseptsii V.Gýmboldta [Language as an activity. The experience of interpreting the concept of W. Humboldt]. Moscow, «Náyka», 1982. 222 p. [in Russian].
5. Iskakov R., Gabitov T. Logika [Logics]. (Almaty, «Raritet», 2004, 232 p.). [in Kazakh].
6. Batýrsynov A. Sochinenіia. Stihі, perevody, issledovanіia [Compositions. Poems, translations, research]. Almaty, Jazyshy, 1989. 320 p. [in Kazakh].
7. Jýbanov K. Issledovanіia po kazahskomý iazyký [Studies in the Kazakh language]. Almaty, Gylym, 1999. 581 p. [in Kazakh].

8. Amanjolov S. Osnovy teorii kazahskogo iazyka [Fundamentals of the theory of the Kazakh language]. Almaty, Naýchno-izdatelskii tsentr «Gylm», 2002. 368 p. [in Kazakh].
9. Trýdy akademika Nygmeta Saýranbaeva. Tom II. [Academician Nygmet Sauranbaev's works. Volume II]. (Almaty, 2000, 392 p.). [in Kazakh].
10. Saýranbaev N.T. Problemy kazahskogo iazykoznaníia. Izbrannye trýdy [Problems of Kazakh linguistics. Selected Works]. Alma-Ata, «Nauka», 1982. 352 p. [in Kazakh].
11. Kaidar A. Narodnaia mýdrost (tolkovyi slovar kazahskikh poslovits i pogovorok i issledovanie) [Folk wisdom (explanatory dictionary of Kazakh proverbs and sayings and research)]. Almaty, toǵanaı T., 2004. 560 p. [in Kazakh].
12. Kaidar A. Aktýalnye problemy kazahskogo iazyka [Actual problems of the Kazakh language]. Almaty, Ana tılı, 1998. 304 p. [in Kazakh].
13. Kaidar A. Qanly. Almaty, «Daik-Press», 2004. 610 p. [in Kazakh].
14. Syzyk R. Slova govoriat [Words speak]. Almaty, Arys, 2004. 232 p. [in Kazakh].
15. Syzyk R. Abai i natsionalnyi literatúrnyı iazyk kazahov [Abai and the national literary language of the Kazakhs]. Almaty, Arys, 2004. 616 p. [in Kazakh].
16. Syzyk R. Sila slova [The power of a word]. Almaty, Sanat, 1997. 224 p. [in Kazakh].
17. Syzyk R. Pleteniia iz slov Abaia [Weaving from the words of Abai]. Almaty, Arys, 2004. 208 p. [in Kazakh].
18. Orazov M. Semantika kazahskogo iazyka [Semantics of the Kazakh language]. Almaty, Raýan, 1991. 216 p. [in Kazakh].

E.N. Orazaliyeva

*Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: elmira.orazaliyeva@nu.edu.kz)*

Cognitive-dialectical principles of the study of Turkic languages

Abstract. Theoretical and applied principles of cognitive Kazakh linguistics determine both current and current linguistic trends, as well as new conceptual approaches and methodologies. In this regard, it is important to study the principles of interrelation of conceptual and structural approaches in Kazakh linguistic science. The reflection in language of the surrounding reality or the surrounding world, in which the connection of language with thinking is laid, determined the anthropocentric nature of modern linguistics. Thus, the analysis of language units as a dialectical-dynamic phenomenon allows us to determine the linguistic and conceptual picture of the world of the Kazakh people, reveal the features of their ethnic mentality and mentality, and lay the Foundation for the conceptual base of the study of the Turkic languages as a whole. As a result, the conceptual methodology proved to be very fruitful for significant diachronic and synchronic studies not only for the Kazakh language, but also for other Turkic languages. The conceptual and cognitive theory of language cognition began to form in Kazakh linguistics in the 20-30s of the XX century at the intersection of language, philosophy, and psychology, and it is closely related to the comparative and structural approaches to the knowledge of human existence, the connection of language with thinking. The smooth transition of structural principles into the element of philosophical, logical and cognitive directions became the basis for semantic research in the modern Kazakh language. The article reveals the conceptual and structural connections of the Kazakh language through the analysis of language units extracted from the research of Kazakh scientists in diachrony and synchrony.

Key words: cognition, dialectical principles, philosophy, Turkic languages, conceptual and structural relations, Kazakh language.

Э.Н. Оразалиева

*Назарбаев Университет, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: elmira.orazaliyeva@nu.edu.kz)*

Когнитивно-диалектические принципы исследования тюркских языков

Аннотация. Теоретические и прикладные принципы когнитивного казахского языкознания предопределяют как современные актуальные лингвистические направления, так и новые концептуальные подходы и методологии. В данном контексте важным является изучение принципов взаимосвязи концептуальных и структурных подходов в казахской лингвистической науке. Отражение в языке окружающей действительности или окружающего мира, в которых заложена связь языка с мышлением, обусловило антропоцентрический характер современной лингвистики. Так, анализ языковых единиц как диалектико-динамических явлений позволяет определить языковую и концептуальную картину мира казахского народа, раскрыть особенности его этнической ментальности и ментали-

тета и закладывает основу для концептуальной базы исследования тюркских языков в целом. В результате именно концептуальная методология оказалась весьма плодотворной для значимых диахронических и синхронических исследований не только для казахского языка, но и для других тюркских языков. Концептуально-когнитивная теория языкового познания начала формироваться в казахской лингвистике в 20-30-годы XX века на стыке языка, философии, психологии, и она тесно связана со сравнительной и структурной подходами в познании человеческого бытия, связи языка с мышлением. Плавный переход структурных принципов в стихию философских, логических и познавательных направлений стал основанием для семантических исследований в современном казахском языке. В статье посредством анализа языковых единиц, извлеченных из исследований казахских ученых в диахронии и синхронии, раскрываются концептуально-структурные связи казахского языка.

Ключевые слова: когниция, диалектические принципы, философия, тюркские языки, концептуально-структурные отношения, казахский язык.

Автор туралы мәлімет:

Эльмира Оразалиева, филология ғылымдарының докторы, қазақ тілі және түркітану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Назарбаев Университеті, Қабанбай батыр даңғылы 53, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Information about author:

Elmira Orazaliyeva, Doctor of Philology, Associate Professor of Department of Kazakh Language and Turkic Studies, Nazarbayev University, 53 Kabanbay batyr avenue, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Эльмира Оразалиева, доктор филологических наук, ассоциированный профессор кафедры казахского языка и тюркологии, Назарбаев Университет, пр. Кабанбай батыра, 53, Нур-Султан, Казахстан.

E. Tazegul

*Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Nevşehir, Turkey
(E-mail: erdemtazegul@nevsehir.edu.tr)*

L.A. Nakhanova

*Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Nevşehir, Turkey
(E-mail: lnakhanova@nevsehir.edu.tr)*

Cultural Anthropology: Symbolism of Color in the Worldview of Turkic Peoples

Abstract. The study of color symbolism in the culture of the Turkic peoples is relevant and necessary, since color reflects the ethnic mentality of the Turkic peoples, their collective social and cultural experience, as well as the individual's personal psychophysical perception of the world. The visible world is also perceived through color, and therefore color is understood as an act of world vision and world awareness in the human mind. The purpose of this research (article) is to reveal the features of the mental perception of color by the Turkic peoples on the basis of the Orkhon-Yenisei written monuments, in particular, through the prism of ancient Turkic toponyms. The symbolic content of color is analyzed using data from cultural anthropology, history, linguistics, and ethnography. Therefore, the general scientific methods (descriptive, comparative) used in the article, combined with historical and cultural and conceptual-semantic ones, allowed us to reveal the symbolism of color in the culture of the ancient Turks, to determine their mentality and spiritual views. The Orkhon-Yenisei monuments are evidence of the ancient Turkic civilization and the unique cultural history of the Turkic peoples. The ancient Turkic peoples recorded on stone steles the names of the Turkic khagans, their heroic campaigns and battles, the names of their own and other people's settlements, settlements and countries, the names of natural objects, in the meaning of which color symbols also played an important role. The article provides a semantic analysis of green, black, and white color symbols, reveals the variety of their meanings that reveal the perception of the world by the ancient Turks. Color symbols are defined as a unique code of the common Turkic culture.

Keywords: symbolism, world, perception, monuments, toponyms, color coding, meanings, cultural anthropology.

Introduction

Color in the history of all cultures has always been used as a means of emotional impact on the person that helped to develop certain color symbols in different cultures. It is an integral part of human existence, one of its specific characters. Being one of the oldest categories of knowledge, the color acquired symbolic significance. Every nation, ethnic groups in a certain historical period evolved own symbolism. Color symbolism depends on color preferences, produced on the basis of human contact with the natural environment, surrounding landscape. Although it was not always stable and throughout human history content of color symbols undergone considerable changes, interpretation and attitude toward colors had been changing all the time. Color causes certain and specific changes in the mental world of people, the interpretation of which gives rise to what we call color associations, symbols and impressions of color. Thus, the symbolism of color had an important role, which included consolidation in the minds of people certain associative links of different colors with different life events over a long historical development. For many people color character in their lives was not only an important element of the canonical art, but also an expression of philosophical and religious ideas. Symbol in color turned into a means of ideological influence. Color symbols most clearly manifested in the architecture mainly in religious and socially significant buildings, such as domes of mosques, in the applied arts, clothing and even in language and etc.

The problem of color is constantly under the interest of many patriotic and foreign scholars, linguists who used different approaches for studying it. The names of the colors were studied using psychological and ethno-psychological approach from the point of view of their etymology and historical development of its system, symbolism, semantic structure. A number of researchers were involved to consider the color in the structure of different kind of language aids as phrases, phraseological units, place names, proverbs and etc. Mostly they were interested in studying the characteristics of their functionality in the structure of language system. Over the years, the problem of color coding hasn't been lost its relevance. Nowadays, a number of works of contemporary scholars are devoted to this problem, the problem of studying color in terms of the different sciences, based on the experience of previous researchers, confirming, supplementing or refuting earlier hypotheses and theories.

Materials and research methods

In the study of this problem scholars extensively use the several of techniques (component, contextual, statistical analysis and etc.), create new variety of research methods (psycholinguistic experiment, the index definition picturesque and etc.) involving the most complete description of color, especially their use and perception. They came to conclusion that it is one of the most important components of a language picture of the world. Color nomination system has its own characteristics in different languages. Color systems of different languages are very different from each other. This is primarily due to the fact that the language reflects coloristic associations of a particular culture, emerging in different historical and geographical contexts. Color perception and color view include all major areas of life.

In the study of this problem we considered some works of N.B. Bakhilina “The history of color coding in the Russian language” [1], A. Bragin “The color definition and creation of new meanings of words and phrases” [2], R.M. Frumkina “Color meaning” [3], A. Apresyan “The lexical semantics, synonymous means of the language” [4], D.A. Arutiunova “The types of linguistic meanings” [5], A.P. Vasilevich “The vocabulary in psycholinguistic experiment” [6], Fu Huantsin “Analysis of words denoting a sign of «redness” in Chinese”, O.P. Frolova “Semantic group of color coding in Chinese: systemic relations” and etc.

A number of works of such scholars devoted to the definition of nominative specifics of the colors in different languages. The investigations have shown that the results of the nomination of the color spectrum can be quite different in different languages, both in the quantity and in terms of not matching color boundaries in the seemingly equivalent words. Most strongly these differences manifest themselves in typologically different languages.

The degree of research of the topic and analysis

Color as the physical quality of objects and space, became an informant and system of sense data, which ushered start of aesthetic worldview and social symbolism. Sense of color is one of the leading secondary feelings mentally and informational nature, formed on the basis of produced society socio-cultural phenotype and experience [7, p. 111]. In turn, the emergence of such a phenotype associated with bio-energy systems of humans. In other words the formation of individual and social experience takes place in parallel with the development of color sense. Thus, in the different languages of the world connotative polysemy and potentials are not developed in the same way. The color associated with deep social and cultural experiences. For example, the color code is the visual basis of various cults characteristic of Egypt, ancient country which has been done in the first attempt to use symbolism of color. In ancient India and ancient Greece in relation to the color is determined not only by its symbolic value, but also aesthetic categories. In ancient Rome, the most loved and revered colors were white, yellow, red and purple. After ancient times, the color becomes one of the main elements of the allegorical and mystical language, typical for the art of the Early Middle Ages. The archetype of color sense (meanings) was expressed in the language, particularly in the names of geographical objects. For example ancient people had a complex system of color-coding the geographical objects. For example, the system of geographical color coding of aforesaid ancient Indian people was added with names of animals and divinities [8, p. 15-25]. Ancient Chinese had not less complex system of color-coding the geographical objects. They used to link color with religious beliefs and symbolic signs of natural elements as fire, water, earth, iron, gold, forest and etc. [9, p. 65-69]. American Indians saw East side of world in dark black color, south – white, west – yellow or red and north – dark blue or green [10, p. 4]. The geographical color coding was universal phenomenon of ancient people. Therefore the different colors are presented in place names structure of all peoples all over the world. The Old Turks are not exception. They also used color coding in nominating process of geographical object. This is evidenced by texts of Orkhon-Yenisei monuments. For example in the texts of Orkhon-Yenisei monuments there is a toponym *Kök Öŋ*, which consists of color component *kök*. *Kök* has a set of lexical and semantic variants:

- I.: 1. ‘sky’ in all Turkic languages;
2. ‘mourning’ in Uzbek language, ‘blueprint’ in Kumyk;
3. ‘blue, dark blue’ in all Turkic languages;
4. ‘green (about grass)’;
5. ‘immature fruits’ in Turkish dialects;
6. ‘grass’;
7. ‘grey’ in Kazakh, Nogai, Uzbek, Altay languages, ‘gray’ in Tatar, Bashkir, Chuvash, ‘dove color’ in Tatar, Chuvash, Kumykian, ‘pale’ in Uigur languages;

8. 'garing' in Tuvian language;
9. 'god' in Altay language;
- II. 1. 'healthy' in Turkish language [12, p. 93].

On the basis of these meanings the color *kök* in the structure of place name *Kök Öñ* denotes different meanings. The second component *öñ* 'color' opens this meaning. In this case *kök* denotes 'heavenly' or 'blue' color. Perhaps the ancient Turks during nomination used the origin meaning 'sky'. According to that this geographical object belongs to the class of hydronyms, we suppose that place name *Kök Öñ* characterizes the 'heavenly' color of water. In history of Turkic language *kök* also used in the meaning of 'green' as a base or component for a set of names of flora and fauna. But *kök* by the creators of runic inscription is mostly used in the meaning of 'sky'. It is used as a part of space. The sky was put at the head of the pantheon, as it is identified with Tengri - divine power, the upper level of trychotomic concept, the formation of which refers to the ancient times, to the Upper Paleolithic of Siberia. That is why the archetype of *kök* is the meaning of 'sky'.

In the texts of Orkhon monuments there is also a hydronym *Yašil Ügüz* 𐰽𐰺𐰍 𐰺𐰆𐰸. We show an example from Bilge Kagan's text: *ečim kagan birlе ilgerü yašil ügüz šaŋtuŋ yaziqa tegi süledimiz*. - Together with my uncle-Kagan we went forward (e.g. the east) to war until Šantuŋ field, Yašil river [14]. *Yašil* denotes:

1. 'green color' in all Turkic languages, 'dark green' in Khalaj language, 'bright green or green and blue' in Old Uigur language;
- In figurative meaning it denotes:
2. 'bright' and 'fresh' in Kyrgyz language, 'unripe and damp' in Turkish and Karakalpak languages;
3. 'duck with green head' in Altay language;
4. 'dove colored'; 'auburn horse' in Turkish dialects [12, p. 91-92].

All these meanings are related to one another. But the last one is separated. May be it is related to Yakut language, which gives the meaning of 'fox' or 'yellow'. *Yašil* derevates from *ya:š*; probably crasis of **yasšil* was the Den. suffix *-sil*; properly of the color of fresh vegetation, i.e. 'green' but like *Kök* not very precise and sometimes used for 'light blue'; this lack of precision still survives. In Turkish *yeşilis* 'green', but green grass is *Kök ot*. As we see generating basis of *Yašil* is *Yaš*. And it is also gives several semantic meanings: a) 'damp'; b) 'wet, watery'; c) 'teardrop'; d) 'green'; e) 'fresh'; f) 'young'; g) 'age', 'year'; h) 'wood layers'. According to A. Vambéry there is semantic link between 'young', 'green' and 'wet'. Radloff, trying to show derivation of 'age, year' meanings from 'fresh, green, radiant, wet' meanings, made an explanation: 'each year (age) is the time of annually returning humidity' – it means that these meanings are very closer to each other. G. Clausson and H. Derfer imagined the semantic evolution of *Yaš* in this way: 'fresh → green'; 'wet → wet excretion → tears'; 'each year → per age of one's life' [12, p. 975]. The primary form of *Yašil* was *Yašsil* ≥ *Yaššil* (*Yaš* + *-sil* ≥ *-šil* suffixes which weaken the feature of the object) [15, p. 163]. The most common seme of the lexeme *Yaš* is 'green'. And all other semantic meanings were arisen from "green". We have two variants of own interpretation: 1) If we take into consideration the third meaning of *Yaš*, 'teardrop' and semantic evolution 'wet → wet excretion → tears' in this case 'tears' stands for 'a lot of tears → water → river, lake', on the basis of this it may be regarded that the semantic interpretation of lexeme *Yašil* indicated 'watery river'. 2) According to aforesaid Bang's hypothesis on suffix *-sil* ≥ *-šil*, *Yašil* means 'light green'. We suppose that *Yašil* has semantic evolution: 'light green → dark yellow → yellow'. That is why in historical sources *Yašil Ügüz* is identified as 'Yellow River'. Today *Yašil Ügüz* is well-known as Yellow River situated on the north side of China. It is known also as Huanghe River. In Chinese *Huanghe* means *Huan* 'yellow' and *ghe* 'River'. It might be loan translation of *Yašil Ügüz*. Gumilev wrote that *Yašil Ügüz* and *Huanghe* are the same rivers. He noted that the river had yellow color. Through the semantic evolution we made an attempt to explain the link between Turkic *Yašil* and Chinese *Huan* colors and prove the fact that in Old Turkic people representation *Yašil* semantically was rich and various, determined not only 'green' color but also 'yellow' too. If we look at *Yašil* only as a color element, in this case semantic meaning of *Yašil Ügüz* place name is only limited on "yellow" color, there is no figurative meaning. But interesting fact is that the 'yellow color' mostly was saved in

the form of *Sarıy* ≥ *Sarı* in the language system of Modern Turkic people. However, *Sarıy* in Turkic toponymic structure and in Turkic representation in general does not mean only color element but the ‘hugeness, wideness’ too. In ‘*Sarı dala*’ it gives the meaning of ‘huge steppe’, *Sarı jol* means ‘big road’ in Kazakh language [17, p. 118].

The color *Qara* is presented in the structure of place names of the ancient Turkic period. *Qara Kōl* 𐰇𐰺𐰍 𐰇𐰏 and *Qara Kum* 𐰇𐰺𐰍 𐰇𐰏 were found in the texts of Kultegin and Tonukuk monuments: *az budun yayı bolı qara qōlte sünüšdümüz kōltegin bir kirk yašair erti alp salcı aqın binip oplaiu tegdi* – Az people became enemy. We fought in Karakol. Kultegin was thirty one years old. He attacked being on the white horse, Alp Shalchy (KT 2-3). *čugay quzın qara qumuy olurur ertimiz* – We had chosen places of Kuz Chugai and Kara Kum (T 7) [11, p. 145].

In the content of place names *Qara* is usually used as the first element of denoting toponyms as well as antroponyms and ethnonyms. But the semantic meaning of some *Qara* may be regarded primarily in a physical sense as ‘black’ (about color), but with a great many metaphoric meanings ‘dark, devoid of light, benighted’, ‘ill-fated, ill-starred, miserable’ in Chuvash; ‘bad, scary, terrible, nasty, ugly, bleak, tragic, dismal’ in Turkish and Kumyk; ‘usual, simple’, ‘mass, crowd’ in Kazakh; ‘great, powerful, severe’ used in rulers proper names of Karakhanid dynasty and in Gagauz [12, p. 495].

There are set phrases in which the word *qara* means:

1. ‘large, massive, plenty’, e.g. *Qara mal* in Kazakh, Karakalpak, Nogai and Uigur languages means ‘cattle’;

2. ‘chief, great, powerful’, *Qara khan* means ‘great arch-founder of Karakhanid dynasty’ or *Qara aygir* means ‘mighty stallion’, *Qara bodun* ‘the ordinary people’ (as opposed to aristocracy) [13]. For example, the name of famous sea known to the Greeks as Pontos *Qara teniz* known as Black Sea had aroused considerable interest. The ancient Pontos in loan translation became known among the Turks as ‘Black Sea’. Pontos gives the meaning of ‘Inhospitable Sea’ in Greek language. In Turks representation ‘inhospitable’ denotes ‘bad, scary, terrible’. In European sources of XIII centuries Black Sea was called as ‘Great Sea’. *Qara* also gives the meaning of ‘great, powerful’. So it can be connected with all these meanings;

3. ‘strong’ (about wind, frost), *Qarakiş* in Turkish ≤ *Gara gysh* in Azerbaijan denotes ‘the most frozen time of winter’, *Qara suik* in Nogai language ‘the strongest frost’;

4. ‘clear, pure’ (without any admixture), *Qara su* in Kazakh language ‘pure water’ or ‘only water’;

5. ‘dry land, earth’, *Qara kuvvetleri* ‘ground forces’, *Qara kurbağa* ‘ground tortoise’ in Turkish;

6. ‘the darken part of horizon, North’. Old Turks also as other peoples widely used color coding in indicating the cardinal points. One of the important evidence proving the ‘black color’ denoted North part of horizon in Turkic world-picture was Desht-Qipchak. It was divided into White and Black Kumania in XII centuries. Black Kumania was on the north side of horizon. The center of Black Kumania was North Donesk. Bulgarians, lived close to Az, were called as Black Bulgarians. The name of their state was Black Bulgaria, situated on the north side. The name was given because of the geographical position [15, p. 334];

7. ‘eagle’, *Qara quş* (probably specifically ‘golden eagle’) or ‘the star Jupiter’ (it is the one rises at down and is called *Qara Kuş yulduz*) in Turkish;

8. ‘slave’, *Qara baş* (both male and female) [18, p. 128].

Taking into consideration all meanings of lexeme *Qara* we can clearly say that *Qara kum* has two meanings:

1. ‘dry land, earth’ in which it denotes the type of fixed sand;

2. ‘the darken part of horizon, north’ which might also be interpreted as the northern horde of Qarakhan. Gabain suppose that some *Qara* in *Qara kum* ‘Black → Northern desert’ is related to its territorial situation on the northern part of Khorasan. Supporting Gabain’s point of view and plusing two meanings we suppose that *Qara kum* denotes ‘northern sandy desert’. Zsegledi, who devoted much attention to the location of *Qara kum*, came to conclusion: ‘*Qara kum* is the name of sandy desert, situated on the northern frontier of China. Exactly it is on the northern slope of Insan close to Huanghe river and Gobi desert. *Qara* in the *Qara Kōl* place name is considered by us as the ‘clear, pure (without any admixture) lake’. In Kultegin inscription *Qara Kōl* is mentioned one time and it was the place where they fought with Az people in 715. There are some assumptions about its location: 1) *Qara Kōl* was situated

near the Kemchik river, Aksu and Alash flowed into this lake. It might also be situated near Kögman (Sayan mountains, Khakassia, Russian Federation); 2) *Qara Köl* is situated in Tuva (Russian Federation).

The color *Aq* is also mentioned in the structure of place name *Aq Termel* $\Upsilon \gg \Upsilon \text{ h} \text{ d}$ in the text of Tonukuk (25) monument: *sü joritdim atlat tedim aq termel keče ugur kalitdim* - I ordered army to move; I said: ride horses! Passing *Aq Termel* I ordered to stop for a camp [11, p. 146]. The word *Aq* has a set of variants. Here are two different variants of it:

1) *A:q* (with long double sound 'a') in all sources gives the direct meaning of 'white color'. In figurative meaning gives 'pure' and 'wonderful, outstanding, amazing'. We see the semantic evolution of *Aq* in this way: 1) 'white → pure → wonderful'. It also gives the meaning of 'seine' in Turkish; 'lattice' in Karakalpak and Kumyk languages; 'rete'; 'hunting' in Kazakh and Karakalpak languages.

2) *Aq* (with one sound 'a') means 'stream, flow, flow out' in all Turkic languages; 'flow, stream, pour in, rain' in Tatar and Uzbek languages; 'aqua, liquid, wet, teardrop' [19, p. 496]. *A:k* 'white' originally as the color of animals' coat is opposed to the more general word *ürüñ*, later 'white' in all senses. It occurs often with a metaphoric meaning in numerous phrases of which, e.g. the word *Aq* in the meaning of 'flow' became a part of geographical nomenclature. *Aq kum* gives the meaning of 'sand dunes, quick sands', *Aq su* 'rivers, fed by mountains snow' or 'quick rivers'. In *Aq dala* it implies 'sand dune massive' and 'steppe with flowing, shifting sands'. Taking into consideration geographic symbolism of Old Turks *Aq* in color sense also gives the meaning of 'the west side of horizon'. *Aq deniz* 'West Sea' is one of the names of Caspian Sea. Apparently Russian kings (tsars) were called 'White Tsars' (i.e. 'West Tsars) by Turks. *Aq süjek* (white bone) in Kazakh language possibly saved from that period, which implies 'king's (tsars) blood, the blood of dynasty'. *Aq saqal* 'a grey bearded man', mostly expresses respect [19]. But in *Aq Termel* we consider two variants of interpretation of the same *Aq*: 1) the 'white' color, in which it denotes the 'purity of the water' and 2) the 'flow', in which it denotes the character of river 'quick river' or 'flowing river'.

The word *ürüñ* in capacity of color coding of geographical objects is met in the structure of place name *Ürüñ Beg*, which is fixed in the texts of Orkhon-Yenisei written runic monuments. Lexeme *ürüñ* denotes:

1. 'white', 'light';

2. 'pure, noble (in figurative meaning)' [20, p. 339]. According to the meaning of the second component *bäg* 'a ruler of the town', in our point of view the word *ürüñ* in the place name *Ürüñ Bäg* was used in figurative meaning as 'noble'. There is also the other supposition that in Orkhon-Yenisei written runic monuments the word also denotes the meanings "save, defend". In this case the given place name is interpreted as 'a bright place, protected by the ruler'. However, due to the fact that this is just an assumption, we still interpret it using the first meaning of the place name *Ürüñ Bäg* as 'noble ruler'.

Results and conclusion

Thus, color was an important element in characterizing geographical objects, place names. And the place names consisting of color components have variety of figurative sense of the content. The symbolism of colors in the structure of the ancient place names and their semantic analysis reveal the essence and nature and the origin, etymology, archetype of the colors. We see that color picture of the world of Turkic people is distinctive. For example, the meaning of a lot of place names consisting color are differentiated by the characteristics of geographical object. It is shown in place name *Qara kol* which does not denote the color of river, but means the purity and clarity, limpidity of the water of river. The variety of meanings of this word attributes it to polysemy. This phenomenon is typical for the contemporary Turkic language, particularly for ancient Turkic language. We know that the language plays an important role in preserving the spiritual achievements of the people, as a kind of historical memory, reproduced imprinted in him the facts of culture in the process of its use as a means of knowledge, in turn, has the ability to influence the formation and development of culture.

The essence of the color including in the structure of the geographical objects are well represented in ancient written runic monuments, literary texts, where they show the ability to change the sense of the whole nomen. In this case we also can say that the color is also an important means of emotional impact. That is why place names consisting color often have emotive character, become images of relevant construction of the national world view, as well as individual worldview.

Reference

1. Bakhilina N.B. *Istoriya tsvetooboznacheniy v russkom yazyike*. – Moskva: Nauka, 1975.
2. Bragina A.A. *Tsvetovyye opredeleniya i formirovanie novykh znacheniy slov i slovosochetaniy. Leksikologiya i leksikografiya*. – Moskva, 1972. – P. 82.
3. Frumkina R.M. *Tsvet, smysl, shodstvo. Aspekty psiholingvisticheskogo analiza*. – Moskva: Nauka, 1984.
4. Apresyan Y.D. *Leksicheskaya semantika. Sinonimicheskie sredstva yazyika*. – Moskva, 1995.
5. Arutyunova N.D. *Tipy yazykovykh znacheniy: Otsenka. Sobyitie. Fakt*. – Moskva: Nauka, 1988.
6. Vasilevich A. P. *Issledovanie leksiki v psiholingvisticheskom eksperimente*. Moskva: 1987.
7. Yanshin P.V. *Psihosemantika cveta*. – Sankt-Peterburg: Rech, 2006.
8. Dubois J.A. *Hindu manners. Customs and Ceremonies*. – Oxford: Oxford Press, 1906.
9. Needham J. *Science and Civilization in China*. – Cambridge: Cambridge Press, 1956.
10. Ludat H. *Farbenbezeichnungen in Volkernamen*. – Ein Beitrag zu asiatisch-osteuropaischen Kulturbeziehungen, 1953. – P. 4(2) - 151.
11. Clauson G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. – Oxford: Oxford University Press, 1972.
12. Sevortyan E.V. *Etymologicheskii slovar Tjurkskikh jazikov*. – Moskva, Nauka, 1989.
13. Shaimerdinova N.G. *Friend and foe in ancient Turkic texts. Philology and Culture*. – Nursultan, 2019.
14. Zholdasbekov M., Sartkojauly K. *Atlas Orkhonskikh pamjatnikov*. – Astana: Kultegin, 2007.
15. Bang W. *Zur Kritik und Erklarung der Berliner uigurischen Turfan fragmente*. – “SPAW” Press, 1915.
16. Gumilyev L.N. *Drevnije tjurki*. – Sankt-Peterburg: Kristall, 2002.
17. Kaidarov A., Akhtamberdiyeva Z., Omirbekov B. *Tustin tildegi korinisi*. – Almaty: Ana tili, 1992.
18. Kononov N. *Semanika cvetooboznachenija v tjurkskikh jazikah*. (eds.) *Tjurkologicheskii sbornik*. – Moskva, 1978. – P. 123-159.
19. Sevortyan E.V. *Etymologicheskii slovar Tjurkskikh jazikov*. – Moskva: Nauka, 1974.
20. *Drevnetyurkskiy slovar*. – Moscow – Leningrad: Nauka, 1969.

Reference

1. Bakhilina N.B. *Istoriya tsvetooboznacheniy v russkom yazyike* [History of color terms in Russian language]. Moscow, Nauka, 1975. [In Russian].
2. Bragina A.A. *Tsvetovyye opredeleniya i formirovanie novykh znacheniy slov i slovosochetaniy. Leksikologiya i leksikografiya* [Color definition and formation of new meanings of words and phrases. Lexicology and lexicography]. Moscow, 1972. P. 82. [in Russian].
3. Frumkina R.M. *Tsvet, smysl, shodstvo. Aspekty psiholingvisticheskogo analiza*. [Color, meaning, similarity. Aspects of psycholinguistic analysis] Moscow, Nauka, 1984. [In Russian].
4. Apresyan Y.D. *Leksicheskaya semantika. Sinonimicheskie sredstva yazyika* [Lexical semantics. Synonymous means of language]. Moscow, 1995. [In Russian].
5. Arutyunova N.D. *Tipy yazykovykh znacheniy: Otsenka. Sobyitie. Fakt* [Types of linguistic meanings: Evaluation. Events. Fact]. Moscow, Nauka, 1988. [In Russian].
6. Vasilevich A. P. *Issledovanie leksiki v psiholingvisticheskom eksperimente* [Vocabulary research in a psycholinguistic experiment]. Moscow, 1987. [In Russian].
7. Yanshin P.V. *Psihosemantika cveta* [Psychosemantics of color]. Saint-Petersburg, Rech, 2006. [in Russian].
8. Dubois J.A. *Hindu manners. Customs and Ceremonies*. Oxford, Oxford Press, 1906.
9. Needham J. *Science and Civilization in China*. Cambridge, Cambridge Press, 1956.
10. Ludat H. *Farbenbezeichnungen in Volkernamen. Ein Beitrag zu asiatisch-osteuropaischen Kulturbeziehungen*, 1953. P. 4 (2) - 151.
11. Clauson G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, Oxford University Press, 1972.
12. Sevortyan E.V. *Etymologicheskii slovar Tjurkskikh jazikov* [Etymological dictionary of Turkic languages]. Moscow, Nauka, 1989. [In Russian].
13. Shaimerdinova N.G. *Friend and foe in ancient Turkic texts. Philology and Culture*. Nursultan, 2019.
14. Zholdasbekov M., Sartkojauly K. *Atlas Orkhonskikh pamjatnikov* [Atlas of Orkhon monuments]. Astana, Kultegin, 2007. [In Russian].
15. Bang W. *Zur Kritik und Erklarung der Berliner uigurischen Turfan fragmente*. SPAW Press, 1915.
16. Gumilyev L.N. *Drevnije tjurki* [Ancient Turks]. Saint-Petersburg, Kristall, 2002. [in Russian].
17. Kaidarov A., Akhtamberdiyeva Z., Omirbekov B. *Tustin tildegi korinisi* [Colors reflected in the language]. Almaty, Ana tili, 1992. [In Kazakh].

18. Kononov N. *Semanika cvetooboznachenija v tjurkskih jazikah*. (eds.) *Tjurkologičeskii sbornik [Semantics of color designation in the Turkic languages]*. (Moscow, 1978, P. 123-159). [In Russian].
19. Sevortyan E.V. *Etymologičeskii slovar Tjurkskih jazikov [Etymological dictionary of the Turkic languages]*. Moscow, Nauka, 1974. [In Russian].
20. *Drevnetjurkskij slovar [Ancient Turkic dictionary]*. Moscow – Leningrad, Nauka, 1969. [in Russian].

Э. Тазегюль

Невшехир Хаджи Бекташ Вели Университети, Невшехир, Туркия
(E-mail: erdemtazegul@nevsehir.edu.tr)

Л.А. Наханова

Невшехир Хаджи Бекташ Вели Университети, Невшехир, Туркия
(E-mail: lnakhanova@nevsehir.edu.tr)

Мәдени антропология: түркі халықтарының дүниетанымындағы түс символикасы

Аннотация. Түркі халықтарының мәдениетінде түс (өң, рең) символикасын зерттеу өзекті және қажетті болып табылады. Өйткені түркі халықтарының этникалық менталдығы, олардың ұжымдық әлеуметтік, мәдени тәжірибесі, сондай-ақ, әр адамның әлемді жеке психофизикалық қабылдауы түсте көрініс табады. Айналадағы әлем түс арқылы қабылданады, сондықтан түс адамның санасында дүниені көру мен танудың әрекеті ретінде түсініледі. Осы зерттеудің (мақаланың) мақсаты – Орхон-Енисей жазба ескерткіштері негізінде, атап айтқанда, көне түркі топонимдерінің призмасы арқылы түркі халықтарының түсті менталдық қабылдау ерекшеліктерін ашу. Түстің символдық мазмұнын талдау мәдени антропология, тарих, лингвистика және этнография деректерін қарастыра отырып жүзеге асырылады. Сондықтан мақалада қолданылған жалпы ғылыми (сипаттаушы, салыстырмалы) әдістер тарихи-мәдени және концептуалды-семантикалық әдістермен үйлесе отырып, бізге ежелгі түркілердің мәдениетіндегі түс символикасын ашуға, олардың менталдығы мен рухани көзқарасын анықтауға мүмкіндік берді. Орхон-Енисей ескерткіштері көне түркі өркениетінің, түркі халықтарының бірегей мәдени тарихының айғағы болып табылады. Ежелгі түркі халықтары тас бітіктерде түркі қағандарының есімдерін, олардың ерлік жорықтары мен шайқастарын, өздерінің және өзгелердің қоныстарының, қалалары мен елдерінің аттарын, мән-мағынасында түс символикасы маңызды рөл атқарған табиғат нысандарының атауларын бедерледі. Мақалада түстің жасыл, қара, ақ символдарына семантикалық талдау жасалады, ежелгі түркілердің әлемді қабылдау ерекшелігін ашатын олардың мағыналарының әртүрлілігі анықталады. Түс нысандары жалпы түркі мәдениетінің бірегей коды ретінде айқындалады.

Кілт сөздер: символика, әлем, қабылдау, ескерткіштер, топонимдер, түсті кодтау, мағыналар, мәдени антропология.

Э. Тазегюль

Университет Невшехир Хаджи Бекташ Вели, Невшехир, Турция
(E-mail: erdemtazegul@nevsehir.edu.tr)

Л.А. Наханова

Университет Невшехир Хаджи Бекташ Вели, Невшехир, Турция
(E-mail: lnakhanova@nevsehir.edu.tr)

Культурная антропология: символика цвета в мировоззрении тюркских народов

Аннотация. Изучение символики цвета в культуре тюркских народов является актуальным и необходимым, поскольку в цвете отражаются этническая ментальность тюркских народов, их коллективный социальный, культурный опыт, а также личностное психофизическое восприятие мира отдельным человеком. Видимый мир воспринимается и посредством цвета, и потому цвет понимается как акт мировидения и миропознания в сознании человека.

Цель настоящего исследования (статьи) – рассмотреть особенности ментального восприятия цвета тюркскими народами на базе Орхон-Енисейских письменных памятников, в частности, сквозь призму древнетюркских топонимов. Анализ символического содержания цвета осуществляется с привлечением данных культурной антропологии, истории, лингвистики и этнографии. Поэтому использованные в статье общенаучные методы (описательный, сравнительный) в сочетании с историко-культурными и концептуально-семантическими позволили нам раскрыть символику цвета в культуре древних тюрков, определить их ментальность и духовные воззрения. Орхо-

но-Енисейские памятники являются свидетельством древнетюркской цивилизации, уникальной культурной историей тюркских народов. Древние тюркские народы запечатлели на каменных стелах имена тюркских каганов, их героические походы и сражения, названия своих и чужих поселений, городищ и стран, названия объектов природы, в значении которых важную роль сыграла и цветовая символика. В статье осуществляется семантический анализ зеленого, черного, белого символов цвета, выявляется многообразие их значений, раскрывающих восприятие мира древними тюрками. Символы цвета определяются как уникальный код общетюркской культуры.

Ключевые слова: символика, мир, восприятие, памятники, топонимы, цветовое кодирование, значения, культурная антропология.

Information about authors:

Erdem Tazegul, Doctor of Philosophy (Ph.D.), Research Associate of the Department of modern Turkic languages, Nevsehir University after named Hacı Bektaş Veli, 2000 Zubeyde Hanim avenue, 50300, Nevsehir, Turkey.

Nakhanova Lyazzat Ayanovna, Doctor of Philosophy (Ph.D.), Senior lecturer of the Department of modern Turkic languages, Nevsehir University after named Hacı Bektaş Veli, 2000 Zubeyde Hanim avenue, 50300, Nevsehir, Turkey.

Авторлар туралы мәлімет:

Эрдем Тазегюль, Ph.D., қазіргі түркі тілдері кафедрасының ғылыми қызметкері, Хаджи Бекташ Вели атындағы Невшехир университет, Зубейде Ханым даңғылы, 2000 үй, 50300, Невшехир, Түркия.

Наханова Ляззат Аяновна, Ph.D., қазіргі түркі тілдері кафедрасының аға оқытушысы, Хаджи Бекташ Вели атындағы Невшехир университеті, Зубейде Ханым даңғылы, 2000 үй, 50300, Невшехир, Түркия.

Сведения об авторах:

Эрдем Тазегюль, Ph.D., научный сотрудник кафедры современных тюркских языков, Невшехирский университет им. Хаджи Бекташа Вели, пр. Зубейде Ханым, д. 2000, 50300, Невшехир, Турция.

Наханова Ляззат Аяновна, Ph.D., ст. преподаватель кафедры современных тюркских языков, Невшехирский университет им. Хаджи Бекташа Вели, пр. Зубейде Ханым, д. 2000, 50300, Невшехир, Турция.

М. Хатамова

*Национальный центр археологии Академии наук Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан
(E-mail: khatomova.2014@yandex.ru)*

Резиденции тюркских каганов в Чаче: Джабгукет и Хатункет

Аннотация. В статье выдвигается гипотеза о нахождении ставки тюркских каганов Джабгукета (городище Ак ата) вблизи древней столицы тюрков Чача. Автор статьи полагает, что город Джабгукет возник в конце VI века в эпоху первого тюркского каганата как военная и политическая резиденция тюркских каганов. Недалеко от Джабгукета был другой город Хатункет (городище Тукайттепа), или «город Хатун», ставка старшей жены древнетюркского кагана. Города подобно «Хатун» возникали и на других территориях, где широко проживали тюркские народы. На основе исторических источников и археологических данных автор статьи утверждает, что «города Хатун» отличаются особенностями строений, присущих градостроительству древних тюрков. Ранее нигде не встречающийся обычай проживания каганов и их хатун в отдельных, но расположенных по соседству городах можно проследить на примере Джабгукета и Хатункета, что также является характерной особенностью, привнесенной тюрками Ашина в городскую культуру Средней Азии и сопредельных ей областей.

Ключевые слова: тюркский каганат, резиденция, титулы «джабгу» и «хатун», Чач, Джабгукет, Хатункет.

Введение

Исходя из названия статьи, можно с уверенностью сказать, что речь идёт о городской культуре тюрков, издревле занимавшихся скотоводством. В действительности древние тюрки – один из немногих народов Центральной Азии, о градостроительстве которых мало что известно. Еще недавно постановка такого вопроса наткнулась бы на непреодолимые препятствия, прежде всего, из-за крайней скудости источников и малоизученности проблемы. Дело в том, что традиционная «формула» китайских летописей, согласно которой тюрки «*живут в палатках и войлочных юртах, переходят с места на место, смотря по достатку в траве и воде*», являлась одной из причин, не допускавших более глубокого изучения данной проблемы.

Как правило, столицы и ставки империй, отличающихся от других государств наличием в своем составе огромных территорий, а также зависимых от них вассальных владений, важны тем, что они в большей мере отражают политико-экономические и социально-культурные отношения. Однако по причине частой смены центров-ставок, иногда их могло быть несколько. Подобная традиция наличия нескольких столиц была присуща многим империям Центральной Азии.

Практически во всех трудах, посвященных истории древнетюркского каганата – одной из империй региона, относительно его столиц даются сведения, что были здесь лишь два центра, выполнявших роль столицы. Так, одна из них располагалась в долине Отюкен в Монголии, а другая – в городе Суяб Семиречья. В результате сопоставления сведений письменных источников с другими источниками мы выявили, что в древнетюркском каганате имелось свыше десяти городов-ставок, выполнявших роль центра-столицы, а также несколько ставок-резиденций (*др. тюрк. орду*) [1, с. 286-287; 2, р. 235-237; 3, с. 238; 4, р. 45; 5, с. 33-38].

Заслуживает внимания тот факт, что большинство этих центров и ставок располагалось на территории Ташкентского оазиса, Южного Казахстана и Семиречья. Например, в китайских хрониках зафиксировано, что западные тюркские каганы переносили свои управленческие центры на территории Чача несколько раз [1, с. 279, 288, 289; 2, р. 58, 141; 6, с. 313]. В частности, один из «малых каганов», назначенных Чуло/Чура (599-610) каганом, находился на севере Чача (кит. Ши-го) и управлял всеми владениями «хусцев». Тун ябгу-каган (618-630 гг.) также перенес ставку на север от Чача в местность Минг-булак (кит. Цянь-цюань), усилив власть над вассальными оазисными владениями [1, с. 283]. Таким образом, получается, что тюркские каганы переносили свои ставки на север Чача с целью усиления контроля над вассальными оазисными владениями.

Джабгукет

В арабских и персидских источниках в качестве одного из первых городов, расположенных на торговом пути из Бинкета (старгородская часть совр. Ташкента) на север в Исфиджаб, упоминается Джабгукет. Например, Истахри (X в.) отмечал, что Джабгукет расположен в двух фарсах (прим. 16 км.) от столицы Шаш (Чача) Бинкета к востоку от дороги, ведущей из Чача в Илак и включал его в ряд городов,

находящихся в долине реки Тюрк (Чирчик) [7, р. 330]. Автор «Худуд ал-Алам» (X в.) описывал Джабгукет, расположенный в двух фарсах от Бинкета, как «красивый городок, где в древности был военный лагерь Чача» [8, р. 117, 357]. Подобно этому, Кудама ибн Джабфар и ал-Мукаддаси (X в.) также характеризовал его как «лагерь войск внутри оборонительной стены» [9; 10, р. 264].

Прежде всего остановимся на топониме Джабгукет, на этимологию которого одним из первых обратил внимание В.В. Бартольд, связав название города с тюркским титулом ябгу (*джабгу*). По мнению исследователя, Джабгукет – это «город Джабгу», и он находился предположительно на месте прежней крепости Ниязбек (вблизи реки Бозсу) [11, с. 230]. Позже археолог Ю.Ф. Буряков, вслед за В.В. Бартольдом, определил Джабгукет как один из городов с тюркским названием по месту ханской ставки [12, с. 73]. Тюрколог Г.Б. Бабаяров убежден, что Джабгукет «появился в качестве ставки первых тюркских правителей» после вхождения Чачского оазиса в состав Тюркского каганата (VI – VII вв.) [13, 113 б.]. Концепция Г.Б. Бабаярова значительно прояснила проблему.

Как известно, у тюркских народов с древних времён существовала традиция называть города, выполнявшие роль столицы или ставки, по титулу правителя, что подтверждается названиями городов, образованных от древнетюркских титулов – *Jabyūkaθ*, *Hātūnkaθ*, *Hātūnbaliq*, *Hanbaliq* и другие¹. Традиция называть города по титулам не была широко распространена у других народов². В частности, это не наблюдается у сопредельных с тюрками иранских этносов. Особо следует отметить, что количество топонимов, образованных от названий титулов, в Чачском оазисе было больше, чем в других регионах. Причина этого, по мнению согдолога П.Б. Лурье, заключалась в том, что в Согдиане города возникали, как правило, стихийно из селений или крепостей благодаря выгодному географическому расположению на Великом Шелковом пути, а города в Чаче и Семиречье были специально основаны купцами и знатью [14, с. 208]. По нашему мнению, на упомянутой территории города и поселения создавались не только согдийцами, но и тюрками. Это подтверждается и тем, что большая часть топонимов данного региона имеет тюркское или тюрко-согдийское происхождение.

Археологический материал позволяет дать ответ на вопрос, какое городище Чачского оазиса соответствует Джабгукету и времени его датировки. В прошлом веке археологи, изучавшие Ташкентский оазис, предлагали отождествлять Джабгукет с городищем Тукайтепе, расположенном в 4 км к югу от селения Дурмень на северо-востоке Ташкента, но затем локализовали его как городище Ак-ата, находившееся к северу от Тукайтепе [12, с. 75]. В источниках отмечается, что в двух фарсах от Бинкета находились расположенные недалеко друг от друга два города: Джабгукет и Хатункет, что стало причиной затруднения их локализации. В частности, археолог М.И. Филанович предлагала отождествлять Джабгукет с городищем Ханабад, а архитектор А. Зияев идентифицировал его с городищем Кулакликтепе [16, с. 191; 17]. Однако Ю.Ф. Буряков, тщательно изучивший имеющийся материал, отмечал следующее: «Поскольку путь через Джабгукет уходил на север, а через Хатункет по долине Чирчика – на восток, более логично отождествить с Джабгукетом городище Ак-ата, а на месте Тукайтепе локализовать средневековый Хатункет» [12, с. 75].

Городище Ак-ата, площадью свыше 18 га и с цитаделью высотой до 5-6 м, впервые было изучено в 1940 году М.Э. Воронцом [12, с. 74]. К сожалению, обширных раскопок на городище не проводилось. В результате разведочных работ, проведенных на городище Ак-ата Ташкентским археологическим отрядом в 1968–1969 гг., был получен материал VII – VIII, X – XII и XV вв. [18, 41 б.; 19, с. 81]. Верхние слои памятника разрушены посевами, кладбищем, постройками и дорогой. Из нижнего слоя были подняты остатки неглазурованной керамики с желтым и красным ангобом, относящиеся к V – VII векам.

У памятника явно выделяется древняя центральная часть – средневековая цитадель. Шурф на холме цитадели выявил в нижнем горизонте массив пахового строительного завала и незначительные фрагменты неполивной керамики. Несмотря на то, что многие исследователи на основании археологических данных считают Ак-ата поселением, по мнению Ю.Ф. Бурякова, городище Ак-ата представляет собой руины городка [12, с. 75].

¹Согдолог П.Б.Лурье выдвигал предположение о возможности связать название города *Tukkaθ* с древнетюркским титулом *tutuq* – «военный наместник области» (**Tutukkaθ*) [14, с. 100, 206-207]. Подобно этому, название города Тьмутаракань (Приазовье) исследователи связывают с титулом таман-тархан, который как предполагается, является формой титула тамган-тархан [15, с. 138].

²Исследователи отмечают города *Xuwiakat* (досл. «Город правителя» от согд. *xwβw* – «правитель») в Семиречье и *Xudainkaθ* (совр. Аккурган) (досл. «Город госпожи» от согд. *xwβunh* «госпожа, царица» в Ташкентском оазисе [14, с. 97, 101, 206-207].

Таким образом, городище начинает развиваться в начале второй половины I тысячелетия н.э. В X в. оно превращается в небольшой городок, расцвет которого относится к XI – XII вв., о чем свидетельствует мощный археологический слой. На сегодня мы имеем весьма скудные сведения письменных источников о Джабгукете и обнаруженный там археологический материал, о чем кратко упоминалось выше.

Археологические изыскания на городище Ак-ата показали, что материал из самого нижнего слоя датируется V веком. Именно в этот период здесь сформировалось поселение. Возведение цитадели городища относится к раннему средневековью и это, на наш взгляд, связано с деятельностью тюркских каганов. Теперь на основании этого и сведений из других источников следует определить, когда, с какой целью и кем был построен Джабгукет. Определенную ясность в этот вопрос вносят политические события, произошедшие в Чаче в VI – VII веках.

Согласно письменным источникам, в 555 году Истеми каган захватил Чач, принадлежавший до этого эфталитам [20, с. 122]. По нашему мнению, именно с этими событиями связано возникновение поселения Джабгукет, возведение которого первоначально преследовало военные цели (содержание военного гарнизона, военная подготовка и др.). Возможно, Джабгукет играл роль военной базы, т.е. укрепления в дальнейших походах тюрок во главе с Истеми каганом против эфталитов, так как археологические раскопки показывают, что город был основан в середине VI века. Тем более, если учесть, что именно в это время Истеми имел титул джабгу, наверное, неспроста поселение называлось как «город Джабгу».

Как известно, у кочевых этносов, начиная с эпохи скифов, имелась традиция постройки оборонительных сооружений с целью обороны, сохранения скота, зерна и запасов продовольствия. Такие фортификационные сооружения, как правило, строились вблизи границ, в местах, имеющих стратегическое значение, выделяясь крепкими и мощными стенами.

В общем, согласно выводам специалистов, фортификационные сооружения были двух типов. Первый тип – это оборонительные сооружения, состоящие из территории, огороженной крепкими стенами без зданий внутри (дворец, храм и т.п.), предполагающие размещение воинов внутри шатров. Второй тип также представлял собой территорию с крепостными стенами, но в отличие от первого, в нем наряду с шатрами воинов, имелся также дворец правителя [21, с. 64–67]. К фортификационным сооружениям можно отнести такие памятники, как Аркаим (Челябинск), Шаганор-3 (Тува), Амга курган (Монголия), Бозок (Астана), Джабгукет (Ташкент) и др.

В частности, городища Тувы и Южного Казахстана, схожие с городищем Ак-ата, по мнению исследователей, изучавших эти территории, представляли собой крепости, окружённые мощными стенами, имеющими несколько ворот, цитадель в центре, вокруг которой располагались шатры воинов, использовавшиеся не только в военных целях, но если требовали обстоятельства, то на определенное время они становились местом проживания верховного правителя. Кроме того, культурный слой в этих крепостях, дававших возможность во время войн спрятаться в них кочевому населению, проживавшему в окрестностях, как правило, не бывает мощным [21, с. 62–73; 22, с. 145–147; 23, с. 89]. Известно, что подобные военные ставки или крепости в древнетюркском языке имели названия *qorïyan*, *turuγ* или *tura*, *ton*, *berik*, *çit* [24, с. 92, 458, 587, 588].

В VI – VIII веках в окрестностях городища Мингурюк имелось 5 небольших городищ: на западе – Ногайкурган, на юге – Ханабад, на востоке – Тукайтепе, на северо-востоке – Ак-ата и на северо-западе – Кулаклитепе [20, с. 129]. Среди них относительно хорошо в археологическом плане изучено городище Ханабад. Изучая крепостные стены памятника, ученые пришли к выводу, что они были построены специально в оборонительных целях. Несмотря на то, что территория всех пяти городищ была не так уж велика, все они были хорошо укрепленными пунктами [20, с. 132].

Стало быть, Джабгукет был создан в качестве фортификационного сооружения, а наличие в нем цитадели правителя не исключает возможности того, что городище одновременно выполняло роль резиденции верховного правителя.

Некоторые учёные считают Джабгукет зимней ставкой Тун ябгу-кагана (618–630) [25, с. 67–70, прим. 25], однако ряд исследователей всё же полагает, что велика возможность его возникновения намного раньше, точнее, в последней четверти VI века [26, с. 29]. Так, в результате исследований последних лет было выявлено, что Западное крыло каганата в процессе своего становления в качестве независимого государства прошло 3 этапа: 1) *ябгуйство* (60-е гг. VI – посл. четв. VI в.), где правители Западного крыла имели титул ябгу и были подчинены центральной власти, т.е. Восточному каганату; 2) *ябгу-каганат* (кон. VI в. – 30-е гг. VII в.), в котором Западное крыло, являясь практически независимым, лишь номи-

нально подчинялось Центральному каганату и его правители имели титул *ябгу-каган*; 3) *каганат* (30-е гг. VII в. – 2-четв. VIII в.), в котором после ликвидации в 630 году Танской империей Центрального (Восточного) каганата, Западное крыло превратилось в полностью независимое государство – каганат. В этот период его правители стали носить титул каган, который носил обладатель верховной власти [26].

Если исходить из этой датировки, то в таком случае Джабгукет, скорее всего, должен был появиться на его первом этапе – этапе *ябгуйства* и, соответственно, город был назван по титулу верховного правителя того времени «джабгу». Таким образом, город был основан раньше времени правления Тун ябгу-кагана, так как именно с этого времени правители Западного крыла стали носить парный титул *джабгу-каган*. Этот факт подтверждается как сведениями письменных источников того времени, так и нумизматическим материалом, найденным в Ташкентском оазисе. Несомненно, было вполне естественным использование позже каганами Шегуй, Тун ябгу и др. Джабгукета в качестве зимней ставки.

Хатункет

Как отмечено выше, среди других регионов Чач выделялся большим числом топонимов, образованных от тюркских титулов. К числу таких городов относится *Хатункет*.

Известно, что в тюркском каганате первая, т.е. старшая по статусу супруга кагана, занимала в иерархии государства высокое положение и активно участвовала в государственных делах, что нашло отражение и в китайских хрониках. В китайских источниках имеются сведения о матери уйгурского кагана Бу-са, правившего в 630-х годах: «Мать [кагана] У-ло-хун хатун была советником. Она рассматривала жалобы, назначала суровое наказание нарушившим закон, исполняла правосудие справедливым путем» [27, s. 132].

Согласно древнетюркским традициям, титул *хатун* (др. тюрк. *qatun*) присоединялся к имени матери правителя или его старшей супруги³. На нескольких типах монет тюркских каганов, чеканенных в Чаче в VI – VII веках, не случайно изображены каган и его супруга – *хатун* [26, с. 11, 29–31]. Кроме того, на одном из типов монет Согда (Панч) той эпохи также присутствует схожий портрет царственной четы, которая по легенде обладала титулами *MR'Y* (государь) и *x'twnh* (хатун), подтвержденными согдийским письмом. Эти факты также свидетельствуют о том, что в древнетюркской государственности царицы-хатун имели большое влияние.

Некоторые исследователи, изучавшие древнетюркские титулы, считают *хатун* согдийским заимствованием (В. Банг, Х. Шэйдер, В. Бартольд, А. Габэн, А. Дыбо и др.). По другой версии, эта лексема использовалась еще в хунскую эпоху (П. Будберг, К. Сиратори, А. Пельио, В. Таскин и др.). В частности, синолог В.С. Таскин отмечает, что титул *хатун* зафиксирован в связи с тюрками в хрониках “Чжоу-шу” и “Цзю Тан-шу” в форме *кэхэдунь* и его можно считать образованным не от однослогового *qan* → *qatun*, а от составного производного *qayan* → *qayatum* [28, с. 135]. Итак, слово *qatun*, образованное от деривата *qayan*, означало “царица, супруга правителя”, после чего стало использоваться в арабской графике в форме *хатун*.

Согласно исследованиям, тюркские каганы селили своих жен⁴ и детей в укреплениях внутри долин, и такие ставки, построенные с целью защиты супруги и детей правителя во время войн, обычно именовались «городами царицы (хатун)». Такие «города Хатун» хорошо сохранились на территории, где в древности получили широкое распространение тюркские народы, к их числу следует отнести *Хатун-балык*, *Хатун-сини* в Восточном Туркестане [29, р. 7; 30, с. 459; 31, 152 б.], Хатункет в Чаче, город уйгурских царевен *Хатун-балык*, расположенный в Монголии недалеко от Карабалгасуна (Орду-балык). Происхождение названий этих топонимов связано с древнетюркским титулом *хатун* [15, с. 138–143]. В основе названий этих городов лежит древнетюркская традиция, согласно которой в управлении государством всегда вместе с верховным правителем – каганом участвовала царица с титулом *хатун*.

Следовательно, одной из особенностей градостроительства тюркского каганата было наличие отдельного города-ставки старшей супруги правителя – царицы. Такие города, именуемые *Хатун-балык* или *Хатун-кет*, т.е. «город Хатун», в одно и то же время могли быть расположены в различных местах.

³Под словосочетанием «мать правителя» понималась не родная его мать, а «старшая мать», точнее, старшая супруга его отца. По традициям древних тюрков, наследник престола после смерти своего отца должен был жениться на его старшей супруге, т.е. своей «старшей матери». Однако, этот брак был чисто символическим и преследовал определенные политические цели.

⁴Для всех древних и средневековых скотоводческих обществ Центральной Азии было характерно многоженство, практиковавшееся в основном среди наиболее состоятельной части общества.

Именно поэтому вопрос, определения местоположения таких «городов хатун», а также их принадлежности к определенной эпохе представляет для специалистов ряд трудностей.

Стоит отметить, что один из таких городов находился в Чаче. Этот город впервые упоминается в китайских хрониках в связи с событиями 640-х годов, когда каган Эль-Бильге Тюрк (*кит.* Иби Дулу кэхан; 638-642) в борьбе за трон был вынужден бежать из Чача и скрываться в городе *Кохотун-чэн* [1, с. 288; 2, р. 58]. О.И. Смирнова одна из первых обратила внимание на эту информацию и отметила, что *Ко-хо-тун-чен* на самом деле является Хатункетом [32, с. 65].

В дальнейшем название этого города несколько раз встречается в арабо-персидских источниках в форме Хатункет [8, р. 118]. В частности, Истахри в своем произведении упоминает следующее: «*Что касается того, что расположено между рекой Фарак и стеною Шаши, которая находится позади Келеса, то Хатункет (отстоит) на 2 фарсаха от главного города (здесь подразумевается Бинкет – М.Х.), Баркуш на 3 фарсаха от Хатункета в том же направлении. И от него до Харганката – 4 фарсаха по прямому пути к востоку*» [12, с.74].

Археологические исследования городища Тукайтепе, представляющего собой руины Хатункета, показали, что городище имеет прямоугольную форму (380x250) и углы ориентированы по сторонам света. Восточный угол городища занимает квадратная в плане цитадель высотой до 6 м со стенами 60x60 м, отделенная от шахристана искусственным рвом [12, с. 73]. Ранний, незначительной толщины слой Тукайтепе содержит неполивную керамику желтого и красного лощения, датируемую исследователями V-VII вв. Наиболее значительны слои последнего этапа существования города – XI-XII вв. Здешние находки состоят из разнообразной глазурованной керамики, пастовых бусинок голубой поливы и жженных кирпичей, стандарт которых характерен для эпохи Караханидов. Таким образом, пункт обживался в начале второй половины I тысячелетия н. э. В X в. это был уже небольшой городок (менее 10 га), а его расцвет относится к XI – XII вв. [12, с. 73].

Не вызывает сомнения тот факт, что традиция наличия рядом со ставкой правителя резиденции его супруги – хатун появилась не в эпоху тюркского каганата. Своими корнями она восходит к хунам (сюнну) и сяньби [1, с. 75; 33, с. 27]. Восстановление названия одного из городов хазар, расположенного на востоке от реки Итиль (Волга), в форме *Xatun-balyq*, предложенное этнографом и археологом С.П. Толстовым, позволяет говорить о том, что эта традиция получила широкое распространение на западе благодаря хазарам [34, с. 72]. Примером этого может являться и город уйгурских царевен *Хатун-балык*, расположенный недалеко от Карабалгасун (Орду-балык) в Монголии [1, с. 355-356]. К тому же в письменных источниках сохранились также сведения о наличии в дальнейшем своих городов у хатун – цариц у киданей, монголов и других тюркских народов. Традиция подобных парных городов, как у тюрков – *Jabyūkaθ* и *Xātūnkaθ*, хазар – *Xan-baliq* и *Xātūn-baliq*, уйгуров – *Ordu-baliq* и *Xātūn-baliq* [34, с. 72; 35, р. 226; 36, с. 146], больше нигде не наблюдается⁵.

Вывод

Проведенное исследование порождает вполне логичный вопрос о том, почему тюркские каганы, оставив свои столичные центры такие, как Отюкен, Суйаб, Беш-балык или Талас, именно в Чаче построили Джабгукет – мощную военную ставку с цитаделью внутри, а рядом с ним город Хатункет. Любой правитель, как правило, стремился выбрать для своей ставки удобное во всех отношениях место. Тюркские каганы, выбирая место для своих ставок, преследовали с одной стороны стратегические цели, а с другой – были заинтересованы в территориях, подходящих как для земледелия, так и для скотоводства. Благодаря своему географическому положению Чач являлся одним из таких владений Западного крыла Тюркского каганата. Найденные в Ташкентском оазисе древнетюркские монеты с чеканом титула «джабгу», а также парные изображения «кагана» и «хатун», являются символом парных городов, названия которых свидетельствуют о традиции участия хатун в управлении государством вместе с каганом.

На основании приведенного выше материала можно прийти к следующим выводам:

– во-первых, возникновение города Джабгукет (Ак-ата) в VI–VII веках подтверждается археологическим материалом и частично сведениями письменных источников. Таким образом, нет сомнения в том, что он первоначально возник в качестве военного укрепления тюркского каганата;

⁵В китайской империи только в дворцовых зданиях можно видеть похожую структуру. Возможно, тюрки переняли эту традицию у китайцев. Однако мы думаем, что правители скотоводов, отправляясь в дальние походы, оставляли матерей, жён и детей в надёжно укрепленных местах, что послужило причиной появления таких «городов хатун».

- во-вторых, название города “Джабгукет”, производное от титула «джабгу», который был первоначальным титулом верховных правителей Западного тюркского каганата, говорит о том, что город выполнял функции столицы-ставки;
- в-третьих, наличие в одно и то же время с Джабгукетом города Хатункет, построенного рядом с ним, показывает, что этот город долгое время был одной из главных ставок каганов;
- в четвёртых, ранее нигде не встречающийся обычай проживания каганов и их хатун в отдельных, но расположенных по соседству городах, можно проследить на примере Джабгукета и Хатункета, что также является характерной особенностью, привнесённой тюрками Ашина в городскую культуру Средней Азии и сопредельных ей областей.

Литература

1. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – Москва – Ленинград: Изд. АН СССР. – Том I. – 1950. – 383 с.
2. Chavannes E. Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. – Вып. 6. – Санкт Петербург, 1903. – 378 с.
3. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – 431 с.
4. Beal S. The life of Hiuan Tsiang. – New Delhi, 1990. – 210 p.
5. Шювен П. О византийских посольствах к первым тюркским правителям Согда (Проблемы ономастики и топонимики) // Общественные науки Узбекистана. – 1995. – № 1-3. – С. 33-38.
6. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – Москва – Ленинград: Изд. АН СССР. – Том II. – 1950. – 335 с.
7. al-Istakhri, Abu Ishak Ibrahim al-Farisi. Masalik al-mamalik (Viae regnorum). Ed. M.J. de Goeje, BGA, pars 1. – Lugduni-Batavorum: E.J. Brill, 1967. – 264 s.
8. Hudūd al-‘Ālam. ‘The Regions of the World’. A Persian Geography 372 A.H.–982 A.D. Translated and explained by V. Minorsky. – London, 1970. – 523 p.
9. Kitab al-masalik wa’l-mamalik auctore Abu’l-Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh. Accedant Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja’far, ed. M. J. de Goeje. Lugduni-Batavorum, 1889.
10. Al-Moqaddasi, Abu ‘Abdallah Muhammad ibn Ahmad Shamsaddin. Kitab ahsan al-taqasim fi ma’rifat al-aqalim (Descriptio Imperii moslemici). Ed. M.J.de Goeje, BGA, pars 3. – Lugduni-Batavorum, 1967. – 315 s.
11. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения в 9 томах. Т. I. – Москва: Восточная литература, 1963. – С. 4-597.
12. Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (Историко-археологический очерк Чача и Илака). – Ташкент: Фан, 1975. – 203 с.
13. Бобоёров Ф.Б. Илк ўрта асрларда Чоч вохасида туркий топонимлар // Ўзбекистон урбанистик маданияти. Халқаро илмий конференция материаллари. – Т., 2003. – Б. 109-115.
14. Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии.: дисс. ... канд. фил. наук. – СПб.: Санкт Петербургский филиал ИВ РАН, 2004. – 305 с.
15. Добродомов И.Г. Не «река» – а «женщина» (о достоверности топонимических этимологий) // Этническая ономастика. – М., 1984. – С. 138-143.
16. Филанович М.И. Ташкент: зарождение и развитие города и городской культуры. –Т.: Издательство «Фан» Узбекской ССР, 1983. – 232 с.
17. Зияев А. Ташкент. Часть 1. Древность и средневековье. – Ташкент: Санъат, 2009. – 280 с.
18. Буряков Ю.Ф., Қосимов М.Р., Ростовцев О.М. Тошкент областининг археологик ёдгорликлари. – Ташкент: Фан, 1975. – 120 б.
19. Аскарлов А.А., Буряков Ю.Ф., Квирквелия О.Р., Радилловский В.В. Теоретические и методологические проблемы исследования в археологии. – Ташкент: Фан, 1988. – 200 с.
20. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. – Ташкент: Фан, 1982. – 212 с.
21. Худяков Ю.С. Древние и средневековые фортификационные сооружения в Южной Сибири и Центральной Азии // Военное дело и средневековая археология Центральной Азии. – Кемерово, 1995. – С. 62-73.
22. Кызласов Л.Р. История Южной Сибири в средние века. – М.: Высшая школа, 1984. – 167 с.
23. Байпаков К.М. Городище типа «торткуль» // Археологические памятники Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1978. – С. 80-96.
24. Древнетюркский словарь // Под ред. В.М. Наделяева, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.

25. Байтанаев Б.А. Вопросы локализации Нуджикета // Новые исследования по археологии Казахстана. Труды научно-практической конференции «Маргулановские чтения - 15». – Алматы, 2004. – С. 67-70.
26. Бабаяров Г.Б. Древнетюркские монеты Чачского оазиса VI–VIII вв. – Ташкент: Изд-во Национальной библиотеки Узбекистана имени Алишера Навои, 2007. – 120 с.
27. Chavannes E. Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri // Çeviri M. Koç. – İstanbul: Selenge, 2007. – 495 s.
28. Таскин В.С. Опыт дешифровки киданьской письменности // Народы Азии и Африки. – 1963. – №1. – С. 127-147.
29. Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India (1120). Arabic text with an English translation and commentary by V. Minorsky. – London, 1942. – 175 s.
30. Абу Райхан Беруни. Канон Мас'уда // Избранные произведения, V, Часть первая. – Ташкент, 1973. – 634 с.
31. Махмуд Кошгарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) // Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. 3 томлик. – Тошкент: Ўзфанакадашр, 1960–1963. III том. – 463 б.
32. Смирнова О.И. Тюркологические заметки // Страны и народы Востока, вып. 11. – Москва: ГРВЛ издательства Наука, 1971. – С. 64-65.
33. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). // Пред., пер. и примеч. В.С. Таскина. Вып. 1. – Москва: Наука, 1968. – 176 с.
34. Толстов С.П. Города гузов // Советская этнография. – 1947. – № 3. – С. 52-105.
35. The history of the World Conqueror by 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini // Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini, by J.A. Boyle with a new introduction and bibliography by D.O. Morgan. – Manchester University Press, 1997. – 763 p.
36. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. 1 // Пер. с персидского Л.А. Хетагурова. – Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1952. – 222 с.

Reference

1. Bichurin N.Ya. (Iakinf). Sbranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena. V 3-x tomax [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times. In 3 vol]. Moscow – Leningrad, Izd. AN SSSR, Tom I, 1950. 383 p. [in Russian].
2. Chavannes E. Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux [Documents on Western Tou-Kiue (Turks)]. In: Sbornik trudov Orhonskoj ekspedicii [Proceedings of the Orkhon expedition]. Saint- Petersburg, 1903, 6. 378 p. [in Russian].
3. Malyavkin A.G. Tanskiie xroniki o gosudarstvax Sentral'noy Azii. Teksti i issledovanie [Tang Chronicles of Central Asian States. Texts and research]. Novosibirsk, Nauka, 1989. 431 p. [in Russian].
4. Beal S. The life of Hiuan Tsiang. New Delhi, 1990.
5. Shyuven P. O Vizantiyskix posol'stvax k pervim tyurkskim pravatelyam Sogda (Problemi onomastiki i toponimiki) [On the Byzantine embassies to the first Turkic rulers of Sogd (Problems of onomastics and toponymy)]. In: Obshestvennie nauki Uzbekistana [Social Sciences of Uzbekistan]. 1995, 1-3. P. 33-38. [in Russian].
6. Bichurin N.Ya. (Iakinf). Sbranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena. V 3-x tomax [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times. In 3 vol]. Moscow – Leningrad, Izd. AN SSSR, Tom II, 1950. 335 p. [in Russian].
7. Al-Istakhri, Abu Ishak Ibrahim al-Farisi. Masalik al-mamalik (Viae regnorum). Ed. M.J. de Goeje, BGA, pars 1. Lugduni-Batavorum, E.J. Brill, 1967.
8. Hudūd al-'Ālam. 'The Regions of the World'. A Persian Geography 372 A.H.–982 A.D. Translated and explained by V. Minorsky. London, 1970. 523 p.
9. Kitab al-masalik wa'l-mamalik auctore Abu'l-Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh. Accedant Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far, ed. M. J. de Goeje. Lugduni-Batavorum, 1889.
10. al-Moqaddasi, Abu 'Abdallah Muhammad ibn Ahmad Shamsaddin. Kitab ahsan al-taqasim fi ma'rifat al-aqalim (Descriptio Imperii moslemici). Ed. M.J.de Goeje, BGA, pars 3. Lugduni-Batavorum, 1967.
11. Bartol'd V.V. Turkestan v epoxu mongol'skogo nashestviya [Turkestan during the Mongol invasion]. Sochineniya v 9 tomax [Essays in 9 volumes.]. T. I. Moscow, Vostochnaya literatura, 1963. P. 4-597. [in Russian].
12. Buryakov Yu.F. Istoricheskaya topografiya drevnikh gorodov Tashkentskogo oazisa (Istoriko-arxeologicheskiy ocherk Chacha i Ilaka) [Historical topography of the ancient cities of the Tashkent oasis (Historical and archaeological sketch of Chach and Ilak)]. Tashkent, Fan, 1975. 203 p. [in Russian].
13. Boboyorov G'.B. Ilk o'rta asrlarda Choch vohasida turkiy toponimlar [Turkish toponyms in the choch oasis in the early Middle Ages]. In: O'zbekiston urbanistik madaniyati. Xalqaro ilmiy konferensiya materiallari [Urbanistic culture of Uzbekistan. International scientific conference materials]. Tashkent, 2003. P. 109-115. [in Uzbek].

14. Lur'ye P.B. Istoriko-lingvisticheskiy analiz sogdiyskoy toponimii.: Diss. ... kand. fil. nauk [Historical and linguistic analysis of Sogdian toponymy.: Diss. ... candidate of Phil.]. Saint- Petersburg, Sankt Peterburgskiy filial IV RAN, 2004. 305 p. [in Russian].
15. Dobrodomov I.G. Ne «reka» – a «jenshina» (o dostovernosti toponimicheskix etimologiy) // Etnicheskaya onomastika. Moscow, 1984. P. 138 - 143. [in Russian].
16. Filanovich M.I. Tashkent: zarojdenie i razvitie goroda i gorodskoy kul'turi [Tashkent: birth and development of the city and urban culture]. Tashkent, 1983. [in Russian].
17. Ziyaev A. Tashkent. Chast' 1. Drevnost' i srednevekov'e [Tashkent. Part 1. Antiquity and the middle ages]. Tashkent, 2009. [in Russian].
18. Buryakov Yu.F., Qosimov M.R., Rostovsev O.M. Toshkent oblastining arxeologik yodgorliklari [Archaeological monuments of the Tashkent region]. Tashkent, 1975. [in Russian].
19. Askarov A.A., Buryakov Yu.F., Kvirkveliya O.R., Radililovskiy V.V. Teoreticheskie i metodologicheskie problemi issledovaniya v arxeologii [Theoretical and methodological problems of research in archeology]. Tashkent, Fan, 1988. 200 p. [in Russian].
20. Buryakov Yu.F. Genezis i etapy razvitiya gorodskoy kul'tury Tashkentskogo oazisa [Genesis and stages of development of urban culture of the Tashkent oasis]. Tashkent, Fan, 1982. 212 p. [in Russian].
21. Xudiyakov Yu.S. Drevnie i srednevekovie fortifikatsionnie sooruzheniya v Yujnoy Sibiri i Sentral'noy Azii [Ancient and medieval fortifications in southern Siberia and Central Asia]. In: Voennoe delo i srednevekovaya arxeologiya Sentral'noy Azii [Military Affairs and medieval archaeology of Central Asia]. Kemerovo, 1995. P. 62-73. [in Russian].
22. Kizlasov L.R. Istoriya Yujnoy Sibiri v srednie veka [History of southern Siberia in the middle ages]. Moscow, Visshaya shkola, 1984. 167 p. [in Russian].
23. Baypakov K.M. Gorodishe tipa «tortkul'» [«Tortkul»-type settlement]. In: Arxeologicheskie pamyatniki Kazaxstana [Archaeological monuments of Kazakhstan]. Alma-Ata, Nauka, 1978. P. 80 - 96. [in Russian].
24. Drevnetyurkskiy slovar' [Ancient Turkic dictionary]. Pod red. V.M. Nadelyaeva, D.M. Nasilova, E.R. Tenisheva, A.M. Sherbaka [Ed. by V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Shcherbak]. Leningrad, Nauka, 1969. 676 p. [in Russian].
25. Baytanaev B.A. Voprosi lokalizatsii Nudjiketa [The localization of Nadjiceta]. In: Novie issledovaniya po arxeologii Kazaxstana. Trudi nauchno-prakticheskoy konferentsii «Margulanovskie chteniya - 15» [New research on archeology of Kazakhstan. Proceedings of the scientific and practical conference «Margulanov readings-15»]. Almaty, 2004. P. 67-70. [in Russian].
26. Babayarov G.B. Drevnetyurkskie moneti Chachskogo oazisa VI–VIII vv [Ancient Turkic coins of the Chach oasis VI-VIII centuries]. Tashkent, Izd-vo Nasional'noy biblioteki Uzbekistana imeni Alishera Navoi [Tashkent: publishing house of national library of Uzbekistan named after Alisher Navoi], 2007. 120 p. [in Russian].
27. Chavannes E. Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri [Western Turks according to Chinese annals]. Çeviri M. Koç [Translation M. Koch]. İstanbul, Selenge, 2007. 495 p. [in Turkish].
28. Taskin V.S. Opit deshifrovki kidan'skoy pis'mennosti [Experience of deciphering the Khitan script]. In: Narodi Azii i Afriki [Peoples of Asia and Africa]. 1963 I. P. 127 - 147. [in Russian].
29. Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India (1120). Arabic text with an English translation and commentary by V. Minorsky. London, 1942.
30. Abu Rayhan Beruni. Kanon Mas'uda. In: Izbranniyi proizvedeniy. T. V. Chast' 1 [Selected works, V, Part one]. Tashkent, 1973. [in Russian].
31. Mahmud Koshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni (Devonu lug'otit turk) [Turkish shooting cabinet (Mad leikolite Turk)]. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. 3 tomlik [Publisher S.M. Mutalibov. In 3 volumes]. Tashkent, O'zfanakadnashr, 1960–1963, III tom. 463 p. [in Uzbek].
32. Smirnova O.I. Tyurkologicheskie zametki [Turkological notes]. SNV, vip. 11 [Countries and peoples of the East, issue 11]. Moscow, 1974. P. 64-65. [in Russian].
33. Materiali po istorii syunnu (po kitayskim istochnikam) [33. Materials on the history of Xiongnu (from Chinese sources). Pred., per. i primech. V.S. Taskina. Vip. 1 [Preliminary translation and notes by V.S. Taskin. Issue 1]. Moscow, Nauka, 1968. 176 p. [in Russian].
34. Tolstov S.P. Goroda guzov [Cities of guzes]. Sovetskaya etnografiya [Soviet Ethnography]. 1947, 3. P. 52 - 105. [in Russian].
35. The history of the World Conqueror by 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini. Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini, by J.A. Boyle with a new introduction and bibliography by D.O. Morgan. Manchester University Press, 1997. 763 p.
36. Rashid-ad-din. Sbornik letopisey. T. I. Kn. 1 [Collection of Chronicles. Volume 1. Book 1]. Per. s persidskogo L.A. Xetagurova [Translated from the persian by L.A. Khetagurov]. Moscow – Leningrad, Izd-vo AN SSSR, 1952. 222 p. [in Russian].

М. Хатамова

Ўзбекистон Республикасы Ғылым академиясының Ұлттық археология орталығы
Ташкент, Ўзбекистон
(E-mail: khatamova.2014@yandex.ru)

Түркі қағандарының Шаштағы ордалары: Жабғукет пен Қатынкет

Аннотация. Мақалада түркі қағандарының ордасы – Жабғукеттің (Ақ-Ата қонысы) ежелгі түркі астанасы Шашқа жақын маңда орналасқаны жөнінде болжам айтылады. Мақала авторы Жабғукет қаласы VI ғасырдың соңында, бірінші түркі қағанаты дәуірінде пайда болып, түркі қағандарының әскери және саяси орталығы болған деп жорамалдайды. Жабғукетке таяу тұста Қатынкет атты басқа бір қала (Тоқайтөбе қонысы) немесе көне түркі қағаны бәйбішесінің ордасы – «Қатын қала» орналасты. Бұл секілді «Қатын қалалар» түркі этностары көп мекендеген өзге аумақтарда да салынып отырды. Тарихи дереккөздер мен археологиялық мәліметтер негізінде мақала авторы «Қатын қалалар» көне түркілердің қала құрылысына тән ерекшелікті көрсетеді деген тұжырым жасайды. Қағандар мен олардың қатындарының бөлек, бірақ көршілес жайғасқан қалаларда бұрын еш жерде кездеспеген өмір сүру салтын Жабғукет пен Қатынкет мысалдарынан көре аламыз, сондай-ақ, бұл Ашина түркілерінің Орта Азия мен оған іргелес аймақтардың қала мәдениетіне қосқан өздеріне тән ерекшелігі болып саналады.

Кілт сөздер: түркі қағанаты, орда, «жабғу» және «қатын» титулдары, Шаш, Жабғукет, Қатынкет.

M. Khatamova

National Archaeology Center of Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Tashkent, Uzbekistan
(E-mail: khatamova.2014@yandex.ru)

The Residences of Turkic Khagans in Chach: Jabghukat and Khatunkat

Abstract. In this article the author states opinions concerning occurrence and function of one of residences Turkic khaghans – Jabghukat (site Ak ata), located in Chach. In particular, it has arisen in the end VI of century in connection with Turkic khaghanate, and carried out functions both military, and political residence. At the same time near it there is a city Xatunkat (site Tugaytepe), that testifies to a strategic role Chach and reflection here of traditions statehood ancient Turks. These «city Khatun» arose in different territories, where widespread Turkic ethnic groups. The author of the article considers some of them came to the conclusion that the presence of «Khatun city» is one of the characteristics inherent in the urban planning of the ancient Turks.

Key words: Turkic Kaghanate, Residences, titles “Jabghu” and “Xatun”, Chach, cities Jabghukat and Xatunkat.

Информация об авторе:

Хатамова Мунира Маткаюмовна, PhD по историческим наукам, старший научный сотрудник, Национальный центр археологии Академии наук Республики Узбекистан, ул. Мирзо Улугбека, 81, Ташкент, Узбекистан.

Автор туралы мәлімет:

Хатамова Мунира Маткаюмовна, тарих ғылымдары саласы бойынша PhD, аға ғылыми қызметкер, Ўзбекистон Республикасы Ғылым академиясының Ұлттық археология орталығы, Мырза Ұлықбек көшесі, 81, Ташкент, Ўзбекистан.

About the author:

Khatamova Munira Matkayumovna, Doctor of Philosophy (Ph.D.) in Historical Sciences, Senior Researcher, National Archaeology Center of Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Mirzo Ulugbek str., 81, Tashkent, Uzbekistan.

З. Джандосова

*Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, Российская Федерация
(E-mail: zarinejandosova@rambler.ru)*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-4-76-86>

**К 80-летию юбилею доктора исторических наук,
профессора Турсуна Икрамовича Султанова**

Турсун Икрамович Султанов родился перед самой Великой Отечественной войной в Казахстане, в краю под названием Жетысу, в селении Шамалган (ныне Ушканыр), по названию живописного урочища, расположенного много выше села, на высоте около двух тысяч метров, и испокон веков служившего летним пастбищем – жайлау – для тюркских кочевников. Село Шамалган раскинулось у одноименной горной речки, стекающей с гор Заилийского Алатау, снежные вершины которых достигают в этой части Северо-Западного Тянь-Шаня четырех тысяч метров. Детство Турсуна прошло в сугубо

казахской или, точнее сказать, казахскоязычной среде, хотя селение было основано в 1913 году русскими переселенцами и было многонациональным: в военные и послевоенные годы казахский язык еще оставался в Казахстане языком межнационального общения.

Имя Турсун, которым он был наречен родителями, несколько необычно, ибо имеет прямой перевод с казахского: «пусть останавливается» или «пускай стоит на месте», а в иноказательном смысле: «пусть будет в здравии» или «пускай будет жив и здоров». Это имя-оберег, которое казахи и родственные им народы дают мальчикам в семьях, где часто умирают младенцы. Делясь со студентами этнографическими сведениями о тюркских народах, и, в частности, особенностями имянаречения у тюрков, Турсун Икрамович всегда иллюстрировал понятие имени-оберега на собственном примере. Такими же говорящими являются его отчество и фамилия. «Икрам» означает «почет, уважение», а «Султан» – это султан: независимый правитель в мусульманских странах или (локальное значение) чингизидский царевич в Казахском ханстве. И действительно, несмотря на голодное и холодное детство и юность, многочисленные испытания и невзгоды, титанический (но порой такой незаметный) многолетний труд за письменным столом, Турсун остался, выжил, жив — и встречает свое восьмидесятилетие! Он пользуется почетом и уважением в научном сообществе как минимум двух стран – России, с которой он связал свою судьбу, и своего родного Казахстана, а на самом деле известен далеко за пределами этих стран: везде, где изучают историю Туркестана, Золотой Орды, тюрков и монголов. И, наконец, он, конечно, «султан» – «отец-основатель» кафедры Центральной Азии и Кавказа Восточного факультета СПбГУ, руководивший ею почти четверть века, один из безусловных лидеров отечественного туркестановедения и исследований по истории монгольских и тюркских государств позднего средневековья.

В старших классах Турсун мечтал стать летчиком, занимался спортом (получил разряд по боксу) и думать не думал о том, что когда-нибудь превратится в кабинетного ученого, «погрязшего» в тюркских и персидских рукописях, станет доктором наук и автором многих-многих книг по истории. И поначалу казалось, что его мечта о небе сбудется, и он будет летать. Но все же из летного училища пришлось уйти. И после четырех лет тяжелой армейской службы, в военной гимнастерке, бывшей потом целый год его единственным обмундированием, летом 1962 года «красивый, двадцатидвухлетний» Турсун Султанов вдруг неожиданно (неисповедимы пути Господни!) оказался на пороге Восточного факультета ЛГУ и подал документы на отделение истории Турции кафедры Ближнего и Среднего Востока. Наверное, он был готов к экзаменам не очень хорошо (все же окончил школу давно, да и армия не подходящее место для зубрежки), и, возможно, он даже не очень представлял себе в то время, что такое востокове-

дение, что такое письменные средневековые источники (хотя наверняка слышал, как героиня Аркадия Гайдара, что был такой царь Тимур, «злой, хромой, из древней истории»). Но Турсун Султанов очень хотел учиться. Учиться и выучиться. Получить высшее образование. Выучить языки. Стать историком, изучить историю своей родины, исследовать ее новые страницы. Стать востоковедом. Поэтому он усиленно готовился к экзаменам, не слишком надеясь на армейскую квоту.

Турсун Икрамович рассказывал, что в день одного из вступительных экзаменов (кажется, это был экзамен по истории СССР) он получил от сестры телеграмму о смерти отца. Горестные чувства помешали ему хорошо ответить на билет. И лишь вмешательство чуткого человека – тюрколога Аркадия Павловича Григорьева, встретившего расстроенного абитуриента и убедившего экзаменаторов дать юноше еще один шанс и взять еще один билет (на который он затем ответил хорошо) – позволило ему поступить в университет. Турсун Икрамович сохранил чувство глубокой благодарности и Аркадию Павловичу, и всем своим университетским преподавателям и учителям, среди которых были выдающиеся ученые, профессора: И. П. Петрушевский, В. С. Гарбузова, А. Д. Желтяков, А. Д. Новичев, В. Г. Кондратьев, А. Т. Тагирджанов, С. Н. Иванов. Общение с талантливыми и высокоэрудированными людьми, крупнейшими специалистами в своей области, не только дало Турсуну Икрамовичу знание современных и средневековых тюркских языков, истории и этнографии тюркских народов, но и помогло понять специфику востоковедения как специальности и востоковедного поприща как служения. Пример учителей, а впоследствии к вышеназванным прибавились еще Вадим Александрович Ромодин и Сергей Григорьевич Кляшторный, с которыми Турсуна Икрамовича связала крепкая дружба, позволил ему определиться с выбором дальнейшего пути: не практическое востоковедение, а наука. Именно Кляшторный посоветовал ему идти в аспирантуру, кафедра дала старательному и отлично успевающему выпускнику рекомендацию в аспирантуру, а Ромодин, лучший отечественный историк-афганист, специалист по истории Средней Азии, стал его научным руководителем в аспирантуре ЛО ИВАН, где Турсун Икрамович учился в 1967-1971 гг. Доверительные беседы, дельные советы, нравственные уроки и дружеская помощь Вадима Александровича, которого Турсун Икрамович называет своим Пиром (духовным наставником), помогли начинающему ученому усвоить важнейшие критерии настоящей научной работы, не терпящей суеты и наскока, подтасовки фактов под идею, фантазирования и экстраполяции, опирающейся на кропотливую работу с хорошо проверенными фактами и данными, избегающей тенденциозности, субъективности и схематичности. Вспоминая своего Пира, Турсун Икрамович упоминал и разнообразие идей и тем, которыми Ромодин щедро делился со своим учеником, расширяя сферу его научных интересов: не только военно-политическая история, но и история социальная и этническая, история культуры, история истории и история науки. Итогом аспирантских штудий стала кандидатская диссертация Т. И. Султанова на тему: «Основные вопросы истории казахского народа в XVI – XVII вв. по персидско-таджикским и тюркским источникам», которая сразу выдвинула его в число ведущих специалистов по истории Казахского ханства.

Окончив аспирантуру, Турсун Икрамович полетел на родину, в Алма-Ату, где тут же был принят на работу в отдел средневековой истории Института истории, археологии и этнографии АН КазССР, где в то время работало несколько первоклассных специалистов-востоковедов, хорошо разбиравшихся в восточных рукописях и разделявших высокие научные стандарты Т. И. Султанова (могу назвать среди них мою маму Клавдию Антоновну Пищулину). Достаточно серьезный уровень казахстанской историко-востоковедной науки того времени (в 1969 году вышел объемистый том переводных «Материалов по истории казахских ханств XV-XVIII вв.», сделанный в основном силами казахстанских ученых) способствовал дальнейшему развитию Султанова как ученого, окунал его в местную историческую проблематику, однако сердце его рвалось назад, в ЛО ИВАН, к его «родным» рукописям, к плодотворным беседам с В. А. Ромодиным, С. Г. Кляшторным и другими востоковедами.

Одним из недостатков работы в Казахстане был местнический подход к истории (изучение именно «истории Казахстана»), тенденция к которому обнаружилась задолго до эры независимости. Между тем, вслед за В. А. Ромодиным, а тот вслед за академиком В. В. Бартольд, одним из редакторов полного собрания сочинений которого (выходившего в 1960-1970-х гг.), как раз и был Ромодин, Т. Султанов был абсолютно убежден в том, что изучение истории Центральной Азии («Казахстана и Средней Азии», как этот регион тогда называли, и «Туркестана», как его предпочитают называть Бартольд и Султанов), а на самом деле и всей Центральной Евразии, по национальным («республиканским») квартирам невозможно. Изучение истории монгольских и тюркских государств средневековья, сложнейшей этнической

истории и Великой Степи, и Мавераннахра, и Восточного Туркестана сделало его убежденным сторонником регионального, а не «национального» подхода к истории.

Академика В. В. Бартольда, подлинного создателя отечественного туркестановедения, тоже можно назвать учителем Т. И. Султанова, вероятно, самого вдумчивого его ученика, с карандашом проштудировавшего (и не раз, и не два), классические работы великого предшественника с тем, чтобы двинуть науку вперед, продолжить изучение средневекового Туркестана как макрорегиона.

В 1974 году мечта Турсуна Икрамовича сбылась, он вернулся на берега Невы. Начиная с этого времени и вплоть до 1997 года Т. И. Султанов служил в ЛО ИВАНе, занимаясь своей любимой работой: тщательным изучением рукописей, поиском новых источников, разработкой новых тем и проблем средневековой истории. Одна за другой выходили статьи ученого о важнейших средневековых памятниках исторической мысли Центральной Азии: о «Бабур-наме», «Тарих-и Рашиди», «Шейбани-наме», о среднеазиатской и восточнотуркестанской рукописной книге. Интерес к истории казахских племен Великой Степи проявился как в статье о «Жеты жаргы» (памятнике казахского обычного права), так и в монографии «Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (вопросы политической и социальной истории)», вышедшей в Москве под редакцией В. А. Ромодина в 1982 г. Из всего этого следует, что главным направлением исследований Султанова с самого начала его научной работы стало источниковедение, и докторскую диссертацию в 1988 году он защитил именно по источниковедению, проработав около 200 чагатайских и персидских рукописей из собрания Института. Тема докторской диссертации Турсуна Икрамовича говорит сама за себя: «Памятники исторической литературы Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XIX вв. (проблемы генезиса и функционирования)».

К очень неожиданному повороту в судьбе Турсуна Икрамовича, считавшего себя на тот момент сугубо научным работником и кабинетным ученым, привел распад Советского Союза. Превращение «Казахстана и Средней Азии» в «ближнезарубежную» «Центральную Азию» привело руководство СПбГУ к идее создания кафедры Центральной Азии на нашем Восточном факультете, и, конечно, доктор исторических наук, крупнейший к этому времени в России и Санкт-Петербурге специалист по средневековой истории региона Турсун Икрамович Султанов оказался лучшей кандидатурой на должность руководителя новой кафедры. Вместе со своими соратниками по организации кафедры, замечательными учеными, тюркологом Сергеем Григорьевичем Кляшторным (специалистом по тюркским руническим памятникам и ранней истории тюрков) и иранистом Олегом Федоровичем Акимушкиным (в обширной библиографии которого к этому времени имелись работы не только по истории и истории культуры Ирана, но и по истории Центральной Азии и Восточного Туркестана), Т.И. Султанов разработал концепцию и программу нового учебного направления — «История Центральной Азии». В основе программы лежала концептуальная установка на преподавание истории и смежных курсов в региональном ключе, а не как историю отдельных стран региона (например, Казахстана или Узбекистана). Эта установка, равно как и установка на одновременную тюркологическую и иранистическую подготовку студентов, восходит к взглядам основоположника русской туркестанистики — академика В.В. Бартольда.

В начале 1996 года я имела честь познакомиться с Турсуном Икрамовичем Султановым лично. Он предложил мне стать лаборантом новой кафедры, пообещав с сентября и преподавательскую работу. И действительно, 1 сентября 1996 года первые ученики Турсуна Икрамовича, первые студенты нашей кафедры вошли в аудиторию 200, специально выделенную и отремонтированную для нас. Я хорошо помню огромный энтузиазм, радостное возбуждение, состояние надежды, которые характеризовали Турсуна Икрамовича в те дни. Преподавание было совершенно новым для него делом, и он, разумеется, не мог не волноваться, впервые входя в аудиторию и начиная свою первую лекцию в таком уже солидном возрасте. Но желание поделиться своими огромными знаниями, заразить студентов своим интересом, нет, своей любовью и к региону, и к истории, и к средневековым историческим деятелям, и к авторам исторических книг, и к науке в целом, помогло ему быстро преодолеть это волнение и постепенно отточить свою лекторскую манеру, почувствовать вкус к преподавательской работе, к непосредственному контакту с аудиторией. Турсун Икрамович был убежден в том, что студенты кафедры смогут возродить российское туркестановедение, «среднеазиатоведение» в том ключе, в каком видел его когда-то В.В. Бартольд, в каком видели его В. А. Ромодин, О. Ф. Акимушкин, С.Г. Кляшторный и он сам.

Первое поколение выпускников нашей кафедры, окончивших магистратуру в 2001 году, внушало большую надежду на то, что именно академическое, научное направление ее работы, столь близкое заведующему кафедрой, будет превалировать. Студенты первого поколения легко осваивали сложную

программу (включавшую тогда, помимо турецкого и персидского, еще и арабский, чагатайский и узбекский языки) и проявляли большой интерес к науке и научному поиску, к востоковедению в его теоретическом аспекте. Именно из этого поколения вышли яркие и состоявшиеся в науке, защитившие кандидатские диссертации молодые ученые: М.Е.Резван, ныне возглавляющая отдел Центральной Азии МАЭ РАН, Б.Н. Норик, К.С. Васильцов, А.К. Алексеев (кандидатская диссертация которого, написанная под руководством Т.И.Султанова, в наибольшей степени продолжала направление исследований последнего), Е.Клюкин и другие. Но среди более поздних поколений, к сожалению, интерес к академической науке не был столь явным и «тотальным», что было вызвано, конечно, не тем, что качество преподавания или «методы убеждения» изменились, а с общей обстановкой в стране и мире, которая все больше обуславливала переход от академического востоковедения к «практическому». Но и к практической сфере выпускники кафедры, ставшей с начала 2000-х годов кафедрой Центральной Азии и Кавказа, оказались вполне готовы: немало выпускников нашли себя на дипломатическом поприще (Иран, Афганистан, Турция), в преподавательской (в том числе на Восточном факультете) и переводческой деятельности, в предпринимательстве и других областях.

1990-е и 2000-е годы стали, между тем, годами очень высокой публикационной активности самого профессора Т.И.Султанова. В 1992 году, в соавторстве с С.Г. Кляшторным, он выпустил в Алматы книгу «Казахстан. Летопись трех тысячелетий», которая стал бестселлером и впоследствии переиздавалась. В этой монографии Сергей Григорьевич написал разделы, посвященные древности и раннему средневековью, а Турсун Икрамович — разделы, посвященные высокому и позднему средневековью. На фоне повышенного интереса к истории и настоящего «исторического голода», охватившего казахское общество в годы Перестройки и первые годы независимости, эта книга выделялась и была очень важна своей строгой научностью, сочетавшейся с легким стилем изложения (что стало фирменным знаком соавторов). Другой совместной работой ученых стала монография «Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье», вышедшая в «Петербургском Востоковедении» в 2000 году и в 2004 и 2009 гг. с исправлениями и дополнениями. Эта книга, в полной мере опирающаяся на региональный подход к истории, стала важнейшим подспорьем в изучении истории Великой Степи и смежных областей Евразии как для студентов нашей кафедры, так и для всех интересующихся данным предметом. Она была переведена на несколько иностранных языков. Две монографии Т.И.Султанова посвящены Чингис-хану и Чингизидам: «Поднятые на белой кошме. Потомки Чингис-хана» (Алматы, 2001) и «Чингис-хан и Чингизиды. Судьба и власть» (М., 2006). Другой популярной среди любителей истории книгой Т.И.Султанова является его «Зерцало минувших столетий» (СПб, 2005), посвященное исторической книге в культуре позднесредневекового Туркестана. В казахстанских издательствах на русском и казахском языках выходили также монографии «Тимур и его империя» (2004, казахский перевод – 2007) и «Рождение казахской государственности» (2003, казахский перевод - 2008).

Все перечисленные книги можно рассматривать и как основные пособия по базовому курсу истории Центральной Азии в средние века, который Турсун Икрамович бесценно читает студентам младших курсов кафедры с момента ее основания, и по отдельным спецкурсам, читаемым для старшекурсников и магистрантов. История монгольских и тюркских народов, Великой Монгольской империи, Золотой Орды и государств-наследников оной, государств Тимура и Тимуридов, социальная и этническая история Великой Степи и Туркестана, равно как и история позднесредневековой письменной культуры региона, прежде всего в аспекте рукописной книги, - вот те темы, которые особенно любимы Турсуном Икрамовичем как исследователем и лектором, так и его слушателями и читателями. Добавим сюда предмет «Введение в востоковедение», который Т.И. Султанов читает первокурсникам. Чрезвычайно важно, чтобы это «Введение» читал ученый такого масштаба, как Т.И.Султанов, ведь только это оставляет шанс на то, что кто-то из наших студентов захочет заниматься «настоящим», то есть академическим востоковедением.

Вся история нашей кафедры, которой через полвека «стукнет» четверть века (для иной кафедры это мало, а для нас – большой срок и повод для подведения некоторых итогов) связана с именем Турсуна Икрамовича Султанова, с его концептуальными установками, стратегическими и тактическими решениями, идеями и предложениями, надеждами и переживаниями. Турсун Икрамович реально создал нашу кафедру. И после ухода О.Ф.Акимушкина и С.Г.Кляшторного он остался на этой кафедре последним представителем «тяжелой артиллерии», не столько в силу своего почтенного возраста, сколько в силу своего безусловного научного веса и авторитета. Я думаю, что все поколения наших выпускников и сту-

дентов, начиная с первого, блестящего выпуска 2001 года и заканчивая нынешними первокурсниками, ценят полученные от него знания и наставления, считают себя учениками Султанова и гордятся этим фактом.

Список научных трудов Т.И. Султанова

1. О некоторых источниках «Бахр ал-асрар» // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Краткое содержание докладов V годичной научной сессии ЛО ИВ АН СССР, май 1969 г. – Л., 1969. – С. 31-33.
2. К вопросу о терминах «Ак-Орда», «Кок-Орда» и «Юз-Орда» // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Краткие сообщения и автоаннотации VI годичной научной сессии ЛО ИВ АН СССР, посвященной 100-летию со дня рождения В.И.Ленина. – Л., 1970. – С. 94-96.
3. Краткое описание сочинения Сейфи (XVI в.) // Известия АН Казахской ССР. Серия общественная. – 1970. – № 1. – С. 46-50.
4. С.К.Ибрагимов и его историко-востоковедческие исследования // Страны и народы Востока. Сб. Восточной комиссии ВГО. Вып.10. Средняя и Центральная Азия. // Отв. ред. В.А.Ромодин. – М.: ГРВЛ издательства «Наука», 1971. – С. 241-248.
5. Некоторые замечания о начале Казахской государственности // Известия АН КазССР. Серия общественная. – 1971. – №1. – С. 54-57.
6. Основные вопросы истории казахского народа в XV-XVII вв. по персидско-таджикским и тюркским источникам: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Л., 1971. – 19 с.
7. Востоковедные исследования в Казахстане // Народы Азии и Африки. История, экономика, культура. – 1972. – № 2. – С. 225-229. (в соавторстве с Г.Ф. Дахшлейгером).
8. Некоторые итоги и проблемы историко-востоковедческих исследований в Казахстане // Известия АН КазССР. Серия общественная. – 1972. – № 5. – С. 43-51. (в соавторстве с Б.Е.Кумековым).
9. О терминах «Ак-Орда», «Кок-Орда» и «Йуз-Орда» // Известия АН КазССР. Серия общественных наук. – 1972. – № 3. – С.71-74.
10. Дешт-и Кипчак // Казахская советская энциклопедия. – Т.3. – Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1973. – С. 547-549. (на казах.яз., в соавторстве с Б.Е.Кумековым).
11. Вклад русских и советских ученых-востоковедов Академии наук и изучение средневековой истории Казахстана // Известия АН КазССР. Серия общественная. – 1974. – №2. – С. 14-23. (в соавторстве с Б.Е.Кумековым).
12. Джахангир-хан // Казахская советская энциклопедия. – Т.4. – Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1974. – С. 351. (на казах. яз.).
13. Джунгарское ханство // Казахская советская энциклопедия. – Т.4. – Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1974. – С. 474-476. (на казах. яз.).
14. Казахское ханство при Касыме // Казахская советская энциклопедия. – Т.6. – Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1975. – С. 541 (на казах. яз.).
15. О времени образования казахских жузов // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XI годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР (краткие сообщения и автоаннотации). – М.: Наука, 1975. – С. 67-69.
16. Письмо золотоордынского хана Улуг-Мухаммада турецкому султану Мураду II // Тюркологический сборник. 1973. – М., 1975. – С. 53-61.
17. Рец. на: К.Ш.Шаниязов. К этнической истории узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах критического компонента). – Ташкент, 1974. – 342 с. // Советская тюркология. – 1975. – № 4. – С. 106-108.
18. К истории Казахстана 70-х годов XIV в. // Известия АН КазССР. Серия общественная. – 1976. – № 5. – С. 47-52.
19. Рец. на: Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып.1. – М., 1973 // Народы Азии и Африки. – 1976. – № 4. – С. 193-195.
20. Рец. на изд.: Шах-Махмуд ибн мирза Фазил Чурас. Хроника. Критический текст, перевод. – М., 1976 // Народы Азии и Африки. – 1977. – № 5. – С. 239-242.
21. Этнический состав казахов и казахско-узбекские межэтнические связи в XV- начале XVI вв. по письменным источникам // Всесоюзная Тюркологическая конференция, 27-29 сентября 1976 г. Этнические и историко-культурные связи тюркских народов СССР. Тезисы докладов и сообщений. – Алма-Ата, 1976. – С. 96-97.
22. Известия Мирзы Хайдара Дуглата и Сейфи Челеби о Тибете и тибетцах XVI в.// Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XII годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР (краткие сообщения). Часть I. – М.: ГРВЛ, 1977. – С. 140-145.

23. Опыт анализа традиционных списков 92-х «племен илатий» // Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). – М.: ГРВЛ, 1977. – С. 165-176.
24. Тюркские переводные позднесредневековые исторические сочинения // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. (ППИПИКНВ). XIII годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР (краткие сообщения). Октябрь 1977 г. – М.: Наука, 1977. – С. 115-117.
25. Некоторые вопросы тюркской средневековой переводной исторической литературы // Тюркологический сборник 1976. – М., 1978. – С.141-152.
26. Письма золотоордынских ханов // Тюркологический сборник 1975. – М., 1978. – С. 234-251.
27. Возвышение Казахского ханства // История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. – Т.2. – Алма-Ата: Изд. Наука КазССР, 1979. – С. 264-273.
28. Династия Чагатаидов // Казахская советская энциклопедия. – Т.12. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской Советской Энциклопедии, 1979. – С. 162.
29. Жеты Жаргы // История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. – Т.2. – Алма-Ата: Изд. Наука КазССР, 1979. – С. 334-341.
30. Завоевание монголами территории Казахстана // История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. – Т.2. – Алма-Ата, 1979. – С. 114-119.
31. Образование улусов. Золотая Орда // История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. – Т.2. – Алма-Ата: Изд. Наука КазССР, 1979. – С. 119-130.
32. Патриархально-феодальные отношения // История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. – Т.2. – Алма-Ата: Изд. Наука КазССР, 1979. – С. 322-334.
33. Политический и государственный строй в улусах // История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. – Т.2. – Алма-Ата: Изд. Наука КазССР, 1979. – С. 130-137.
34. Политическое положение Казахского ханства в XVII в. // История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. – Т.2. – Алма-Ата: Изд. Наука КазССР, 1979. – С. 282-290.
35. Ханство Абулхайра // История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. – Т.2. – Алма-Ата: Изд. Наука КазССР, 1979. – С. 176-181.
36. Хозяйство казахов // История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. – Т.2. – Алма-Ата: Изд. Наука КазССР, 1979. – С. 299-310.
37. Чагатайский улус // Казахская советская энциклопедия. – Т.12. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1979. – 162 (на казах. яз.).
38. «Семь установлений» – памятник права казахов XVII в. // Страны и народы Востока. Вып. 22. Средняя и Центральная Азия. География, этнография, история. Кн. 2. Отв. ред. В.А.Ромодин. – М.: ГРВЛ издательства «Наука», 1980. – С. 252-262.
39. Литературная судьба исторического сочинения в культурной среде средневекового мусульманского Востока // Бартольдские чтения. 1981. Год пятый. Тезисы докладов и сообщений. – М., 1981. – С. 79-80.
40. Сословие султанов в Казахском ханстве XVI-XVII вв. // Казахстан в эпоху феодализма (Проблемы этнополитической истории). // Отв. ред. А.Х. Маргулан. – Алма-Ата: Наука, 1981. – С. 142-148.
41. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). // Отв. ред. В.А.Ромодин. – М.: ГРВЛ, 1982. – 133 с.
42. «Тарих-и Рашиди» Мирза Хайдара Дуглата (Литературная история памятника) // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Ежегодник 1975. – М.: ГРВЛ, 1982. – С. 116-135.
43. Бекташи // Ислам. Краткий справочник. – М.: «Наука», ГВРЛ, 1983. – С. 42-43
44. Рукописная историческая книга и ее читатели в странах средневекового мусульманского Востока // Народы Азии и Африки. История, экономика, культура. – 1984. – № 2. – С. 71-80.
45. О прижизненном авторе списке «Записок» Бабура // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XVIII годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР (доклады и сообщения). 1983-1984. Ч. I. – М.: «Наука», ГРВЛ, 1985. – С. 72-76.
46. «Записки» Бабура как источник по истории моголов Восточного Туркестана и Средней Азии. К 80-летию акад. А.Н.Кононова // Turcologica 1986. Отв. ред. С.Г.Кляшторный, Ю.А.Петросян, Э.П.Тенишев. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1986. – С. 253-267.
47. О невольниках в Казахском ханстве в XV-XVII вв. // Рабство в странах Востока в средние века. Отв. ред. Е.И.Кычанов. – М.: «Наука», ГВРЛ, 1986. – С. 340-352.
48. Позднесредневековая мусульманская историография/ Народы Азии и Африки. История, экономика, культура. – 1986. – № 3. – С. 100-108.
49. Среднеазиатские и восточнотуркестанские историки XV-XVIII вв. (Общественное положение и профессиональный статус) // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. 9. Межвузовский сборник. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – С. 198-218.
50. Историческая критика в трудах средневековых историков // Бартольдские чтения 1987. Год восьмой. Тезисы докладов и сообщений. – М.: Наука, 1987. – С. 86-87.

51. Среднеазиатская и восточнотуркестанская позднесредневековая рукописная книга // Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки. Книга первая. – М.: Наука, ГРВЛ, 1987. – С. 478-504.
52. Взгляды позднесредневековых мусульманских авторов на историческую науку/ Народы Азии и Африки. История, экономика, культура. – 1988. – № 1. – С. 50-57.
53. Памятники исторической литературы Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XIX вв. (Проблемы генезиса и функционирования): автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора наук. – Л., 1988. – 32 с.
54. Известия «Шейбани-наме» Салиха о моголах (XVI в.) // Страны и народы Востока. Вып. XXVI. Средняя и Центральная Азия (География, этнография, история). Кн. 3. // Отв. ред. О.Ф.Акимушкин, В.А.Ромодин. – М.: Наука, 1989. – С. 190-211.
55. Структура мусульманской исторической книги (методика анализа) // Народы Азии и Африки. – 1989. – № 2. – С. 37-45.
56. Muslim Historiography of the Late Middle Ages // Oriental studies in the USSR. Annual. 1988. – Moscow, 1989. – P. 184-192.
57. Изучение Средней Азии и Казахстана // История отечественного востоковедения. – Т. I. – М., 1990. – С. 199-202.
58. Памяти Вадима Александровича Ромодина // Источники по средневековой истории Кыргызстана и сопредельных областей Средней и Центральной Азии. Тезисы докладов и сообщений межреспубликанской научной конференции, посвященной памяти В.А.Ромодина. Кыргызский гос. университет. – Бишкек, 1991. – С. 3-6.
59. Рец. на кн.: V.F.Manž, The rise and rule of Tamerlane. Cambridge, 1989, 227 с. // Восток. – 1991. – № 1. – С. 205-208.
60. Казахстан: Летопись трех тысячелетий. Фрагменты. – СПб., 1992. – 48 с. (в соавторстве с С.Г.Кляшторным).
61. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: «Рауан», 1992. – 375 с.
62. Обстоятельства и время написания «Бабур-наме» // Тюркские и монгольские письменные памятники. Текстологические и культурологические аспекты исследования // Отв. ред. С.Г.Кляшторный, Ю.А.Петросян. – М.: Наука, 1992. – С. 86-96.
63. Средневековая историографическая литература Восточного Туркестана: проблемы преемственности // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 1992. – №4. – С. 145-151.
64. «Бабур-наме» как источник по исторической этнографии афганцев // Кунсткамера. Этнографические тетради. – СПб., 1994. – Вып. 4-5. – С. 51-63.
65. «Му'изз ал-ансаб» и Чингизиды «Кижэ» // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 1994. – № 6. – С. 81-87.
66. Памяти Вадима Александровича Ромодина (К десятилетию со дня смерти) // Петербургское востоковедение. Вып.6. – СПб., 1994. – С. 651-657.
67. О первом Казахском государстве (К 525-летию Казахского ханства). Кунсткамера. Этнографические тетради. – СПб., 1995. – Вып. 8-9. – С. 31-38.
68. The Structure of Islamic History Book (The Method of Analysis) // Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research. Vol.1. № 3. December. JHESA. – St.Petersburg-Helsinki, 1995. – P.16-21.
69. Обозначение возраста людей в тюркских средневековых литературных памятниках // Сб. Эволюция государственности Казахстана. Материалы международной конференции г. Алматы, 3-5 апреля 1996 г. – Алматы, 1996. – С.72.
70. О дате образования первого Казахского государства // Сб. Эволюция государственности Казахстана. Материалы международной конференции г. Алматы, 3-5 апреля 1996 г. – Алматы, 1996. – С. 73-74.
71. Россия и Казахстан: история и проблемы взаимодействия (XVI – начало XX века) // Сб. Россия, Запад и мусульманский Восток в колониальную эпоху. // Отв. ред С.Н.Иванов. – СПб., 1996. – С.8-26.
72. Рец. на изд.: Zahir al-Din Muhammad Babur. Babur-nama. Critical edition. Kyoto Syokado, 1995 // Восток. – 1996. – № 5. – С. 195-196.
73. Рец. на кн.: Zahir al-Din Muhammad Babur. Babur-nama (Vaquye). Critical edition based on four chaghatay texts with introduction and notes by Eiji Mano. Kyoto, 1995 // Manuscripta Orientalia. Vol. 2, № 1. March. – St.-Petersburg-Helsinki, 1996. – P. 67-68.
74. Medieval Historiography in manuscripts from East Turkestan // Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research. Vol.2, № 1. March. JHESA. – St.Petersburg-Helsinki, 1996. – P. 25-30.
75. Mu'izz al-ansab and Spurious Chingizids // Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research. Vol.2, №3. September. JHESA. – St.Petersburg-Helsinki, 1996. – P. 3-7.
76. Turkic versions of the Tarikh-i Rashidi in the Manuscript Collection of the St.Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies // Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research. Vol.3. № 4. December 1997. JHESA. – St.Petersburg-Helsinki, 1997. – P.17-29.
77. О слове “табак” и распространении табака в странах Среднего Востока // Вестник Восточного Института. – 1997. – № 1 (5). – Т. 3. – С. 50-53.

78. Рец. на: The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor. Translated, edited and annotated by Wheeler M. Thackson. New York - Oxford, 1996 // Manuscripta Orientalia. – St.Petersburg-Helsinki, 1997, Vol. 3, № 1. – P. 68-69.
79. Известия мусульманских авторов о распространении табака в странах Среднего Востока // XIX Научная конференция по историографии и источниковедению истории стран Азии и Африки. 8-10 апреля 1997 года. Тезисы докладов. – СПб., 1997. – С. 141-142.
80. Монгольские и тюркские государства Центральной Азии в XIII-XVI вв. (Программа спецкурса) // Вестник Восточного института. Научный и учебно-методический журнал. – 1997. – № 2 (6). – Т. 3. – С. 4-6.
81. «Люди пера» - интеллектуальная элита средневекового Востока (Программа спецкурса) // Вестник Восточного института. Научный и учебно-методический журнал. – 1997. – № 2 (6). – Т. 3. – С. 6-10.
82. Правовые воззрения и практика престолонаследия в средневековых центральноазиатских государствах. (Программа спецкурса). // Вестник Восточного института. – 1997. – № 2 (6). – Т. 3. – С. 10-11.
83. Рец. на: Mirza Muhammad Haidar. Tarikh-I Rashidi. Introduction, translation from Persian. Tashkent, 1996 // Manuscripta Orientalia. Vol. 3, № 2. June 1997. – St.Petersburg-Helsinki, 1997. – P. 68-70.
84. Тюркские версии «Тарих-и Рашиди» и их место в средневековой восточнотуркестанской историографии // Петербургское востоковедение. Вып.9. – СПб., 1997. – С. 356-383.
85. Рец. на: Мирза Мухаммад-Хайдар. Тарих-Рашиди. Введ., перевод с перс. А.Урунбаева, Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой. – Ташкент, 1996 // Восток. – 1997. – № 6. – С. 171-175.
86. Золотая Орда: образование улусов // История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. – Т. 2. – Алматы: Изд. Наука КазССР, 1997. – С. 74-80. (В соавторстве с А.Ш.Кадырбаевым).
87. Золотая Орда: политический и государственный строй // История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. – Алматы: Изд. Наука КазССР, 1997. – Т. 2. – С. 80-85. (в соавторстве с А.Ш.Кадырбаевым).
88. Касым-хан. Возвышение Казахского ханства. Расширение территории // История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. – Т. 2. – Алматы: Изд. Наука КазССР, 1997. – С. 363-367.
89. Казахские владетели во второй четверти XVI в. Внутриполитические события // История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. – Т. 2. – Алматы: Изд. Наука КазССР, 1997. – С. 374-377.
90. Казахи, моголы и калмыки в 30-50-х годах XVI в. // История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. – Т. 2. – Алматы: Изд. Наука КазССР, 1997. – С. 377-382.
91. Хозяйство и быт казахов // История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т. 2. – Алматы: Изд. Наука КазССР, 1997. – С. 446-453. (В соавторстве с Б.Е.Кумековым).
92. Военное дело и вооружение казахов // История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т. 2. – Алматы: Изд. Наука КазССР, 1997. – С. 457-461. (В соавторстве с Б.Е.Кумековым).
93. Социальные группы и категории // История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т. 2. – Алматы: Изд. Наука КазССР, 1997. – С. 515-523. (В соавторстве с Б.Е.Кумековым).
94. Рец. на: A Synthetical Study on Central Asian Culture in the Turco-Islamic Period. Kyoto, 1977 // Manuscripta Orientalia. – St.Petersburg-Helsinki, 1997. Vol. 3, № 4, December, 1997. – P. 67-68.
95. Страна в сердце Евразии: Сюжеты по истории Казахстана. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 280 с. (В соавторстве с Ж.Б.Абылхожиновым, К.Н.Бурхановым, А.Ш.Кадырбаевым).
96. Правители первого Казахского государства (1470-1718). – Астана: Изд. дом «Алматы», 1998. – 111 с.
97. Казахское ханство и казахские жузы // Энергия Казахстана. – 1998. – № 10. – С.82-88.
98. Рец.на кн.: Та'rikh-I Badakhshan (Istoria Badakhshana). Faksimile.rukopisi. Издание А.Н.Болдырева при участии С.Е.Григорьева. – М., 1997. – 142 с. // Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research. – St.-Petersburg-Helsinki, 1998. Vol. 4, № 2, June 1998. – P.71-72.
99. Authors and authorship in Persian and Turkic Historical Writings // Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research. Vol. 5, № 1, March, 1999. – St.Petersburg - Helsinki, JHESA, 1999. – P. 23-26.
100. Небесный мандат Чингиз-хана // Материалы научной конференции Восточного факультета, посвященной 275-летию Санкт-Петербургского государственного университета. 8-9 апреля 1999 г. – СПб., 1999. – С. 175-177.
101. Люди «белой кости» и люди «черной кости» в истории Казахстана // Энергия Казахстана. – 1999. – № 2. – С. 58-64.
102. Самозванцы на троне // Энергия Казахстана. – 1999. – № 3. – С. 84-88.
103. Любовь и трон (печальные повествования старинных анналов о любви двух чингизидов и одного Тимурида) // Энергия Казахстана. – 1999. – № 4. – С. 43-46.
104. Жизненный путь Мирзы Хайдара Дуглата // Энергия Казахстана. – 1999. – № 5. – С. 94-99.
105. Историки на троне // Энергия Казахстана. – 1999. – № 6. – С. 76-83.
106. Государство и общество казахов в XV-XIX вв. // Казахстан-Спектр. Аналитические исследования. – 1999. – № 3 (9). – С. 88-105.
107. Тимур, Баязид и война // Энергия Казахстана. – 2000. – № 2. – С. 62-68.
108. Туркестан: историко-политологическое и географическое содержание термина // Энергия Казахстана. – 2000. – № 3. – С. 79-83.

109. Туркестановедение и кавказоведение в Санкт-Петербургском университете // Научно-методическая конференция «Востоковедное образование в Университетах России. 29-31 мая 2000 г. Тезисы докладов и сообщений. – М.: Наука, 2000. – С. 42-43.
110. A Manuscript of the Tarikh-i Narshakhi and an anonymous remark on the harmfulness of tobacco // Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research. June 2000. – St.-Petersburg - Helsinki, 2000, Vol. 6, № 2. – P. 3-7.
111. Quelques mots sur la paternité des œuvres historiques d'Asie Centrale (d'après des ouvrages en persan et en tchogatay) // La Mémoire et ses supports en Asie Centrale. Sommaire. Tachkent-Aix-en Provence, 2000, № 8. – P. 83-91.
112. Творчество Абая и критерии популярности литературного произведения // Вопросы востоковедения. Кононовские чтения XII. Сб. статей. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000. – С. 48-52.
113. Рец. на кн.: Раднабхадра. «Лунный свет»: История рабдхам Зая-пандиты. Перевод с ойратского Г.Н.Румянцева и А.Г.Сазыкина. – СПб., 1999 // Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research. Vol. 6, № 4, St.-Petersburg- Helsinki. – P. 67-68.
114. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. – СПб., 2000. – 320 с. (в соавторстве с С.Г.Кляшторным).
115. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 276 с.
116. История Казахстана и Центральной Азии. Учебное пособие. – Алматы: Білім, 2001. – 612 с. (в соавторстве с М.Х.Абусейтовой, Ж.Б.Абылхожиным, С.Г.Кляшторным, Н.Э.Масановым); (часть 2: гл. 2, 3; часть 3: гл. 1, 2).
117. Умельцы и мудрецы казахских степей // Этносфера. Ежемесячный информационно-аналитический и просветительский журнал. – 2001. – № 6 (33). – С. 14-19. (в соавторстве с А.Кадырбаевым).
118. Сборник программ лекционных курсов для студентов кафедры Центральной Азии и Кавказа. – СПб., 2001. – 14 с.
119. Род Шибана, сына Джучи: место династии в политической истории Евразии // Тюркологический сборник. Золотая Орда и ее преемники. – М.: Наука, 2002. – С. 11-27.
120. Рождение казахской государственности. История Казахского ханства. – Алматы: Мектеп, 2003. – 160 с.
121. Чингиз-хан и его потомки. – Алматы: Мектеп, 2003. – 152 с.
122. Kazakhstan Türkün uç bin yil. Rusçadan çeviren D.Ahsen Batur. – Istanbul, 2003. – 388 s. (перевод на турецкий язык кн.: С.Г.Кляшторный, Т.И.Султанов. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, 1992. – 376 с.).
123. Вклад российских ученых в изучение Туркестана // Казахстан: История. Культура. Язык. Материалы Международной научно-практической конференции. 30 сентября 2003 года. – СПб., 2003. – С. 18-20.
124. Some Problems from Medieval History of Kazakhstan // Ay Khanum. – Tokyo, 2003. – P. 43-103 (перевод на японский язык восьми разделов – двух глав из кн.: Казахстан. Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата, 1992).
125. Тимур и его империя. – Алматы: Мектеп, 2004. – 152 с.
126. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. Второе издание, исправленное и дополненное. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. – 363 с. (в соавторстве с С.Г.Кляшторным).
127. Мы – джучидского рода. Когда возникло Казахское ханство // Родина. Российский исторический иллюстрированный журнал. – 2004. – № 2. – С. 42-43.
128. Кто такие казахи // Родина. Российский исторический иллюстрированный журнал. – 2004. – № 2. – С. 18-31.
129. Золотая Орда. Государство Чингизидов в Евразийской степи. – Алматы: Мектеп, 2004. – 176 с.
130. Kazakhstan Türkün üç bin yili. Rusçadan Çeviren D. Ahsen Batur. 2 Baskı. – Istanbul, 2004. – 388 s. (Klyashtorny S.G., Sultanov T.I.).
131. Известия османского историка XVI в. Сейфи Челеби о народах Центральной Азии // Тюркологический сборник. 2003-2004. Тюркские народы в древности и средневековье. – М.: Наука, 2005. – С.234-252.
132. Зерцало минувших столетий. Историческая книга в культуре Средней Азии XV-XIX вв. – СПб.: Филологический ф-т СПбГУ, 2005. – 302 с.
133. Чингиз-хан и чингизиды. Судьба и власть. – М.: АСТ, 2006. – 445 с.
134. Staaten und Völker in den Steppen Eurasiens. Altertum und Mittelalter. – Berlin, 2006. – 397 s. (перевод на немецкий язык книги: С.Г.Кляшторный, Т.И.Султанов. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. Второе издание. – СПб., 2004).
135. Поднятые на белой кошме. Ханы казахских степей. – Астана: ТОО «Астана Даму-21», 2006. – 256 с.
136. Историко-этнографическое изучение мусульманской Средней Азии в России // Востоковедение: Филологические исследования. Вып. 27. Сб. статей. Отв. ред. В.Г.Гузев. – СПб.: Изд-воСПбГУ, 2006. – С. 315-334.
137. Очерки истории Центральной Азии. Учебное пособие. (В соавторстве с Ж.С.Сыздыковой, А.Ш. Кадырбаевым, И.В. Зайцевым,). – М.: ИССА МГУ, 2007. – 215 с.
138. Темір және оның имериясы. – Алматы, Мектеп, 2007. – 153 б.
139. Чингиз-хан и чингизиды. Судьба и власть. – М.: АСТ, 2007. – 445 с.
140. Жизненный путь Мирзы Хайдара Дуглата // Exclusive. – 2008. – № 6. – С. 53-56.
141. Государство Тимура // Большой атлас истории и культуры Казахстана. – Алматы: Изд. «АБДИ Компани», 2008. – С. 294 (0,2 п.л.).

142. Жети Жаргы // Большой атлас истории и культуры Казахстана. – Алматы: Изд. «АБДИ Компани», 2008. – С. 386-387.
143. Ислам и литература в Улусе Джучиевом // Большой атлас истории и культуры Казахстана. – Алматы: Изд. «АБДИ Компани», 2008. – С. 263.
144. Казах: термин и этноним // Большой атлас истории и культуры Казахстана. – Алматы: Изд. «АБДИ Компани», 2008. – С. 326-327.
145. Казахи: общество и культура // Большой атлас истории и культуры Казахстана. – Алматы: Изд. «АБДИ Компани», 2008. – С. 388-389.
146. Казахское ханство в конце XVI – первой половине XVII века // Большой атлас истории и культуры Казахстана. – Алматы: Изд. «АБДИ Компани», 2008. – С. 362-366.
147. Касимовский царь из Казахской Орды // Большой атлас истории и культуры Казахстана. – Алматы: Изд. «АБДИ Компани», 2008. – С. 367.
148. Чагатайское государство // Большой атлас истории и культуры Казахстана. – Алматы: Изд. «Абди компани», 2008. – С. 278-281.
149. Первое казахское государство // Консул. – 2008. – № 4. – С.28-43.
150. Қазақ мемлекеттілігінің құрылуы. Қазақ хандығының тарихы. – Алматы: Мектеп, 2008. – 154 б.
151. Средневековая мусульманская историография и проблемы этнической истории кочевников Центральной Азии // XXV Международная конференция. Источниковедение и историография стран Азии и Африки. «Востоковедение и африканистика в диалоге цивилизаций». 22-24 апреля 2009. Тезисы докладов. – СПб.: АИК, 2009. – С. 346-347.
152. Ловушки для востоковедов-текстологов // Тюркологический сборник 2007-2008. История и культура тюркских народов России и сопредельных стран. – М.: Восточная литература, 2009. – С. 360-369.
153. О Чокане Валиханове // Предисловие к кн: Эржан Юсупов. Подвиг Чокана Валиханова. Открытие Кашгарии. К 175-летию со дня рождения Чокана Валиханова. – СПб.: Коста, 2009. – С. 5-6.
154. От научного редактора русского перевода книги: Тамим Ансари. Предназначение не исполнено. История мира сквозь исламские глаза. – Алматы: Улькен Бугуты, 2009. – 432 с.
155. Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени. 3-е изд., исправленное и дополненное. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2009. – 432 с. (в соавторстве с С.Г.Кляшторным).
156. Известия Тарих-и Рашиди о буднях арестантов в средневековой Кашгарии // XXXVI Международная конференция. Источниковедение и историография стран Азии и Африки. «Модернизация и традиция» 20-22 апреля 2011. Тезисы докладов. – СПб.: РХГА, 2011. – С. 120-122.
157. О терминах уран и сурен у средневековых тюркских кочевников Центральной Азии // История, экономика и культура средневековых тюркско-татарских государств Западной Сибири. Материалы Международной конференции, г. Курган. 22-23 апреля 2011 года. – Курган: Изд. Курганского гос. ун-та, 2011. – С. 23-24.
158. Золотая Орда. Государство чингизидов в Евразийской степи. Второе издание. – Алматы: Мектеп, 2011. – 176 с.
159. Рождение казахской государственности. История Казахского ханства. Второе издание. – Алматы: Мектеп, 2011. – 160 с.
160. Чингиз-хан и его потомки. Второе издание. – Алматы: Мектеп, 2011. – 152 с.
161. Алтын Орда. Еуразия даласындағы Шынғыс хан ұпрактарының мемлекеті. Екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 2011. – 174 б.
162. Два свитка из архива востоковедов, содержащие генеалогические списки казахских ханов XVIII-XIX вв. // Золотоордынская цивилизация. Вып. 4. – Казань: ООО «Фолиант», 2011. – С. 214-217.
163. Большой атлас Казахстана. – Москва-Алматы: Феория, 2011. (1) Империя Чингисхана, С. 490; 2) Государство Чингисидов, С. 500; 3) Образование Казахского ханства, С. 538; 4) Казахское ханство в XVI-XVII вв., С. 542; 5) Годы великого бедствия, С. 556; 6) Присоединение казахских земель к Российской империи, С. 560).
164. Еще раз о камне Тимура с надписью // XXVII Международная научная конференция по источниковедению и историографии стран Азии и Африки. 24-26 апреля 2013. Тезисы докладов. – СПб., 2013. – С. 107-108.
165. Тюркские рукописи Восточного отдела научной библиотеки СПбГУ // Тюркологический сборник. 2011-2012. – М.: Наука, 2013. – С. 352-374.
166. Nacimiento del sistema estatal kazajo. Historia del Kanato Kazajo. – Almaty: Mektep, 2013. – 160 p.
167. Первые контакты и политические связи России и казахских жузов // Евразийство: истоки, концепция, реальность. – М.: Паблие, 2014. – С. 222-229.
168. Пашня и Степь – формы и результаты взаимодействия двух миров. Евразийство. – М., 2014. – С. 230-243.
169. Тюркские рукописи // Рукописи и ксилографы на восточных языках в Научной библиотеке им. М. Горького СПбГУ. Под редакцией В. Л. Успенского. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2014. – С. 61-73.
170. Вклад С. Г. Кляшторного в изучение истории Центральной Азии // XXVIII Международная научная конференция по источниковедению и историографии стран Азии и Африки. 22-24 апреля 2015 г. Тезисы докладов. – СПб, 2015. – С. 320-322.

171. История Центральной Азии. Учебное пособие. Том 1. Издание 2-е, дополненное. Т.И. Султанов, Ж. С. Сыздыкова, А. Ш. Кадырбаев, И. В. Зайцев. – М.: Изд-во Моск. гуманитарного университета, 2015. – 360 с.

172. Жил-был тюрколог... Памяти Сергея Григорьевича Кляшторного (04.02.1928 – 21.09.2014) // Академическое востоковедение в России и странах Ближнего Зарубежья (2007 – 2015). Археология, история, культура. – СПб.: Контраст, 2015. – С. 987-994.

173. Сергей Григорьевич Кляшторныйды (1928-2014) еске алу // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2016. – №3 (82). – Б. 82-83.

174. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и Власть. – СПб.: Евразия, 2017. – 448 с.

175. Политическая и социальная структура племенных обществ в Средней Азии в XV – XVIII вв.// Актуальные вопросы истории кыргызского народа: прошлое, настоящее и будущее. Сб. статей в честь 70-летия проф. А. М. Мокеева. – Бишкек, 2019. – С. 48-69.

176. Султанов Т. И. (ВФ СПбГУ, Санкт-Петербург, РФ). Кафедра Центральной Азии и Кавказа СПбГУ: с момента учреждения до наших дней// Доклады Международного конгресса по источниковедению и историографии стран Азии и Африки. Т. 1. XXX Конгресс. СПбГУ, 2019 // Отв. ред.: Н. Н. Дьяков, А. С. Матвеев. — СПб.: Изд-во Студия «НП-Принт», 2020. – С. 270-280.

177. Казахи. Судьба народа и судьба страны в средние века. – Алматы: Дайк-Пресс, 2020. – 344 с.

З. Жандосова

*Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей Федерациясы
(E-mail: zarinejandosova@rambler.ru)*

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Икрамұлы Сұлтановтың 80 жылдық мерейтойына

Z. Dzhandosova

*St. Petersburg State University, St. Petersburg, Russian Federation
(E-mail: zarinejandosova@rambler.ru)*

To the 80th anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor Tursun Ikramovich Sultanov

Сведения об авторе:

Джандосова Заринэ Алиевна, кандидат исторических наук, заведующая кафедрой Центральной Азии и Кавказа, Санкт-Петербургский государственный университет, Университетская наб., 7/9, Санкт-Петербург, Российская Федерация.

Автор туралы мәлімет:

Жандосова Заринэ Әлиқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия және Кавказ кафедрасының меңгерушісі, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Университет жағ., 7/9, Санкт-Петербург, Ресей Федерациясы.

Information about author:

Dzhandosova Zarine Alievna, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Central Asia and the Caucasus, St. Petersburg State University, 7/9 Universitetskaya emb., St.Petersburg, Russian Federation.

Ш.Т. Кудьярова

Шет тілдері және іскерлік карьера университеті, Алматы, Қазақстан.

(E-mail: kudyarova.72@mail.ru)

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-4-87-90>

**Өзбекстан Республикасы ҒА академигі,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Хусниддин Хамидовтың 85 жылдық мерейтойына**

Ұстаз... Онашада отырып ұстаз туралы ойға кетсем, көз алдымнан ажарқын мінезді, жүзінен нұр шашып тұратын, жылы жүректі бейнесі мені еріксіз қиялға батырып, нұрлы естеліктерге жетелей жөнеледі... Ұстаз бейнесі – шәкірт үшін адамгершіліктің ең жоғары үлгісі.

Ғылым жолындағы құрметті ұстазым, дарабоз ғалым, көрнекті тюрколог, фольклортанушы, лингвист, әдебиеттанушы, аудармашы, акын, жазушы, әрі педагог, Өзбекстан Ғылым Академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Хусниддин Хамидов өмірден озбағанда, биыл 85 жасқа толар еді. Қарақалпақ тілімен бірге араб, парсы, түрік, латын, орыс, өзбек, қазақ тілдерін жете меңгерген ғалым адамзатқа өшпес мұра қалдырып, ұрпағына құнды еңбектерін сыйлап кетті.

1952 жылы мектепті, 1955 жылы Қарақалпақ мемлекеттік мұғалімдер институтының орыс тілі мен әдебиеті бөлімін бітіріп шығады. Ұстазым өз қызметін 1955 жылы орыс тілі және әдебиеті пәнінің оқытушысы болудан бастайды. 1959 жылы Өзбекстан Ғылым Академиясы Қарақалпақстан филиалы ашылып, академик Марат Нурмухаммедовтың шақыртуымен кітапхана қорындағы араб тілінде жазылған ескі қолжазбаларды зерттеумен ғылым жолындағы белесіне аяқ басады. Араб, парсы, көне түркі тілдерінде хатқа түскен жазба ескерткіштерді зерделей отырып, қарақалпақ тілінің тарихы осы материалдар негізінде зерттелуі тиіс екендігін бар жан-тәнімен түсінеді. Коммунистік идеология үстемдік жасап тұрған сол дәуірде мұндай пікір ұйғарым жасай білуінің өзі үлкен ерлік пен батылдық еді. Ол – қарақалпақ халқы сауатсыз, қарақалпақ жазуы, жазба ескерткіштері болмаған деген пікірді жоққа шығарып, дәлелдеп бере алған ұлтжанды ғалым.

Х. Хамидов араб, парсы тілдерін жетік меңгергендігінің арқасында араб тілінде жазылған ортағасырлық еңбектерді зерттеген. Осы туралы өз естелігінде Өзбекстан халық батыры, Өзбекстан және Қарақалпақстан халық жазушысы Төлепберген Қайыпбергенов: «Адамзатта бір термин бар, неше тіл білсең – сонша адамсың. Х. Хамидов үшінші адамды біріктіре алды, бойындағы сол үшінші адам – араб тілінің маманы еді. Біздің бұрынғы тарихымыз, өткен өміріміз, біздің қателіктеріміз бен кемшіліктеріміз осы араб жазуларында көрініс тапқандықтан, ғалым Х. Хамидов үш ақылды біріктіріп, ғылым жолында академик дәрежесіне жетті», - деп жазды.

Х. Хамидов жастарға араб тілін үйрету үшін Қарақалпақ Мемлекеттік университетінде араб филологиясы кафедрасын ашып, 1990-1995 жылдары сол кафедраның меңгерушісі болып, шығыстанушы мамандар дайындауға да өз үлесін қосты.

Ол 1967 жылы филология ғылымдарының докторы, профессор Д.С. Насыровтың жетекшілігімен Түрікменстанның астанасы – Ашхабад қаласында «XVIII–XIX ғасырлардағы қарақалпақ заңдық құжаттарының тілі және оның қазіргі заман қарақалпақ әдеби тіліне қатысы» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғады. Диссертациялық жұмысында Мәскеудегі Сыртқы істер министрлігі архивінен табылған, XVIII ғасырдың 40-жылдарындағы қарақалпақ билері мен дін уәкілдері атынан Ресей мемлекетінің басшыларына, шекара комиссиясы генерал-губернаторларына жазылған хаттарды, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында Әмударияның оң жағалаулары патшалық Ресейдің қол астына өткен соң жазылған 300-дей ресми іс-қағаздарын зерттеулерінің негізгі нысаны етіп алған.

Ол қарақалпақ тіл білімін ғана емес, қарақалпақ әдебиеті мен фольклоры теориясы және тарихы зерттеулерін 1960 жылдары бастады. «Әжінияз шығармаларының қолжазбасы», «Әжінияз шығармаларының жаңадан табылған қолжазба нұсқасы», «Бердақ шығармаларының қолжазбасы», «Бердақтың

«Шежіре» шығармасының нұсқалары», «Ежелгі түркі жазба ескерткіштері», «XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жазып алынған қарақалпақ дәстандарының нұсқалары» т.б. мақалалары тіл тарихы мен әдебиеттің мәселелерін зерттеуге арналды. Бұл еңбектерінде XX ғасырға дейінгі қарақалпақ әдебиетінің Шығыс әдебиетімен тарихы байланыстарын талдады.

Көне түркі ескерткіштерінің қазіргі қарақалпақ тілі және әдебиетімен генетикалық, көркемдік жақындықтарын «Орхон-Енисей», «Оғызнама», «Құтадғу білік», «Диуани лұғат ит-түрк», «Кодекс Куманикус» жазба ескерткіштерін зерттеу арқылы дәйектеп, ғылыми тұжырымдар жасады.

1974 жылы жарық көрген, 23 баспа табақтан тұратын «Қарақалпақ тілі тарихының очерктері» монографиясы жоғары оқу орындарына «Қарақалпақ тілі тарихы» пәні үшін алғашқы оқу құралы болды. Еңбек үлкен 5 бөлімнен тұрып, Орхон-Енисей жазба ескерткіштер тілінен бастап, XVIII-XIX ғасырлардағы қарақалпақ шайырларының тілін зерттеуді қамтыды. Әр бөлімде тақырыпқа байланысты фонетикалық, лексикалық, морфологиялық өзгешеліктерге талдау жасалған. Арада 46 жыл өтсе де, сол ескі кітап әлі де студенттер, зерттеушілер үшін өз құнын жоғалтпаған, таптырмас еңбек болып саналады.

1985 жылы «Ескі қарақалпақ тілінің жазба ескерткіштері» монографиясында XVIII-XIX ғасырларда араб әліппесімен жазылған ресми құжаттар, «Қобыланды» жыры мен Бердақтың «Шежіре» поэмасы қолжазба нұсқаларының кирилл әліппесіне транскрипцияланған мәтіндері берілген.

1986 жылы Х. Хамидовтың «Қарақалпақский язык XIX – начала XX вв. по данным письменных памятников» атты монографиясы орыс тілінде жарық көреді. Оған «XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы қарақалпақ тілі» тақырыбында 1990 жылы қорғаған докторлық диссертациясы негіз етіп алынған болатын. Академик Сабыр Камалов «Бұл жұмыс филология ғылымына ғана емес, тарих ғылымына да қосылған үлкен еңбек болды», - деп жоғары баға берді.

Х. Хамидовтың 1991 ж. «Шығыс тілдеріндегі жазба деректер және XIX ғасырдағы қарақалпақ шайырлары» монографиясында XIX ғасыр қарақалпақ әдебиетінің Шығыс тілдеріндегі (араб, парсы, көне түркі) жазба әдебиеттермен байланысы көрсетілген.

XIX ғасыр қарақалпақ шайырлары Күнхожа, Әжінияз, Бердақтың шығармашылығындағы Шығыс поэзиясына тән көркемдік-эстетикалық, тақырыптық, идеялық дәстүрлерді ашу үшін қарақалпақтар арасында кең тараған араб, парсы, ескі түркі тілдеріндегі жазба деректерді, Құранды, пайғамбар хадистерін, «Мұхтасар», «Қырық парыз», «Нұрнама» т.б. кітаптарды зерттеп, оларға мазмұны және тақырыптық семантикасы бойынша классификация жасайды. Күнхожа, Әжінияз, Бердақ, Өтеш шайырлардың шығармашылығындағы жазба деректердің орнын, маңыздылығын, шайыр және ойшыл болып жетілуін көрсетеді. «Шығыс тілдеріндегі жазба деректер және XIX ғасырдағы қарақалпақ шайырлары» еңбегінде қарақалпақ шайырларының өлеңдері мен Шығыс жазба деректеріндегі мәтіндерді бір-біріне салыстырып талдау жасайды және стильдік, формалық өзгешеліктері негізінде тақырыптық-идеялық ұқсастықтарын ашып береді.

Х. Хамидов «Едіге ибн Түкті Азиз қыссасы», «Дарабшах қыссасы» (Шәръяр), «Әлбанд Сона қыссасы», «Ғәриб Шахсанем қыссасы», «Юсуфбек уә Ахмадбек қыссасы», «Мансур қыссасы», т.б. жазба дастандарды өзгеше бағдарда зерттеген. Осы еңбектердегі тарихи деректерді, көркем мәтіндерді кешенді талдау арқылы XIX ғасырдағы қарақалпақ мәдени және әдеби орталығын, сол кезеңнің әдеби үрдістерін, әдеби байланыстар мен әсерлердің маңыздылығын көрсете білген. XIX ғасыр қарақалпақ әдебиетін зерттеу үшін әдебиеттің негізгі дерегі болған қарақалпақ жазуы, қарақалпақ жазба әдеби тілі, әдеби процестердің өзгешеліктері туралы мәліметтерге, қолжазбаларға текстологиялық терең түсінік беру қажеттігін айтады. Ол – қолжазбалармен жұмыс істеудің ғылыми үлгісін, механизмін мақалалары мен монографияларында түсіндіріп, келешек ғалымдарға нұсқа көрсетіп кеткен дана ғалым. Ол қолжазбалардың тек мазмұнын ғана емес, оның көлемі, мұқабасы, хаттың түрі, жағдайы, көшіруші адамның сауаттылық дәрежесі, қашан көшірілгені, қағаздың сорты, қағаздың жай-күйі, сияның түрі, т.б. бәріне мұқият көңіл бөлген және оның ғылым үшін аса қажетті компоненттер екенін баса айтып кеткен.

Оның 1995 жылы жарық көрген «Рукописное наследие Бердаха» еңбегі ақын шығармаларын терең ғылыми зерттеуге арналған. Зерттеуші Бердақ пен Әжінияздың араб графикасында жазылған қолжазба нұсқаларын халық арасынан іздеп жүріп жинап, оларды кирилл графикасына транскрипциялап, ғылыми талдау жасай білген. Академик Х. Хамидовтың ғылыми стилінің ерекшелігі мәтіндерді салыстыра талдап, мәліметтерге, деректерге сүйене білуінде болғандықтан, оның әрбір еңбегі өз құндылығын сақтай отырып, жоғары оқу орнының студенттері мен магистранттары, докторанттары және жалпы зерттеушілер үшін аса қажет.

Х. Хамидов «Өмір баспалдақтары» («Өмир мәнзиллери») деп аталатын 2007 жылы жарық көрген, 26 баспа табақтан тұратын кітабында «Көркем сөзді дамытуға әрбір шығармашылық адамы өзіндік ерекшелігімен үлес қосады, бірі шебер болса, бірі онша емес, онысының да, бұнысының да жазғандары келешек үшін сақталғаны және келешек ұрпаққа жеткізілгені абзал, себебі ол – өз дәуірінің естелігі» деп жазады. Ол – өлеңдерімен бірге әңгіме, повесть, роман жанрында да қалам тербеген жазушы. «Өз үйім» деп аталатын көлемді романы бар. Шығармаларын қарақалпақ және орыс тілдерінде жаза отырып, көркем шығармашылықпен және ғылыми жұмыспен қатар айналысты.

Х. Хамидов профессор Н.А. Баскаковпен жақын дос болған. Бұған олардың бір-біріне жазған хаттары мен докторлық диссертация қорғау күні Кеңесте сөйлеген сөздері куә бола алады. Н.А. Баскаковтың «Қарақалпақ тілі» кітабының III-IV томдарына Х. Хамидов жауапты редактор болған.

Академик Ж. Базарбаев: «Шынында да, Х. Хамидов уақытпен жарыса қимылдаған, сол уақыт ішінде үлкен табыс және абыройға ие болып, тарихта аты қалатындай еңбек жасаған ұлы тұлға», - деп бағалаған. Осы еңбектері үшін оған «Қарақалпақстанға еңбегі сіңген ғылым қызметкері» (1993) атағы беріліп, «Шухрат» медалі (1998) табысталды. Сонымен бірге ол Өзбекстан Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі (1994) боп сайланып, Өзбекстан Республикасы Жоғары Кеңесінің депутаты (1995), Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесінің Дін істері бойынша жауапты басшысы (1999-2000), Өзбекстан Ғылым Академиясының мүшесі (2000), Бердақ атындағы Қарақалпақ Мемлекеттік университеті жанындағы «Қарақалпақ тілі және әдебиеті» бойынша докторлық диссертациялар қорғайтын Кеңестің төрағасы міндеттерін қосалқы атқарған қоғам қайраткері.

Ұстазым әр жүрекке жылу дарытып, нұр құятын ыстық ықылас, шын пейіл өмірдегі ізгіліктің қайнар көзі екенін ұғындырып, артына өшпес ғылыми мұрасын қалдырды. Ол қайсарлықты, батылдықты, шыншылдықты, жанашырлықты өзіне ту етіп ұстап, түркітану ғылымында өзіндік сара жол салып кетті. Ұстазымның «ғалым адам рухани жағынан үнемі өзін-өзі жетілдіріп отыруға тиіс, тек ақиқатқа жүгініп, ар, адалдық, адамгершілік қасиеттерін жоғары ұстай білуі тиіс» деген сөздері ешқашан жадымнан өшпейді. Академик Х. Хамидовтың аманат етіп қалдырған ғылыми мұралары түркі халықтарының руханиятымен бірге ұзақ жасайтыны сөзсіз.

Негізгі еңбектері

1. О языке каракалпакских присяг // Вестник КК ФАН УзССР. – 1966. – № 2. – С.67-75.
2. Язык юридических документов XVIII-XIX начала XX вв. и его отношение к современному каракалпакскому литературному языку. АКД. – Нукус – 1967. – 17 с.
3. Китаб-ат-идрак Ли-лисан-ал-атрак – памятник тюркской письменности XIVвека // Вестник КК ФАН УзССР. – 1968. – № 4. – С. 66 -70.
4. О старокаракалпакском письменном литературном языке // Вестник КК ФАН УзССР. – 1970. – № 2. – С. 56-59.
5. Енисей-Орхон жазба естеликleri тилинин каракалпақ тилине фонетика тарауындағы қатнасы // ӨзССРИА ҚҚФ Хабаршысы. – 1971. – № 1. – Б. 65-70.
6. XIII әсирдегі «Түркий-араб сөзлиги» // ӨзССРИА ҚҚФ Хабаршысы. – № 1971. – № 2. – Б. 91-94.
7. Орхон-Енисей жазба естеликleri тилинин каракалпақ тилине морфология тарауындағы қатнасы хаккында // ӨзССРИА ҚҚФ Хабаршысы. – 1972. – № 1. – Б. 60-65.
8. Махмуд Қашғарий хәм каракалпақ тилинин фонетикалык системасы // ӨзССРИА ҚҚФ Хабаршысы. – 1973. – № 1. – Б. 60-67.
9. Новые памятники каракалпакской письменности // Вестник КК ФАН УзССР. – 1973. – № 2. – С.73-100.
10. Қаракалпақ тили тарихының очеркleri. – Нөкис: Қаракалпақстан, 1974. – 359 б.
11. Об изучении письменных памятников каракалпакского языка дореволюционного периода // Советская тюркология. Баку. – 1979. – № 5. – С. 97-101.
12. Об отношении языка каракалпакских письменных памятников к диалектам // Вестник КК ФАН УзССР. – 1981. – № 1. – С.71-73.
13. О каракалпакском литературном языке дооктябрьского периода // Советская тюркология. Баку. – 1985 – № 2. – С. 66-74.
14. Ески каракалпақ тилинин жазба естеликleri. – Нөкис: Қаракалпақстан. – 1985. – 202 б.
15. Каракалпакский язык XIX в. – начала XX в. по данным письменных памятников. – Ташкент: Фан. – 1986. – 222 стр.

16. Қарақалпақ әдебиатының жақын хәм Орта шығыс әдебиатларыменен байланыслары хаққында //ӨзС-СРИА ҚҚФ Хабаршысы. – 1987. – № 3. – Б. 67-72.
17. Каракалпакский язык XIX – начала XX вв. По данным письменных памятников (фонетика, морфология, словообразование). АДД. – Ташкент, 1990. – 57 с.
18. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер хәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары. – Нөкис: Билим. – 1991. – 212 б.
19. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан. –1994. –203 б.
20. Рукописное наследие Бердаха. – Нөкис: Билим. – 1995. – 229 б.
21. Фирдәусул-ықбал. Ески өзбек тилинен қарақалпақ тилине аударма (қолжазба). 1995.
22. Бердақ – руухый мәдиниятимыздың өреси // ӨзССРИА ҚҚБ Хабаршысы. – 1998. – № 6. – Б. 124-128.
23. Бердақ. Сайланды шығармалары.– Нөкис: Қарақалпақстан. – 1997.–196 б.
24. Қарақалпақ хәм қазақ тиллериндеги айырым сөзлердиң лексика-семантикалық өзгешеликлери (Ш. Кудьярова менен бирге) // ӨзССРИА ҚҚБ Хабаршысы. – 1999. – № 6. – Б. 95-98.
25. Рабғузий шығармасы тилиниң морфологиялық сыпаты хаққында // ӨзИИА ҚҚБ Хабаршысы. – 2001. – № 4. – 98-101 б.
26. Тасауыф (суфизм) хаққындағы мағлыматлардан // ӨзИИА ҚҚБ Хабаршысы. – 2001. – № 5. – Б. 88-89.
27. Түркий жазба естеликлеринде тил-билимге катынаслы сөзлер, ибаралар хәм насыятлар хаққында (Қысса-сул-Анбтя материалларында) // ӨзИИА ҚҚБ Хабаршысы – 2001. – № 6. – Б. 70-73.
28. Өмир мәнзиллери. – Нөкис: Билим. – 2007. – 408 б.
29. Түркий филологияға кирисну. – Нөкис: «Полпред» баспаханасы. – 2007. – 170 б.
30. Түркий халықлары әдебиаты. – Нөкис: «Полпред» баспаханасы. – 2008. – 165 б.
31. Жәхән әдебиаты тарийхы. – Нөкис: «Полпред» баспаханасы. 2008. – 180 б.
32. Абай хәм XIX әсирдеги түркий жазба тили. // Әжинияз атындағы НМПИ илимий теориялық конференциясының материаллары. – Нөкис. – 2010. – Б. 12-19.
33. Илимге бағышланған өмир. – Нөкис: Миразиз, 2015. – 103 б.
34. Мунис, Агахий Фирдаус-ул-Ықбал (Хорезм хәм Қарақалпақстан тарийхынан материаллар). Арабша түп нұсқадан қарақалпақ тіліне ғылыми тұрғыдан аударма жасап, баспаға дайындау жұмыстарын Өзбекістан Республикасы Ғылымдар академиясының академиги Хүсниддин Хамидов орындады. – Нөкис: «Билим» баспасы. – 2019. – 385 б.

Sh.T. Kudyarova

*University of Foreign Languages and Business Career, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: kudyarova.72@mail.ru)*

**To the 85th anniversary of the academician of the Academy
of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Philological Sciences,
Professor Khusniddin Khamidov**

Ш.Т. Кудьярова

*Университет иностранных языков и деловой карьеры, Алматы, Казахстан
(E-mail: kudyarova.72@mail.ru)*

**К 85-летнему юбилею академика АН Республики Узбекистан,
доктора филологических наук, профессора Хуснидина Хамидова**

Автор туралы мәлімет:

Кудьярова Шолпан Таубаевна, Ph.D, филология және журналистика кафедрасының меңгерушісі, Шет тілдері және іскерлік карьера университеті, Қазыбек би 168, Алматы, Қазақстан.

Information about author:

Kudyarova Sholpan Taubaevna, Ph.D., Head of the Department of Philology and Journalism, University of Foreign Languages and Business Career, 168 Kazibek bi, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Кудьярова Шолпан Таубаевна, Ph.D., заведующая кафедры филологии и журналистики, Университет иностранных языков и деловой карьеры, ул. Казыбек би, 168, Алматы, Казахстан.

Ж. Манкеева

*А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail: ainurseit@mail.ru)*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-4-91-97>

Көрнекті тілтанушы, әдебиеттанушы, түркітанушы Құлмат Өмірәлиевтің туғанына 90 жыл

Қазақ тілі тарихын тереңдете зерттеуге, қазақ әдебиетінің тарихы мен теориясын ғылыми тұрғыдан жаңаша байыптауға, түркі жазба ескерткіштерін тың көзқараспен зерделеуге зор үлес қосып, артына елеулі мұра қалдырған лингвист, әдебиет зерттеушісі, түрколог Құлмат Өмірәлиев қазіргі Түркістан облысы Қазығұрт ауданының Алтын ауылында 1930 жылы 10 қарашада дүниеге келген. Қаршадайынан еңбекке араласып, мектепте оқып жүрген кезінде Жарлытөбеде есепші-табельші, мал дәрігері (1947 жж. ветеринарлық техникумды тәмамдаған), Қаратаста аудандық газеттің жауапты хатшысы ретінде қызмет етіп үлгерді (1948-1950 жж.). Шымкенттегі мұғалімдер институтының қазақ тілі мен әдебиеті факультетін үздік бітірген соң (1951 ж.), орта мектепте қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінен мұғалім, оқу бөлімінің меңгерушісі болып істейді.

Қ. Өмірәлиев 1953-1957 жж. Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының филология факультетін бітіріп, 1957-1960 жж. сол жерде аспирантурада оқыды. Алғашқы ғылыми жетекшісі болған қазақ тілінің көрнекті маманы, профессор Сәрсен Аманжолов қайтыс болғаннан кейін, оның орнына академик Исмет Кеңесбаев белгіленді.

1960-1962 жж. Атырау (Гурьев) педагогикалық институтының оқытушысы, 1962-1972 жж. «Қазақстан мектебі» журналы редакциясының бөлім меңгерушісі болып қызмет атқарған ол ғылыми жұмыспен де өндірте айналысып, 1970 ж. «XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі» деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғады.

1972 ж. бастап ҚазКСР ҒА Тіл білімі институтының түркітану және тіл тарихы бөлімінің аға ғылыми қызметкері болып, 1985 жылдың 25 мамырында дүниеден қайтты.

Жалпы, А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов негізін салған дәстүрлі қазақ тіл білімін одан әрі дамытып, өрісін кеңейткен С. Аманжолов, І. Кеңесбаев, М. Балақаев, Ғ. Мұсабаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ш. Сарыбаев үрдісін жалғастырған ғалымдардың жаңа легі өткен ғасырдың 70-80-ші жылдары бой көрсетті. Бұл буын қазақ тілін зерттеудің тың ғылыми-әдіснамалық негізін жетілдіріп, қолдану арқылы отандық лингвистиканы жаңа сапалық деңгейге көтерді.

Олар ана тілінің қазынасын бүкіл болмысына сіңіріп, киесін сезінген, тумысынан қабілетті, сөзді өнер деп ұққан ата-бабамыздың асыл қасиетін игерген, сөйлеп кетсе шешен, зерттеушілік танымы кең де терең, ойларындағы романтикалық, эвристикалық сезімдері тұлғалық деңгейге ұласқан ғалымдар шоғыры еді. Т. Жанұзақов, Е. Жұбанов, Е. Жанпейісов, С. Омарбеков, С. Нұрханов, т.б. кіретін осы талантты топтың ішінде Құлмат Өмірәлиев өзінің ізденгіш дара болмысымен, шалқар да шыңырау пайымымен ерекшеленетін шоқтығы биік жан болатын.

Академик, аса көрнекті лингвист Рәбиға Сыздықова өзінің замандас әріптесі туралы: «Ол бүкіл болмыс-бітімімен, білімімен, сол білімді дұрыс жарата білген қабілетімен табиғатынан туа біткен ғалым еді. Бұл таным ең алғаш рет оның 1963 жылы «Қазақстан мектебі» журналында жарияланған «Қазақ әдебиеті тілі тарихын қай тұрғыдан зерттеу керек?» деген мақаласын оқығанда басталған-ды. Ғалымдық жолды енді бастаған Құлмат өзінің қадам алысын осыдан-ақ танытты», - деп жазды.

Ғалым мұрасын зерделеу үстінде белгілі тілтанушы Е. Жанпейісовтің оның шығармашылығының тіні – «тіл тарихы, әдебиет тарихы, ел тарихы», «зерттеулерін бұлай бірнеше ғылым тоғысында жүргізетін, ғұламалығы жағынан сойы бөлек мұндай тұрпатты ғалымдар – ғылымда жалпы сирек құбылыс» деп бағалаған пікірінің шындығын көреміз. Ғалымның үш жүзден астам үлкенді-кішілі еңбектері тіке-

лей, яки жанама түрде болсын, тарихқа жүгінген боп шығады. Бұл ғалым өрісінің кеңдігін ғана емес, зерттеушілік тереңдігін көрсетіп, сол заманның өзінде тілді адам танымының өзегін айқындап беретін құрал ретінде танытын бүгінгі таңдағы кешенді бағытпен ұштасқан «Құлмат феноменін» дәлелдейді.

Чарль Ф. Гарсон мен Хасан Оралтай сынды ғалымдардың 1983 жылы Лондондағы «Central Asian Survey» басылымында жарияланған «Күлтегін: келешек үшін насихат па?» мақаласында және мұның 1985 жылы Анкарада «Asya-Afrika Araştırmaları Grubu» жинағында түрік тіліне аударылып басылған нұсқасында Қ. Өмірәлиевтің «Күлтегін» мақаласына («Қазақ әдебиеті», 1982) 68 жерде сілтеме жасалуы ғалымның зерттеулеріне берілген жоғары баға есебінде қабылданады.

«Тұтастық», «жалғастық», «сабақтастық» ұғымдары арқау болған Қ. Өмірәлиевтің ғылыми ой жүйесі оның барлық еңбектерін («XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі», «Қазақ поэзиясының жанры мен стилі», «VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері», «Оғуз қаған» эпосының тілі» т.б) ортақ бір арнаға тоғыстыратынын байқаймыз.

Бұл зерттеулердің бәрінің түпқазығы – көне түркілік ескерткіштер тіліндегі сұлу сөз орамдары мен бейнелі тіл өрнектерінен басталып, жыраулық поэзия мен Махамбет, Дулат өлеңдерінде жалғасын тапқан поэтикалық өрімдер арқылы көрініс беретін көркем әлем.

Ғалым шығармашылығына көркем ой жүйесін айшықтаудың қазақ поэзиясындағы бастау көздерін көне түркілік тамырмен сабақтастырған әдебиет пен тіл тоғысындағы филологиялық сипат тән. Мұндай зерттеулердің қазіргі таңдағы тіл білімі мен әдебиеттанудың лингвопоэтика, мәтінтану, дискурс, текстология мәселелерінің мәнін ашуда ғылыми құндылығы аса жоғары. Олай болса, Қ. Өмірәлиевтің монографиялары мен өзекті ғылыми мақалалары өз заманында ғылыми ортаның рухани-әлеуметтік санасында тың серпін туғызса, бүгінгі күні де қазақ филологиясы мен руханиятын, түркітану саласын зерттеуді жаңа сапалық деңгейге көтеру, жаңғырту үрдісінде тиімді ғылыми-әдіснамалық құрал ретінде бағалануы тиіс.

Мысалы, Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылғанын тойлап жатқан 1982 жылы Қ. Өмірәлиевтің «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған, жоғарыда айтылған «Күлтегін» атты мақаласы әуелден бо-стансүйгіш түркі (қазақ) рухының отаршылдыққа қарсылығын астарлаған үні іспетті болды.

Ғалым талдаған Күлтегіннің сөзінде «ертедегі түркілердің таным-түсінігі, мінез-құлқы, сана-сезімі, ой өрісі, мұң-шері, аңсаған арман-мұраты, өрлік пен ерлік үні» тасқа қашап таңбаланған. Сөз мазмұнын талдау барысында ертедегі түркілердің өткен тарихын, өз заманын, қоршаған ортасын қалай, қай дәрежеде танығаны анықталады. Соның нәтижесінде зерттеуші осыдан 1250 жыл бұрын Орхон бойына қойылған тас бітікті түркі халықтарының тарих сахнасына шығуы мен өзін тануының, өзгелерге осы танымды мойындатуының тарихи куәсі тәрізді қызмет атқарғанын көрсетеді. Қ. Өмірәлиевтің Күлтегінге берген бағасы бүгінгі таңдағы рухани жаңғыру үрдісінің мәнін түркілік құндылықтар тұрғысынан түсіндіріп бере алады. Демек, өлең-сөздегі поэтикалық дискурстың ұлттық болмысын мәдени-әлеуметтік тұрғыдан сипаттаған Қ. Өмірәлиевтің мұрасынан тілдік тұлға деңгейін ашуға қатысты тұжырымдарды табуымыз – заңдылық.

Жалпы, сөз өнерінің теориясында қарастырылатын поэтика мәселесін танудың ғылыми концепциясы А. Потебняның, В. Виноградовтың, В.М. Жирмунскийдің еңбектерінде ұсынылғаны белгілі. Ал қазақ тіл білімінде сөз өнерінің поэтикасы алғаш рет А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұмалиев, М. Әуезов еңбектерінде негізделсе, одан әрі жетілуі Р. Сыздық, Қ. Өмірәлиев, Е. Жұбанов зерттеулерінде жеке шығармашылық өкілдерінің тұлғалық болмысымен байланыста және оның динамикалық категория ретінде коммуникативтік қызметіне мән беру арқылы тереңдей түсті.

Қ. Өмірәлиевтің поэтика тілін зерттеулерінің ерекшелігі – әуелде ауызша туып, тараған поэзия үлгілерінің одан әрі жанрлық сөз үлгілерінің қалыптасуына ықпалын тарихи даму сипатында қарастыруында. Бұл мақсаттағы зерттеулерін ғалым қазақ поэзиясының XV ғасырға дейінгі арналарынан бастап (VIII, XI, XIII ғғ.), кейінге жалғасқан (XV-XIX ғғ.) көне жазбалардағы ауызша сөз үлгілеріне жан-жақты талдау жасаған «XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясы тілі» атты монографиясы (1976) арқылы жүзеге асырды. Оны қазақ поэзиясы тілінің генезисін сипаттаған кешенді жүйе деп бағалауға болады. Бұл туралы көрнекті әдебиеттанушы ғалым Р. Бердібаевтің сөзімен айтқанда, «Әдебиеттану мен тіл білімінің аралық жігінен келіп, бұл егіз ғылымның басын біріктіретін ортақ проблемаларды сөз ету автордың (Қ. Өмірәлиевтің – М.Ж.) негізгі бағыты деуге болады».

Қазақ филологиясындағы маңызды мәселенің бірі әдеби тіл тарихына байланысты екені белгілі. Қазақ әдеби тілінің қалыптасуын жазумен байланыстыратын еурозектік қасаң қағидаға сай қазақ әдеби

тілінің бастауын Бұқарға тірейтін тұжырымдармен келіспейтін, әдебиетіміздің көне замандағы үлгілері мен нұсқаларын түбегейлі зерттеген Б. Кенжебаев, М. Мағауин, Н. Келімбетов, Р. Бердібаев сынды ғалымдардың қатарында тілші-ғалым болып саналатын зерделі зерттеуші Қ. Өмірәлиевтің «VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері» атты монографиясының да маңызы зор.

Осы кітапта ғалым ертедегі түркі қағанатының әдебиетіне жататын Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк сөздеріне және ежелгі түркі фольклорына қатысты «Оғыз қаған» дастанына дәйекті зерттеу жүргізеді.

Қазақ әдебиеті тарихындағы көне мұралар бойынша білгір маман-ғалым Н.Келімбетов көрсеткендей, VIII ғасырда жазылған «Күлтегін батыр туралы сөздің» алдындағы рухани қайнар көздер одан да ежелгі дүние тарихының қойнауына жетелесе, ал VIII-XII ғасырлар мен XIII-XIV ғасырларда түркілер бай жазба әдебиет жасау дәрежесіне жеткен.

Қ. Өмірәлиев 1983 жылы жарық көрген «Қазақ поэзиясының жанры мен стилі» монографиясында XIV ғасырда жасаған Асан Қайғы, одан кейінгі Шалкиіз, Қазтуғанға жалғасқан Бұқар, Махамбет, Дулат өлеңдерін «ауызша әдебиет» деп санайды. Осы кітаптың Дулатқа арналған екі тарауында ақын өлеңдерінің композициялық құрылысын, сөз-образдарын талдай келіп, Дулаттың өзінен ілгерідегі Бұқар, Махамбеттерден мүлде басқа жаңа өлең үлгісін көрсетеді. Осылайша «дулаттану» ұғымын шынайы ғылыми айналымға енгізген Қ. Өмірәлиев Дулат ақынның ұлы Абайдан бұрынғы қазақ поэзиясындағы орнын айқындаған.

Ал лингвист-ғалым ретінде Қ. Өмірәлиев поэтикалық тілді зерттеуде мына мәселелерге ерекше назар аударады:

1. Өлең құрылысын зерттеуде ырғаққа ерекше назар аударып, «ырғақ – өлеңнің моторы» деп бағалайды. Мұны Қ. Өмірәлиев зерттеулеріндегі XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілін өзге жанр тілінен ерекшелейтін грамматикасының ырғақпен, ұйқаспен астасып, синтаксистік-морфологиялық нормасына сай құрылымдалатын көнетүркілік рух мазмұнын берудің тәсілі деп түсінген жөн. Соған орай, өлеңнің синтаксистік жүйесі грамматикалық формалары арқылы өлең ырғағымен бірлікте қаралып, жанрлық сипатын айқындайды. Мысалы, XV ғасырдағы Бұқар жырау жырында көрінетін синтаксистік ерекшелік – өлеңнің ырғақ заңдылығы негізінде туған поэтикалық тіл тұрақты тәсіл ретінде көрсетіледі:

Құландар ойнар құр тақыр
Қурай бітпес *демеңіз*.
Қурай біткен құба жон
Құлан жортпас *демеңіз*.
Құрсағы жуан боз бие
Құлын салмас *демеңіз*.

2. Поэзия тілін (XV-XIX ғғ.) оның көтерген тақырыбымен, идеясымен, жанрымен бірлікте қарау. Мысалы, Махамбет поэзиясы тілінің қуаты Бұқар сияқты қазақты тұтас алмай, оны қара халық (бұқара) пен ел-билеуші әкім хан-сұлтанға бөліп қарап, оларға көтерілістің көзімен қарсы сөйлеуінде деп түсіндіреді. Осымен байланысты ғалымның: «Ал енді қалай айту – түсініктің, идеяның жемісі. Демек, қазақ поэзиясында ненің айтылып, ненің айтылмауында осы поэзияның сезіну, көру, бағалау тарихы жатыр» деген пікірін «тілдік тұлға» ұғымымен байланыстыруға болады.

Сол сияқты Махамбет жырларындағы «менді» Қ. Өмірәлиев ақындық «мен» емес, батыр «мен» деп танып, оны өзіне дейінгі жыраулар поэзиясына, «Едіге» т.б. жырларға тән белгілердің жалғастығы деп қарайды. Махамбеттің поэзиясындағы көркем ойдың тілдік бейнесін беру мақсатында сөздің мағыналық аясының автор танымына сәйкес символдық өріске дейін шығуын, дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысын ғалым «қызғыш» сөзінің қолданысы арқылы көрсетеді: «Айталық, өзге бір жерде *арыстанға* теңеп отырған Исатайын бірде Махамбет: *қызғыштай болған есіл ер, қайранда жұрттан не көрді* – деп қызғышқа теңейді. Мұнда ақын Исатайдың ерлігін айтайын деп отырған жоқ, оның халыққа, жұртқа қамқоршы болуын, ел қорғаны болуын, жанашырлығын ескеріп отыр». Бұл – халық ұғымындағы *қызғыштай қорыды* деген тіркестің, *қызғыш құс – көл қорықшысы* деген түсініктің негізінде ашылған лингвомәдени код.

Сонымен қатар, осы кезеңдегі қазақ поэзиясында «көшіп жүрген» даулы өлең жолдарын Қ. Өмірәлиев олардың арасындағы жанрлық тілдік-стильдік тәсіл байланысының мұралық-жалғастық дамуының көріністері деп санайды. Яғни цитаттық сипаттағы жолдар – жағдай ерекшелігіне қарай қажеттіктен туған қолданыстар, сабақтастық көрінісі.

Ғалымның: «Балдағы алтын құрыш болат тіркесі XV ғасырға тән бе? Ол дәуір жырында үнемі *түсі суық шым болат* түрінде келеді емес пе? *Азамат ердің баласы* деген тіркес XV ғасыр поэзиясына тән бе? Махамбеттің өзге өлендерінде осы тіркес өте жиі келетіні назар аудармай ма?» деген сауалдары қазіргі тарихи, мәнмәтіндік, мәтіндік және текстологиялық талдаулармен астасады.

Қ. Өмірәлиев көрсеткен Махамбет поэзиясы тілінде жиі кездесетін *қарындас, хан, сұлтан т.б.* сөздер қоғамдық-әлеуметтік мазмұнды бейнелейтін лексика ғана емес. Немесе топонимдік жүйе (*Еділ, Жайық, Нарын, Сағыз, Жем т.б.*) тек географиялық ұғым ретінде ғана қолданылмайды. Сол сияқты қару-жарақ атауларының көп кездесуі (найза, ақ алмас, көк семсер т.б. және өзіндік эпитеттер, теңеулер, метафоралар т.б.) «Еділ үшін егескен, Жайық үшін жандасқан» ақынның асқақ та күрескерлік рухымен сабақтас талданып, қазіргі лингвокогнитивтік, антропоэзеттік бағытқа сәйкес тіл қызметін түсіндіретін қағидалармен ұштасады.

«Едіге», т.б. тарихи жырларда *қызыл нар, ақбота, желмая, боз інген* сияқты сұлулық мәнді дәстүрлі тіркестердің орнына Махамбетте қайрат пен күшті, шыдамдылықты бейнелейтін *қара нар, қас үлек, сары атан* сияқты тіркестердің қолданысы қазіргі тілмен айтқанда, Махамбет танымына, тұлғасына, не дискурсына сай ғалым назарынан тыс қалмаған.

Ғалымның өз сөзімен айтқанда, «екі сөз ұстасының (Бұқар, Махамбет) өлендерін зерттеу осы дәуір (XV-XIX ғғ.) поэзиясы тілін тануға толық жауап бере алады».

Осы кітаптың соңын ғалым: «...Дулат поэзиясы тілі туралы зерттеусіз XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы тілі Абайға дейінгі дәуір поэзиясы тілі туралы соңғы тұжырым пікір айтуға болмайды. Жалпы, Абайға дейінгі қазақ поэзиясы тілі – Абай шығармалары тілінің өзекті бір саласы Дулат шығармалары арқылы ғана анық танылмақ» деп қорытады.

Осы тұжырымның ғылыми-дәйектік жалғастығы Қ. Өмірәлиевтің 1983 жылы жарық көрген «Қазақ поэзиясының жанры және стилі» деген келесі еңбегінде жүзеге асқанын жоғарыда көрсеттік.

Алдыңғы еңбекте Махамбет тілін танудағы қоғамдық-әлеуметтік, тарихи жағдайлардың ықпалы мен байланысы Дулат поэзиясын зерттеуде де ғалымның негізгі ұстанымы ретінде қолданылған.

Қ. Өмірәлиев – қазақ тіл білімінде лингвопоэтика жүйесінің ғылыми-әдіснамалық негізін қалаудың басында тұрған ғалымдардың бірі. Ғалым поэзия тілін (Дулат айтқандай: *Сөз – жібек жіп, Жыр – кесте*), «сөздің ұқсас, әрі ұйқас емес өрнекті бірнеше қайталау арқылы ұқсас көп өрнектердің тізбек қатарын жасап барып, бір бүтін кесте шығаруы, үйлесімді, гармониялы стильдің тууы» деп анықтайды.

Ғалымның осы кестені құру үстіндегі «айтушының психологиясы, сезім-күйі, көзқарасы, идеясы сөз иесінің айту шеберлігіне тән таңба түсіреді» деген пікірі В. Виноградов сынды ғалымдардың поэтикаға «автор бейнесіне» қатысты пікірімен үндесіп, қазақ көркем әдебиет стилистикасының өрісін дамыту туралы ойларымен жалғасады. Осымен байланысты Қ. Өмірәлиев ойларының ғылыми құндылығы – ақын тілін мәтіндік тұтастықта талдауға қатысты заманауи зерттеу үрдісімен сабақтастығында.

Мысалы, ғалым Дулат өлендері тілінің қазақ филологиясында бұл күнге дейін жеке өлең-сөздерінің өлшем-өрнектері негізінде ғана бағаланып келгенін тілге тиек етеді де, шын мәнінде, «...өлеңнің барша өлшем-өрнектері өлең синтаксисінің аясында, тұтас бір форманың ішінде, яғни өлеңнің ырғақ жігі, шу-мақ жігі өлеңнің синтаксистік жүйесімен бірлікте қарастырылуы тиіс» деген тұжырым ұсынады.

Осымен байланысты өлең туғызатын *ырмақ ағымы, әуез үйлесімі, дыбыс үйлесімі* т.б. ұғымдар тұтастықты ғана білдірмей, олардың көркем дүние де туғызуда негіз болатынын XIX ғ. 30-40 жылдарына дейінгі қазақ поэзиясының өлең түрлері арқылы көрсетеді.

Өлең-сөздің сыртқа шығуы үшін ең әуелі өлеңнің өлшем-өрнегін, қалыбын табу маңызды екенін Дулат өлендерінің жыр өлшемін Абай өлендерімен салыстыру арқылы анықтап, «өлең», «жыр», «сөз» түрлерін саралайды.

«Жаңа үлгідегі ақындық» кәсіп емес, өнер тұтынған өлең-сөздің қоғамдық қызметін өте терең түсініп, зор бағалаған, әлеуметтік тартыстың үлкен бір құралы» деп анықтаған ғалым пайымына сай Дулат поэзиясы тілінің кәсіби жаналық сипатын тану ақын өлендері мәтінінің композициялық-синтаксистік жүйесі арқылы жүзеге асқан.

Қорыта айтқанда, қазақ көркем ойлау жүйесін бейнелеудегі қазақ өлең-сөз әлеуетін, поэзия тілінің жанрлық даму генезисін зерттеуге бар рухани-танымдық қайратын жұмсаған Қ. Өмірәлиевтің ғылыми мұрасы, рухани-көркем қазынасы, қазақ өлеңінің көркем тілі арқылы ұлт болмысын танытуға бағытталған зерттеулері қазақтану іліміне қосылған үлес деп санаймыз.

Қ. Өмірәлиевтің өткен ғасырдың 80-жылдарында айтқан: «Егер де тіл білімі грамматикалық катего-

риялардың анықтамалары мен ерекшеліктерінен ғана тұратын болса, онда бұл ғылым үшін қазақ әдебиетінің ұлы классиктері Абай мен Мұхтардың шығармаларына соқпай да, оларды мүлде ұмыт қалдырып та оқулықтар жасауға, осы оқулық талаптары сипатындағы монографияларды жазуға әбден болады» деген тұжырымы қазіргі тіл білімінің антропоэзеттік парадигмасы мен болашақ межесін белгілейді. Бұл пікір Қ. Өмірәлиев зерттеулерінің филологиялық қана емес, «ұлттық сана мен тіл» байланысына құрылған кешенді сипатын да көрсетеді.

Ғалымның өзі өмірде жоқ болғанымен, елге сіңірген еңбегі мен кейінге қалдырған асыл мұрасы ел жадынан шықпағаны анық. Құлмат Өмірәлиевтің есімі 1991 жылы Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару комитетінің ономастика жөніндегі комиссиясының шешімімен өзі оқыған Үшбұлақ мектебіне, одан соң Қазығұрт ауданының орталық кітапханасына беріліп, еңселі ескерткіші орнатылды. Ғалымның Дулат Бабатайұлы жөніндегі зерттеулері жоғары бағаланып, Семей облысы Аягөз ауданының Ақшатау аулындағы көшенің біріне оның атын беру ұйғарылды. 2001 ж. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты түркітанудағы еңбектеріне лайықты мән беріп, «Ата тарих айғақтары» жинағын жариялады және туғанының 80, 90-жылдықтарына орай (2010, 2020 жж.) арнайы ғылыми конференциялар өткізді. 2010 ж. «Арыс» баспасы Қ. Өмірәлиевтің «Көне түркі әдеби ескерткіштері туралы зерттеулер» атты монографиясын жарыққа шығарып, Халықаралық түркі академиясында, «Парасат» ҚКИ ғылыми-зерттеу орталығында, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде де кітаптың тұсаукесер рәсімі болды.

Нұқ пайғамбардың кемесі тоқтаған дейтін аңыздың тұтқасына айналған қасиетті Қазығұрттың баурайында дүниеге келіп, бар ғұмырын ел руханияты жолында сарп еткен Құлмат Өмірәлиевтің ғылым көгіндегі жұлдызы уақыт озған сайын жарқырай түсетініне кәміл сенеміз.

Ғылыми еңбектері

1. Қазақ тіліндегі септіктердің алмасуы жөнінде бірер сөз // Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары. Филология және өнертану сериясы. – 1961. – 3(19). – Б.17-30.
2. Абай текстологиясы және оны бір ізге келтіру мәселесі // Қазақстан мектебі. – 1962. – №11. – Б.71-78.
3. Қазақ емлесі туралы кейбір ойлар // Қазақстан мектебі. – 1962. – №12. – Б.33-40.
4. Абай шығармаларындағы кейбір тілдік ерекшеліктер // Уч. зап. Гурьевского пед. ин-та. Серия историко-филологическая. – 1962. – вып. II. – Б.19-29.
5. Социалистік қоғамдағы ұлт тілдерінің даму заңдылықтарын зерттеу // Қазақстан мектебі. – 1963. – №1. – Б.70-76. (С.Омарбековпен бірге).
6. Сөздеріміздің тарихынан. // Қазақстан мектебі. – 1963. – №3. – Б.42-46.
7. Құнды еңбек [М. Балақаев, Т. Қордабаев (Алматы, 1961) және І. Кеңесбаев пен Ф. Мұсабаевтардың (Алматы, 1962) «Қазіргі қазақ тілі» атты оқулықтары жөнінде]. – Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары, қоғамдық ғылымдар сериясы. – 1963. – 5-шығуы. – Б.32-35.
8. Абай поэзиясындағы үлгі // Қазақстан мектебі. – 1963. – № 4. – Б.21-28.
9. Жазба мәдениетіміздің елеулі табысы // Қазақстан мектебі. – 1963. – №11. – Б.32-35. (Ш.Амановпен бірге).
10. Қазақ тілінің көмекші екі оқулығы туралы // Қазақстан мектебі. – 1963. – №12. – Б.25-28.
11. Қазақ тілі тарихының мәселесі // Қазақстан мектебі. – 1964. – №1. – Б.78-82.
12. Абай қара сөздері синтаксисіндегі екі ерекшелік // Қазақстан мектебі. – 1964. – №2. – Б.74-76.
13. «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігін» пайдалану туралы // Қазақстан мектебі. – 1964. – №4. – Б.70-74.
14. Қазақ тілінің тарихы мен әдеби тіл тарихын жасау мәселесі // Қазақстан мектебі. – 1964. – №4. – Б.74-75.
15. «Жаяу», «үрім» сөздерінің тегі және оның тіл тарихына қатысы // Қазақстан мектебі. – 1964. – №11. – Б.88-89.
16. Қазақ тілі кеші // Қазақстан мектебі. – 1964. – №12. – Б.38-42.
17. Үлкен сөзінің этимологиясы // Қазақстан мектебі. – 1965. – №1. – Б.81-82.
18. Қазақ тілінің жаңа оқулығы // Қазақстан мектебі. – 1965. – №3. – Б.84-86.
19. Сөздеріміздің этимологиясы // Қазақстан мектебі. – 1965. – №4. – Б.83-84.
20. Қазақ тіл білімі әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші // Қазақстан мектебі. – 1965. – №6. – Б.84-85.

21. Абай қара сөздері синтаксисінің кейбір түрлері жайлы // Қазақстан мектебі. – 1965. – №8. – Б.69-73.
22. Сырлы сөз // Қазақстан мектебі. – 1965. – №10. – Б.78-79.
23. Тіліміздегі кейбір сөздердің этимологиясы төңірегіндегі ой // Қазақстан мектебі. – 1966. – №2. – Б.70-72.
24. Қазақ тілінің тұңғыш методикалық оқулығы // Қазақстан мектебі. – 1966. – №3. – Б.88-90. (М.Серғалиевпен бірге).
25. Қазақ және мадияр (венгр) тілдеріне ортақ сөздер // Қазақстан мектебі. – 1967. – №5. – Б. 82-83.
26. «Қазығұрт» және оған қатысы бар топонимдер жайлы (Этнолингвистикалық очерк). – Қазақстан мектебі. – 1967. – №4. – Б.78-84.
27. Тұрап Айдаров – ғылым кандидаты. – Қазақстан мұғалімі. – 1967. – 6 маусым.
28. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану: мұғалімдерге арналған көмекші құрал. – Алматы: Мектеп, 1968. – 64 б.
29. XVIII-XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының VI-XII ғасырдағы бастапқы іздері // Қазақстан мектебі. – 1968. – №11. – Б.92-96.
30. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы бойынша бақылау-пысықтау жинағы. Университет пен педагогикалық институттардың филология факультеттерінің студенттеріне арналған. Құрастырушылар: А. Әбілқабов, Қ. Өмірәлиев, Ш. Сарыбаев. – Алматы, 1968. – 79 б.
31. Түркі тілдеріндегі р, л дыбыстарының алмасуы // Исследования по тюркологии. – Алма-Ата, 1969. – Б.138-140.
32. Мақал-мәтел және афоризмдерді оқушыларға таныту // Қазақстан мектебі. – 1969. – №3. – Б.47-49.
33. Ортақ мотивті, вариантты поэзия үлгілері жайлы // Қазақстан мектебі. – 1969. – №6. – Б.85-90.
34. Шешендік толғау өлеңдердің мақал-мәтелдермен стильдік-тілдік бірлігі және өзіндік ерекшеліктері // Қазақстан мектебі. – 1969. – №7. – Б.84-88.
35. Әдебиетті оқыту теориясы туралы көмекші кітап. – Қазақстан мектебі. – 1969. – №9. – Б.91-93.
36. Язык казахской поэзии XV-XIX (40-е гг.) веков: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Алматы, 1970. – 21 с.
37. Махамбет поэзиясының өзіне дейінгі дәуіріндегі поэзия үлгілерімен байланысы // Қазақстан мектебі. – 1970. – №6. – Б.72-75.
38. Көне дәуірдегі сөз үлгілері және оларды зерттеу тәсілі // Қазақстан мектебі. – 1971. – № 2. – Б. 88-93.
39. Көне дәуірдегі сөз үлгілері және олардың зерттелу тәсілі // Қазақстан мектебі. – 1971. – №2. – Б.88-93.
40. Көне түркі сөз үлгілері туралы // Қазақстан мектебі. – 1971. – №9. – Б.91-95.
41. М.Қашқари «Сөздігіндегі» поэзия үлгілері және оның дәуірі // Қазақстан мектебі. – 1972. – № 2. – Б. 77-82.
42. Қазақ тілі тарихи грамматикасының практикумы. – Алматы, 1973. – 120 б. (А.Әбілқабовпен бірге).
43. Қазақ тілі тарихының мәселесі // Қазақстан мектебі. – 1974. – № 1. – Б. 78-82.
44. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы (Бақылау-пысықтау жаттығулары). – Алматы, 1975. – 84 б.
45. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі // Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы. – 1975. – №2. – Б.60-65.
46. XV-XIX ғ. қазақ поэзиясының тілі. Монография. – Алматы: Ғылым, 1976. – 240 б.
47. Қазақ тілінің тарихи іздері // Қазақстан мектебі. – 1976. – №8. – Б.87-92.
48. Қазақ тілінің тарихи іздері // Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы. – 1978. – № 2. – Б. 563-61.
49. Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және әдеби тіл. – Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы. – 1982. – №3. – Б.54-60.
50. «Оғуз қаған» ескерткішінің текстологиясы // Исследования старотюркских письменных памятников. – Алма-Ата. – 1983. – Б.63-72.
51. Қазақ поэзиясының жанры және стилі (XIX ғ. бірінші жартысы). Монография. – Алматы: Ғылым, 1983. – 239 б.

52. Қазақ әдеби тілінің тарихи кезеңдері // Қазақстан мектебі. –1984. – №2. – Б.61-64.
53. Азамат ғалым (Р.Сыздықова туралы) // Қазақстан мектебі. – 1984. – №11. – Б.77-79.
54. Тіл тарихы және этимология: ата тарихымызға үңілсек // Жалын. – 1985. – №5. – Б. 106-121.
55. VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. – Алматы: Мектеп, 1985. – 127 б.
56. Сөйлеу тілінің ауыз әдебиеті мен ақын-жырау шығармаларының қазақ әдеби тілін қалыптастыруындағы орны. – Кітапта: Қазақ әдеби тілінің проблемалары (ғылыми-теориялық конференцияның материалдары). – Алматы. – 1987. – Б.70-88. (Р.Әміров және Е.Жұбановпен бірге).
57. «Оғуз қаған эпосының тілі. Монография. – Алматы: Ғылым, 1988 – 280 б.
58. Өмірәлиев Қ. Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері: Ұжымдық монография. – Алматы, 1989. – Б.91-141.
59. Ісмет ағаға хат // Зерде. – 1989. – №2. – Б.26-37.
60. Дулат Бабатайұлы. Замана сазы: өлеңдер мен дастандар. – Алматы: Жазушы, 1991 – 160 б.
61. Абай афоризмы. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 128 б.
62. Ата тарихымызға үңілсек // Қазақ Ордасы. – 2003. – № 3. – Б.17-26.
63. Көне түркі әдеби ескерткіштері туралы зерттеулер. – Алматы: Арыс, 2010. – 650 б.
64. Тіл білімі мәселелері. – Алматы: Абзал-А., 2012. – 640 б.

Zh. Mankeeva

*Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: ainurseit@mail.ru)*

**To the 90th anniversary of the famous linguist, literary critic,
turkologist Kulmat Omiraliev**

Ж. Манкеева

*Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан
(E-mail: ainurseit@mail.ru)*

**К 90-летнему юбилею известного лингвиста, литературоведа,
тюрколога Кулмата Омиралиева**

Автор туралы мәлімет:

Жамал Айтқалиқызы Манкеева, филология ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Құрманғазы көш., 29, Алматы, Қазақстан.

About the author:

Zhamal Aitkalikzy Mankeeva, Doctor of Philology, Professor, Chief Researcher, Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Kurmangazy str., 29, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Жамал Айтқалиқызы Манкеева, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт языкознания им. А. Байтұрсынова, ул.Курмангазы, 29, Алматы, Казахстан.

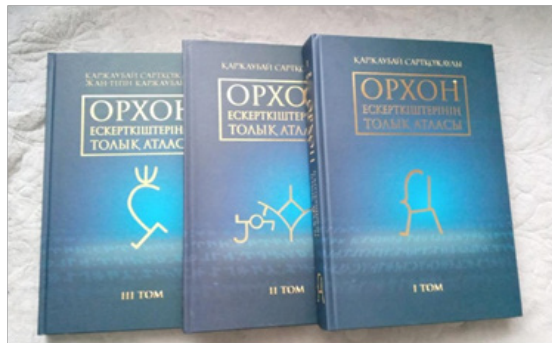
СЫН ШІКІРЛЕП/ REVIEWS/РЕЦЕНЗИИ

Т. Қайыркен

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: kairkentz@mail.ru)

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-4-98-104>

«Орхон ескерткіштерінің толық атласы» 3-томдық еңбегі туралы

Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. 1-том. – Алматы: Samga Press, 2019. – 509 б.; Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. 2-том. – Алматы: Samga Press, 2019. – 375 б.; Сартқожаұлы Қ., Қаржаубайұлы Ж. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. 3-том. – Алматы: Samga Press, 2019. – 365 б.

Ерте орта ғасырда көктасқа қашап қалдырылған Орхон мұралары Түркі этносының тіл, тарих, өнер, палеоэтнография (ежелгі, салт-дәстүр), дін, дүниетаным (философия), сәулет өнерінің алғашқы тарихи дерегі болмақ.

Орхон мәтіндері арқылы жеткен байырғы түрік тілі – жалпы түркі әлемнің ертеортағасырдағы тарихи-әлеуметтік және мәдени-рухани болмысын танытатын қайталанбас құнды мұра. Орхон ескерткіштері – түркі этносының рухани және материалдық мәдениетінің іргетасы. Осындай тұғырлы мәдениеттің барша болмысын кешенді түрде сараптау түркі халықтарының ортақ тарихи-мәдени құндылықтарын айқындаудан туындап отырған қажеттілік болумен қатар, әлемдік өркениеттің даму тарихын зерттеу тұрғысынан да өте өзекті болмақ. Өйткені түркі өркениетінің Еуразия кеңістігіндегі халықтардың бәріне бірдей әсер ете алғаны – ғылымда мойындалған ақиқат.

Жалпы түркі халықтарының, соның ішінде, қазақ ұлтының тарихы ежелгі, хунну (сюнну), көк түріктерден басталатынын Елбасы Н.Ә. Назарбаев 1998 жылы жарық көрген «Тарих толқынында» атты еңбегінде (1998) атап өтуімен бірге, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жолға қою кезінде де, кейін «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» (2014), «Ұлы Даланың жеті қыры» (2017) атты мақалаларында да үнемі тәптіштеп айтып келеді. Бұл ретте қазақ мемлекеттілігінің түп негізін анықтайтын қайталанбайтын деректер санатындағы көне түркі ескерткіштерін тілдік және деректік тұрғыдан зерттеудің мән-маңызы айырықша.

Осындай келелі бастамалардың нақты нәтижесі ретінде жуырда түрколог Қаржаубай Сартқожаұлы және археолог Жан-тегін Қаржаубайұлының «Орхон ескерткіштерінің толық атласы» атты 3 томдық зерттеу еңбегі жарық көрді. Еңбектің алғы сөзін академик, тарих ғылымдарының докторы, профессор Е.Б. Сыдықов жазып, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Ғылыми кеңесінің шешімімен ұсынылған.

Қ. Сартқожаұлы осы еңбекті жазу жолында 40 жыл тер төкті. Әрбір ескерткішті, майда жазуларды қайтадан іздеп тауып көзбен көріп, қолмен ұстап тексеру үшін тау асып, тас басып, небір азапты бастан кеше жүріп, мол мұраға қол жеткізді. Олардың сызба суретін жасау, фотоға түсіру, әрбір әріп таңбасын шүкшиып зерттеу мейлінше жанкештілікті талап ететін. Аталған еңбектің I, II томының авторы Қ.

Сартқожаұлы болса, III томды әзірлеуге оның ұлы, жас ғалым Қаржаубай Жан-тегін де қатысқан. Еңбек жалпы 120 баспа табақтан тұрады.

Ең әуелі, Ұлы даланың 1500-2000 жыл бұрынғы тарихын жазуға негіз болған қытай деректерімен қатар, көк түріктердің өздері туралы өз қолымен жазып қалдырған бірден-бір құндылық Орхон мұралары десек, осынау қайталанбас бірегей мұраны түркілік менталитетпен сөйлету қажет болды. Жоғарда сөз еткендегіміздей, тіл білімі мен тарих ғылымының түп негізі деректанудан басталады. Олай болса, байырғы түрік мұраларына ғылыми тұрғыда сараптамалар жасап, оларды түркі тарихы үшін түпнұсқа дерек ретінде ұсынудың қажеттілігі туындады. Қ. Сартқожаұлына дейін тіл білімінің мәтінтану саласы бойынша ежелгі нұсқалармен тікелей В. Томсен, В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов, Х.Н. Оркун, Т. Текин, Г.Й. Рамстедт, Л. Котвич, С.Г. Кляшторный сынды ғалымдар айналысты. Олар байырғы түрік мәтіндерінің транскрипциясын және аудармаларын жасады. Ескерткіштердегі қытайша мәтіндерді В.П. Васильев, Г. Шлегель, Т.З. Қайыркен сияқты ғалымдар зерттеп, аудармасын жасады. Тіл және әдебиет тұрғысынан И.В. Стеблева іспетті ғалымдар айналысты. Қазақ ғалымдары Ғ. Айдаров, М. Жолдасбеков, А.С. Аманжолов сияқты ондаған зерттеушілер тер төгіп, ерінбей еңбек етті. Ал, мәтіндерді тарихи-деректанулық тұрғыдан В.В. Бартольд, А.Н. Бернштам, С.Г. Кляшторный, елімізде Т.З.Қайыркен зерттеді. Олардың қажырлы еңбегінің нәтижесінде Орхон ескерткіштерін зерттеу бүгінгі таңда үлкен екі бағытта жүргізілуде.

Атлас авторы Қ. Сартқожаұлы осы ғалымдардың еңбегін ұлықтап, пайдалана отырып, Орхон мұраларының зерттеуін онан әрмен тереңдетуге және байытуға атсалысты. Бұл үшін оның бойында табиғи және кейін келе қалыптасқан мол мүмкіндік бар болатын. Бұл мүмкіндіктер:

- алтай тілдері жүйесінің бір саласы болып табылатын моңғол тілінің этно-мәдени ортасында өсуі;
- түркілік наным-сенім мен түйсіктің, менталитеттің жанына жақын болуы, салт-дәстүрді жақсы білуі;
- көне түркі тілін білуі.

Өткен бабаларының тарихи болмысын, дүниетанымын, саяси-әлеуметтік дағдыларын ашуға деген құштарлығы. Түркілік қайталанбас мұраларды зерттеуде Тәңірдің өзі де оған осы мұраларға деген шексіз махаббат сыйлаған еді. Ғылымға өмірін арнаған адамға бұл дегеніңіз үлкен мүмкіндік болатын. Өйткені, кімде-кім өзінің зерттеу объектісін шынымен жақсы көрмесе, оған қызықпаса, сол үшін ынты-шынтымен кіріспесе, нәтижеге жетуі екіталай. Ол өз бойындағы осы мүмкіндіктерді қазіргі заманғы ғылымның озық әдістемелерімен байытып, жетілдіре пайдаланып ғылымға үлкен жаңалықтар алып келді.

Бұл ретте байырғы түріктердің тас бетіне қашап жазып кеткен тарихи-мәдени құндылықтарын ашуда тек көне тілді білу авторға аздық етті. Сондықтан ол ғылымның тарих, археология, дінтану, палеоэтнография, философия сияқты салаларына да ден қойды.

Ол бұл әдістемесін өз еңбегінде «кешенді әдістеме» деп атайды. Әрине, осы әдістемеге қоса, ол тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық, диахронды-салыстырмалы және грамматологиялық тәсілдерді өзінің «кешенді әдістемесінің» өзегі ете отырып, оны кездескен қиын түйіндерді шешудің кілті ретінде пайдаланды.

Автор өзінің кейбір жаңалықтарының «еуроцентристік» бағыттағы зерттеушілерге жақпайтынын білетін. Сол себепті, зерттеу нәтижелеріне тоқталғанда «ғылымға берілген ізденушілерге ой салар деп ойлаймын» деп кішпейілдік танытады.

Біз авторды Орхон ескерткіштерін зерттеуде «Америка ашты» дегеннен аулақпыз. Бұл салада ол тек алдыңғы зерттеушілердің еңбегін тереңдете зерттеп, мәтіндегі сөйлемнің, сөздердің, ұғымдардың түпкі мән-мағынасын нақты анықтауды мақсат етті. Еңбекті бірнеше мәрте оқып шыққаннан кейін, ой елегінен өткізе қарастырсам, автор зерттеп отырған объектісін 9 кезеңге бөліп қарастырған екен. Төменде осы тоғыз кезең бойынша жүргізген зерттеулері бойынша қол жеткізген басты жаңалықтарына тоқталып өтейік:

Орхон ескерткіштерінің археологиялық сипаттамасы:

Бұған дейін Күлтегін, Білге қаған, Түй-ұқұқ, Күлі-чор сияқты кешендердің археологиялық сипаттамасы берілмеген болатын.

Атласта Қ. Сартқожаұлы байырғы түрік кешендерінің және майда жазуларының археологиялық сипаттамасын алғаш рет толық жасаған екен. Бұл – келешек зерттеушілер үшін аса құнды дерек.

Археологиялық сипаттама кейбір жағдайда кешеннің архитектуралық құрылымы арқылы бүгінге дейін мағынасы белгісіз боп келген жекелеген атаулардың мәнін анықтауға көмектеседі. Мысалы, бұрындары байырғы түрік бітігіндегі «Сүт» (чыт) сөзін ғалымдар әртүрлі аударып келді. Теркин және Селенгі тасындағы мәтінде «чыт орнатып орда, өрге тіктім» деген сөйлем бар. Мұның не мағына екенін автор былай түсіндіреді: Орнатылған кешенді сол тұрған жерінен көріп, сынамалық қазба жұмысын жүргізген кезде «Сүт» (чыт) сөзінің мағынасы іргелік екені белгілі болды. Ұстын орнатқан жер дөңгелек пішінді Ø 10-15 м дөңес болып, жер бетінен 2,5-3 м биік еді. Жер бетіне бірнеше мәрте топырақ төгіп, биіктетіп іргелік жасаған. Топырақ төккен сайын әр қабатына от жағып, отпен аластап отырған. Осы дөңес іргелікке Орда тігілген. Төңірегін айналдыра уәзірлері мен баһадүрлерінің үйлері орналастырылған. Мұны түріктер «eb» , моңғолша «күрен» деп атайды. Оның үстіне кезінде Хан ордасын тігіп, көшіп кеткен кезде Орда орнына мәтін жазылған ұстын орнататын болған. Мәтінде қай жылы, жаз айларында қайда болғаны жазылатын еді. Сол жерге мәтін жазылған ұстын орнатқаны туралы Тэс, Теркин, Селенгі тасына жазып қалдырылған. Осы сияқты ондаған мысалдарды айтуға болады. Ендеше, ең әуелі археологиялық қазба жұмысын жүргізіп, кешеннің сипаттамасын жасау қажет екені белгілі болып отыр.

Ашина сөзі «Көк Тәңір» дегенді білдіреді.

Автор өз зерттеулеріне сай, бұған дейін қытай деректерінде мифке айналған «Ашина» (阿史那) көк түріктердің билік тайпасы деген көзқарасты жоққа шығарады. «Ашина» көне соғды тілінде «көк» түсті білдіретін сын есім екенін ресейлік түрколог С.Г. Кляшторныйдан бастап ортаға қояды. Ал, Қ. Сарткожаулы «Көк» сөзі «аспан» деген ұғымды білдіретінін ортаға қояды. Түркі халықтарында, соның ішінде, қазақ тілінде аспанды «Көк» немесе «Көк аспан» деп қатар атайды, мысалы: *Көктен тілеу, Көкке қарау, Көктен жаудырсын, Жерден өндірсін* т.б.

Бұл туралы автордың көне түркі мәтіндерінде «Көк түрік» (аспан түркі) сөзі кездесетінін, әрі түріктер құдайын «Көк Тәңірі» деп атайтынын алға тарта отырып, дәлелдеп көрсеткен бірнеше мақаласы жарыққа шыққанын білеміз

Мәтінді көзбен көріп, қолмен көшірген.

Байырғы түріктердің классикалық мәтіндерін (Күлтегін, Білге қаған, Түй-үкүк, Күлі-чор т.т.) А. Гейкель, В.В. Радлов, Е.Н. Клеменц, Г.Й. Рамстедт, В.Л. Котвич сынды ғалымдар қолмен көшіріп, олардан эстампаж (қалып) алған еді. Олардың әрқайсысы бір ұстынмен көп болса 3-7 күн жұмыс жасады. Моңғолияның құбылмалы континенталды ауа райы олардың мұнда тұрақтап тұрып жұмыс жасауына мүмкіндік бермеді. Бірде жылы, бірде суық, бірде жаңбырлы, бірде қарлы болып, оған қоса суық жел соғып тұратын еді. Осындай қатал ауа райында 3-7 күн бір орында жұмыс жасау оңай емес. Сол себептен қол көшірме мен эстампаж түсіру кезінде қателіктер орын алды. В.В. Радловтың алған эстампажының біразы Сэлэнгі дариясынан өткенде суға кетіп, қалғаны су соқпа болып бұзылған. Нәтижесінде, мұндай дүниеге транскрипция жасау оны біраз қателіктерге ұрындырған. Оның үстіне, В.В. Радловтан кейін батыс ғалымдарының бірде-біреуі классикалық мәтіндерді қайта көшірмеген.

Қ. Сарткожаулы ескерткіштер орналасқан жерге әлденеше қайтара барып, басы-қасында асықпай жатып, ауа райының қолайлы сәттерін пайдаланып көшірме жұмысын жүргізді. Ол ұстындардағы әр мәтінді 8-12 мәрте көшіріп, күдікті әріп таңбаларын қайта-қайта қарап, салыстырып, ең соңында, әбден тұрақтандырғаннан кейін ғана тұтас мәтіннің транскрипциясын жасауға отырды. Соның нәтижесінде алдыңғы зерттеушілер тарапынан ағат кеткен тұстарды түзетті әрі толықтырды.

Мәтіндер қыпшақ тілінде жазылған.

Бұл еңбекті жазып шығуға бұрын-соңды осы іспен айналысқан ғалымдардың еңбегі шешуші рөл атқарды. XIX ғасырдың соңында дат ғалымы В. Томсен білімді, біліктілігінің арқасында байырғы түркі бітік (руна) жазуының кілтін тауып, әлемдік жаңалық ашты. Өзі түрік тілінің маманы болмаса да, үлкен дайындығының нәтижесінде алғашқы бірден-бір дұрыс оқылымын жасап, түркітануға баға жетпес олжа салды.

Мәтінмен жұмыс жасаған ғалымдардың ішінде В.В. Радлов түркі халықтарының қазіргі тілін азды-көпті меңгерсе, Г.Й. Рамстедт моңғол тілін сол деңгейде білетін еді. Сонымен қатар, олардың әр екеуі де тілдің жалпы заңдылығын, грамматикасын, фонетикасын, лексикасын жазба тіл арқылы меңгергенді. Бұл екі ғалымнан басқалары түркі-моңғол халықтарының тірі тілін меңгермеген, тек қана сөздік арқылы жұмыс жасайтын. Мұндайда, әр сөздің бірнеше астарлы қабатын, яғни этнолингвистикалық, этнопсихологиялық және ұлттық ойлау ерекшелігін, этноменталитеті мен дүниетанымына сай қолданылуын сөздікпен жұмыс жасаушылар түйсіне алмайтын. Ол үшін әркімге В. Томсеннің біліктілігі ке-

рек болатын. Осыдан барып транскрипция жасау, аудару, түсініктемесін беру кезінде қателіктер болмай қоймады.

Мәтіндерге транскрипция жасау барысында Атлас авторы түркологтардың ортасында бір пікірге тоғыспаған «ž (ж)», «j (й)» проблемасын баса қарастырды. Ол В. Томсеннен бастап, В.В. Радловтан С.Г. Кляшторныйға дейінгі ғалымдар ІХ-ХVІІІ ғасырға дейінгі араб, ұйғыр әліпбиі мен парсы, араб хаткерлерінің немесе жат жұрттықтардың жазып қалдырған сөздіктері мен мәтіндердің жетегінде кетіп, «ž» (ж) дыбысын жоқ қылып жіберіп, орнына «j (й)» дыбысын алып келгенін 17-18 түрлі уәжбен дәлелдеуге тырысады.

Қ. Сартқожаұлы – байырғы түрік бітігімен қоса байырғы соғды, ұйғыр, манихей әліпбиімен жазылған мәтіндерді оқып, ғылыми айналымға енгізіп жүрген санаулы ғалымдардың бірі. Осы зерттеулерінде аталмыш мәтіндердің бәрінде «ž (ж)» дыбысы болғандығы жарыққа шығады. Байырғы түрік мәтіндерімен жұмыс жасай жүріп, тарих ғылымына терең бойлаған ғалым Түрік қағанатының билеуші тайпасы осы «ž (ж)» дыбысын қолданатын қыпшақтар екеніне көз жеткізеді. Бұл проблема хақында халықаралық ғылыми конференцияларда, жекелеген еңбектерінде әлденеше мәрте мақалалары жарық көрді.

Ал, Көк Түріктердің билеуші тайпасы қыпшақтар екені Селенгі тасының (МШУ) бірінші бетінің 5-жолында жазып қалдырылған. Олай болса, автор «қыпшақтар қалайша оғыз диалектінде сөйлеуі керек?» деген сұрақ қояды. Ары қарай автор індетте зерттей келіп, Орхон мәтіндері түркі тілінің қыпшақ тобына тән диалектіде жазылғандығын түрлі деректермен дәлелдеп шықты. Мұндай зерттеулер оның докторлық диссертациясының да ашқан жаңалығы болды. Сол жаңалықтарының ішінен бірнеше уәжін тілге тиек етейік:

1. Ерте ортағасырда түркілік ареалдың шығысы Маньчжуриядан, батыстағы Дон дариясына дейін созылып жатты. Осы алып аймақта түрік тілінің екі үлкен диалектісі қалыптасты. Оның бірі «j (й)» тілді оғұз (ғұз) тобы, екіншісі «ž (ж)» анлаутты қыпшақ тобы болды. Олардың арасында бір-біріне айналу үдерісі болған. Көне түрік тілін зерттеген ғалымдар түркі тілінің осы өзгерісін j-ž (дж)- ž (ж) өзгерісі деп атайды. Олар жалпы Алтай тілінің «з» (дж=б) жабысыңқы түрінен «ž» -ға өзгергенін көрсетеді. Орхон кезеңінде түркілер осы өзгерісті бастан кешкенін зерттеушілер дәлелдеп отыр.

Зерттеушілер соңғы деректерге сүйеніп, хунну (сюнну) дәуірінің өзінде «žien» (жиен), “žunt” (жүнт-жылқы) т.с. сөздер «ž» (ж) анлаутпен жазылған деген пікірді ортаға қоюда.

2. Біздің дәуіріміздің VIII-IX ғасырларында түркілер манихей әліпбиінен алып қолданған заманда анлаут «ž» (ж) болғаны туралы дәлел 1905 жылы А. Фон Лекох экспедициясы тапқан тойок I фрагментінде сақталған.

3. Өзбекстанның Шаш өлкесінен табылған байырғы түрік мәтіні де «ž» (ж) анлаутпен жазылған. Мысалы, «jabu» деген лауызымды «žabu» деп белгілеген. Бұл арада «ž» (ж) анлаутына байланысты осы іспетті ондаған мысалдарды келтіруге болады.

4. Соғды, ұйғыр, моңғол-ұйғыр, маньчжу-ұйғыр әліпбиінде «ž» (ж), «ž» (з), «j» (й) бір графикамен белгілеген болып, оны сол дәуірде «j» (й) диалектілі түркілер «й»-мен, «ž» (ж) диалектілі түркілер «ж»-мен оқып кете берген. Автор осы әдет бұдан бұрынғы Орхон түріктерінен бастап қалыптасқанын айта келіп, сөз басында, ортасында, сөз соңында қалай жазылғанын арнайы деректермен дәлелдеген. Міне, осындай уәждермен Орхон түріктері қыпшақ тілі басым диалектімен сөйлегенін дәлелдей отырып, бұл жаңалығын мәтіндерге транскрипция жасағанда кеңінен қолданды. Ол «ž» (ж) проблемасына қоса «j» (й) дыбысының да қолданылуын қарастыра отырып, «й»- мен басталған сөз көне түркі тілінде болмаған деген қорытындыға келеді.

Түркі тіл білімінің білгірі Б. Серебренниковтың тұжырымын негізге ала, әрі оны байыта келе, «түркі тілдерінде дауыссыз, тіл ортасы – палаталық, жабысыңқы, үнді «j» (й), тіл ортасымен қоса палаталық жабысыңқы қатаң және ұяң айтылымында «j» (й) дыбысын шығара алмайды» деген тұжырым жасайды. Неге бұлай болды дегенге автор түркі тілінің артикуляциясының мүмкіндігі осылайша қалыптасқан деген қорытынды жасайды. Сондықтан түркі тілінің анлаут қатаң айтылатын сөздерінде «j» (й)- дің алдына «у» (ы), ұяң айтылымдағы сөз алдына «і» (і) дыбысын шығарып барып, содан кейін ғана «j» дыбысы жалғанатындығын ортаға қойды. Осы көзқарасын дәлелдеу үшін ғалым 18-40 жас арасындағы әр ұлттың (түркі, саха, башқұрт, балқар, түрікмен, қырғыз, өзбек, қазақ, ұйғыр) өкілдерінен 10 адамнан таңдап алып, сөз басында келетін «j» (й) дыбысының айтылым жиілігін жазып алып, компьютерлік саптама жасаған. Анализдің нәтижесі А. Серебренниковтің теориясымен жақын шыққан. Оқырманға

түсінікті болу үшін қыпшақ тіл тобына кіретін қазақ тілінен мысал келтірейік: иық = ујуқ, ине = іjne, игі=іjгі, иілу=іjілу т.с. Қазақ тілінің сингармонизміне қарай қатаң айтылымды сөз басында «j» дiң алдына «у» (ы), жіңішке айтылымды сөз басына «i» (і) дыбыстарын дыбыстап барып «j» дыбысы дыбысталған. Кезінде қазақ тіл білімінің атасы А. Байтұрсынұлы осы ерекшелікті жақсы түйсініп, төте жазуда қолданған.

Орхон мұраларының мәтін тілінен мысал алып көрсетсек:

Байырғы мәтінде	Бұған дейінгі оқылымы	Қ. Сартқожа транскрипциясы
YiJ	Jyš (йыш)	Yjuš (ыйыш)
igj	Jgi (йігі)	iJgi (ийігі)
TUGpyJ	jylpaұut	yjylpaұut (ыjылпаұт)
aCij	Jiče (йіче)	iJiče (ийіче)
algj	Jgilče (игілче)	Ijgilče (игілче)

Созылыңқы дауысты дыбыстың мәселесі

В. Томсен, В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский байырғы түрік мәтіндеріндегі ↓= oq, qu/uq, qu; B, q= öк, öк/ük, kü; k=uq; F=j таңбаларының (графика) мәнін тауып белгілей отырып, транскрипция жасаған кезде мәтінге енгізбей кеткен еді. Оның себебі Аталмыш таңбалардың мәнін мәтінге қолданса, созылыңқы дауысты дыбыстың мәселесі көтеріледі. Ол заманда бұл мәселе көтерілмеген-ді. Алғаш рет О. Бетлингк; Е.Д. Поливанов, кейін М. Ряснен, А. Бишев, Ф.Г. Исхаков, Н.К. Дмитриев, К.Менгес, А.М. Щербак сияқты ғалымдар түркі тілінің созылыңқы дауысты дыбысымен байланысты проблемаларды қарастырды. Сөйтіп, байырғы түрік тілінде созылыңқы дауысты дыбыс болғанын дәлелдеді. Ал, байырғы түрік бітіг жазуындағы созылыңқы дауысты дыбыстың екінші бір атқарған рөлі монерианттың ішкі эмоциясын, көңіл күйін, сезімін білдіреді. Көк түрік дәуіріндегі руникалық жазбаларда леп, сұрау белгілері болмағандықтан, кейбір сөздерді осылайша созылыңқы дыбыспен бергенін автор дөп басып ортаға қойған.

В. Томсен, В.В. Радлов, П.М. Мелиоранскийлерден кейін байырғы түрік мәтіндерімен қайта жұмыс жасаған ғалымдар болған жоқ. Х.Н. Оркун, С.Е. Маловтар аталмыш ғалымдардың зерттеулерін хрестоматия ретінде көп өзгеріссіз көшіріп жариялады. Сондықтан бұл мәселе жабулы күйінде қалды. Бұл ретте, тек Қ. Сартқожаұлы ғана сол жабулы қалған проблеманы қайта көтеріп, ғылыми сараптаудан өткізді, әрі аталған таңбалардың мән-мағынасын, рөлін айқындап берді. Сөйтіп, Орхон тілі қыпшақ тілі басым тілмен жазылғандығын дәлелдей отырып, лингвистикалық сараптамалар арқылы мәтінді транскрипциялау мен оқуға қатысты жинақталған проблемаларды еңсеріп тастады.

Аударма мәселесі.

Орхон ескерткіштерінің аудармасы бұған дейін өте сәтті болды деп айта алмаймыз. Орхон ескерткіштерінің тілін зерттеген ғалымдардың көбі көшпенді халықтардың тілі мен дәстүрлі мәдениетін, дүниетанымын білмегендіктен, жекелеген сөз-сөйлемдердің, ұғымдардың мағынасын түсінбеді. Өкінішке қарай, бұл қателіктер басқа ғалымдар тарапынан да сол беті көшіріп пайдаланылды. Қ. Сартқожаұлы этнолингвистикалық тұрғыдан ондаған проблемалардың шешімін көрсетіп берді:

1. Ғалымдар Күлтегін, Білге қаған мәтіндерінде «Teŋgri teg. Teŋgride bolmuš bilge qaγan men (Тәңір бір. Тәңір жаратқан Білге қаған мен....) деген сөйлемдегі «Teŋir teg» тіркесті бүгінге дейін «Тәңір іспетті» деп аударумен келді. Түркі тілінде «teg» сөзі 4 түрлі мағына береді. Соның екеуі қазақ тілінде де сақталған, яғни, 1) «тек қана» (бір ғана); 2) «тек»-әулеттің, адамның тегі. Ал, моңғол тілінде «teg»-тің көне нұсқасы, яғни «нөл» деген мағынасы сақталып қалған. Автор осы деректерді сараптай отырып, «Teŋri teg» деген тіркесті «Тәңір бір» деп аударумен қатар, «Тәңір көзге көрінбейді» деген балама мағынасын да сақтап қалған. Бұл шын мәнінде, байырғы түрік тіліне этнолингвистикалық сараптама жасау арқылы олардың дүниетанымына, этнопсихологиясына терең бойлағандық. «Тег» (нөл) саны – математика ғылымының бастау көзі. Бүгінде нөлді тану арқылы математика ғылымы даму жолына түсіп отыр. Осыдан-ақ байырғы түріктердің жаратылыстану түсінігінің қаншалықты деңгейде болғанын ме-желеуге болады.

Этнолингвистикаға байланысты автордың тағы бір жаңалығын айта кетейік: Күлтегін мәтнінде: «bir kisi žaŋylsar oγušy boduny besükiŋe tegi quudmyz ermis» деген сөйлемді В.В. Радлов, С.Е. Мало-

втар бірнеше нұсқамен (вариант) аударса, түркиялық Т. Текин үш мәрте үш түрлі аудармасын берген. Бұл аудармалар бір-біріне жақындаспайды. Аталған еңбектердегі пікірлерді қорыта келе, 1969 жылы ондаған авторлардың ортақ күш біріктіруімен жарық көрген «Древнетюрский словарь» атты іргелі еңбектегі «Если же кто и соблазнялся (ошибался), то они (табгачи) не отпускали [его] к [своему] роду свойственниками» деген жолдарға сын айтады. Бұл аударма ешбір логикаға келмейді, -дейді Қ. Сартқожаұлы, -мұндағы «bir kişi» (бір кісі) – бұл жай бір адам емес екені түсінікті. Ол ел басшысы немесе хан, қаған. Оғуш bodun- қараша (крепостной) халық. Besükünge tegi – бесігіне дейін деген мағына береді. Бесік – ұрпақ. Олай болса мұнда «*ұрпағыңның ұрпағына дейін*» деген астарлы мағына жатыр. Quudmuз – зардап шегеміз. «Зардап, залал» сөзін эмоционалды-экспрессивтік мәнермен берген. Осыларға автор анализ жасай отырып, жоғардағы сөйлемді «Бір адам (Хан, Елбасы) жаңылса ұрпағына (*ұрпағыңның ұрпағына*) дейін зардап шегеді!» деп аударыпты. Этнолингвистикалық және когнитивтік тәсілді қолдана отырып, сөйлемнің жаңа аудармасын дәл берген. Тек бұл ғана емес, ғалымның көне мәтіндердің аудармасын жасаған кезде осындай бірнеше ондаған жаңалықтарды қатар алып келгенін баса айтқымыз келеді.

Мәтіндердің түсініктемесі.

Қ. Сартқожаұлының «Орхон ескерткіштерінің толық атласы» - ауқымды еңбек. Онда жоғарыда айтылған жағдайлардан өзге, әрбір мұра сайын археологиялық, тілдік, тарихи, этномәдени ұғымдарға және ғылымда әлі күнге дейін мән-мағынасы ашылмаған сөз-сөйлемдерге, жаңғыртпаларға ғылыми түсініктеме берілген. Мәтінде қысқа сөйлеммен тұжырып айтып кеткен тарихи оқиғалардың түпкі мәнін ашу, оларды сол дәуірде жазылған қытай деректерімен салыстырып отырған. Осындай түсініктеме Онгин мәтінінде 11 мәрте, Күлі чорда 17 рет, Күлтегінде 74 мәрте, Білге қағанда 13 рет, Түй-үкүкта 20 мәрте беріліпті. Тарихшы, түрколог Т.З. Қайыркеннің «Көне түркі ескерткіштеріндегі қытай жазбалары» және «Күлтегін ескерткіші: тарихи-деректанулық талдау» атты зерттеу еңбектеріндегі Күлтегін, Білге қаған және Тоғыз Ұйғыр Білге қаған (Орда-балық) ескерткіштеріндегі қытайша мәтіндер туралы зерттеулері, аудармалары мен түсініктері де кітапта пайдаланылып, ғылыми айналымға ендірілген. Сонымен бірге, бұған дейін зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілген Орхонның классикалық мәтіндерінің түпнұсқасы, транскрипциясы және аудармасына байланысты жаңадан 218 өзгеріс енгізілген.

Осылайша, автор түріктердің өз қолымен жазып қалдырған тарихи-мәдени және материалдық мұраларының түпкі табиғатын, идеясын, толық мазмұнын, тура аудармасын ашуға бүкіл ғұмырын арнаған. Келешекте түркі тарихын, мәдениетін зерттеуші ғалымдар осы іргелі еңбекті пайдалана отырып, ары қарай ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуіне болады.

Еңбектің басылымында әттеген-ай дейін тұстар да жоқ емес. Кітап редакторлары, баспа корректорлары жақсы қарамағандықтан, әріп қатесі және баспа стандартына байланысты кеткен кемшіліктер бар. Оған келешекте автор ерекше көңіл аударуы қажет. Оның үстіне, кітаптың тиражы көңіл көншітпейді. Бүкіл Қазақстан кітапханаларына, жоғарғы оқу орындарына жетпейді. Сондықтан келешекте қайта басылар, әрі орыс, ағылшын тілдеріне де аударылар деген үміттеміз.

Осы еңбек арқылы қазақ халқы әлемдік түркологияға аса үлкен олжа салды, ендеше оның өз оқырмандарын тауып, ғылыми айналымға енуіне, әлемдік аренада түркология ғылымының деңгейін көтеруіне тілекшіміз.

Т. Қайыркен

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: kairkentz@mail.ru)*

About the 3-volume work «Complete Atlas of Orkhon Monuments»

Т. Қайыркен

*Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: kairkentz@mail.ru)*

О 3-томной книге «Полный атлас Орхонских памятников»

Автор туралы мәлімет:

Тұрсынхан Зақонұлы Қайыркен, тарих ғылымдарының докторы, шығыстану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев көш., 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

About the author:

Tursynkhan Zakonuly Kayirken, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satbaev st., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Тұрсынхан Зақонұлы Қайыркен, доктор исторических наук, профессор кафедры востоковедения, Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, ул.Сатпаева, 2, Нур-Султан, Казахстан.

PUBLICATION ETHICS

For authors:

Submission of articles to the scientific publication office means the authors' consent to the right of the Publisher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, to publish articles in the journal and the re-publication of it in any foreign language. Submitting the text of the work for publication in the journal, the author guarantees the correctness of all information about himself, the lack of plagiarism and other forms of improper borrowing in the article, the proper formulation of all borrowings of text, tables, diagrams, illustrations.

The author(s) should provide a cover letter with the article to the journal editors.

Requirements for provided articles.

The article

- must be issued according to the requirements of the editorial board;
- at the time of sending the article should not be published or be pending in another edition; • must contain original research results;
- must include the results only of the author work / team of authors (the inclusion of other persons is unacceptable); It is assumed that at the time of sending the article, all authors agree with the publication in this journal and do not object to the order of indication of the authors in the article;
- should include in the list of citations only those peer-reviewed sources that were actually used in the course of the study;
- should indicate all sources used (including the work of the author / team of authors).

For reviewers:

- all articles received for review must be viewed as a confidential document. A peer reviewer has no right to use unpublished article materials in his own research. The reviewer may send material to third parties only with the permission of the editor-in-chief;
- according to the journal review policy, the journal uses a one-sided "blind" review procedure, when the authors' data are known to the reviewer. In this connection, the object of reviewing should be the results of the obtained research, and not the author/team of authors. Expert opinion should not depend on the gender, nationality, religion and other personal qualities of the author / team of authors;
- the reviewer needs to submit an objective work assessment to the editor, if necessary, suggest options for improving the submitted material;
- the reviewer must refuse to review the material, notifying the editor if he/she is not a specialist in the subject matter of the material;

For editors:

Editor-in-Chief and members of the editorial board undertake

- pay special attention to the qualitative composition of articles;
- in determining who is responsible for the article, make his reasoned decision by agreement (or disagreement) with the reviewers' decisions on the article;
- participate in meetings of the journal editorial board, make decisions on determining the content of journal issues. Editor-in-Chief;
- identifies two reviewers who are not members of the journal editorial board (scientists or specialists in relevant topics) for each article that has passed the initial review for compliance with technical requirements;
- on the basis of peer-reviews and the conclusion of the responsible member of the editorial board, makes the final decision on the publication of the received material. The decision of the editor-in-chief is brought up for discussion by the editorial board;
- In his/her decision, the Editor-in-Chief is guided solely by scientific considerations and compliance with publishing standards. The decision of the Editor-in-Chief and the editorial board should not depend on the gender, nationality, religion and other personal qualities of the author/ team of authors; Open Access Policy The journal 's articles are directly accessible to all, based on the principle that free open access to research results increases universal knowledge.

ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ

Авторлар үшін:

Авторлардың мақалаларды редакцияға жолдауы сол мақалалардың журналда басылуына және кез келген тілде қайта басылуына Шығарушының, яғни Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің құқығы бар екендігіне келісімін білдіреді. Жұмыстың мәтінін журналда жариялауға жолдау арқылы авторлар өздері туралы мәліметтің дұрыстығына, қолжазбада плагиаттың және басқа да заңсыз көшірмелердің жоқтығына, барлық мәтін сілтемелері кесте, схема және суретті сызбалар тиісінше рәсімделгеніне кепілдік береді.

Мақала жолданған сәтте авторларосы журналда жариялануға келісімін берген және авторлардың көрсетілген ретіне қарсы емес деген ұйғарым жасалады.

Редакция мақаланың түпнұсқалық сипатын % (ұсынылатын процент – 60) өлшемінде анықтау үшін қолжетімді антиплагиат жүйелеріне сүйене отырып, талапқа сай рәсімделмеген мақалаларды себебін түсіндіріп жатпастан жарамсыз деп тану құқығын өзінде қалдырады.

Жолданған мақалаға қойылатын талаптар.

Мақала:

- безендіруге қойылған талаптарға сәйкес рәсімделуі;
- бұрын жарық көрмеген болуы немесе басқа басылымдардың қарауында жатпауы; • автордың/авторлардың тек өзіндік зерттеу нәтижелерін ғана қамтуы;
- тиісті мәселе бойынша әртүрлі елдер зерттеушілерінің ғылыми еңбектеріне шолу жасауы, индекстелетін журналдар авторларының жарияланымдарына, осы журналдың бұрынғы шығарылымдарындағы мақалаларға сілтемелер беруі.

Автор/авторлар жүгінген әдебиеттер тізіміне тек мақалада пайдаланылған дереккөздер енгізілуі және мәтінде оларға міндетті түрде сілтемелер жасалуы тиіс.

Рецензенттер үшін:

• рецензияға қабылданған әр мақала құпия құжат ретінде қарастырылуы тиіс. Рецензенттің жарияланбаған мақала материалдарын өз зерттеуінде пайдалану құқығы жоқ. Рецензент қолжазбаны бас редактордың рұқсатымен ғана үшінші тұлғаға жіберуі мүмкін;

• журналдың рецензиялау саясатына орай, авторлар туралы деректер рецензентке мәлім болған жағдайда, журнал біржақты «жабық» рецензия процедурасын қолданады. Осыған байланысты, рецензия нысаны автор/авторлар емес, зерттеулерден алынған нәтижелер болуы тиіс. Сараптамалық қорытынды автордың/авторлардың гендерлік, ұлттық, діни ұстанымдарына және басқа жеке деректеріне тәуелді болмауы қажет;

• рецензент р мақала туралы объективті пікірін және, қажет болған жағдайда, мақаланы жетілдіру ұсыныстарын беруі тиіс;

• рецензент зерттеу саласының маманы болмаса, бұл жөнінде редакциялық алқаны хабардар етіп, мақалаға пікір беруден бас тартуы керек.

Редакторлар үшін:

Бас редактор және редакция алқасының мүшелері

• жарияланатын мақалалардың сапалық құрамына ерекше көңіл бөлуі;

• мақалаға жауапты болып бекітілген жағдайда, рецензенттің/сарапшының пікірімен келісетіндігі (немесе келіспейтіндігі) жайында негізді шешімін ортаға салуы;

• редакция алқасының отырыстарына қатысуы, журнал мазмұнын анықтайтын шешім қабылдауда өз ұстанымын білдіруі;

• техникалық талаптарға сәйкестікке қатысты бастапқы іріктеуден өткен мақалаға редакция алқасы құрамынан жауапты адамды және редакция алқасы құрамына кірмейтін (тиісті сала бойынша ғалым немесе маман) екі рецензентті тағайындауы;

• рецензенттердің пікірлері мен редакция алқасының жауапты мүшесінің қорытынды пікірлері негізінде мақаланы жариялау (немесе жаратпай тастау) туралы ақырғы шешім қабылдауы;

• шешім қабылдауда тек ғылыми мүддені алға қоюы және мақаланың баспа стандарттарына сәйкестігін басшылыққа алуы тиіс.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА

Для авторов:

Отправление статей в редакцию означает согласие авторов на право Издателя, Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, издания статей в журнале и переиздания их на любом иностранном языке. Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи, надлежащее оформление всех ссылок в тексте, таблиц, схем и иллюстраций.

Предполагается, что на момент отправки статьи авторы согласны с публикацией в данном журнале и не возражают против указанного порядка авторов статей.

Редакция оставляет за собой право проверки статьи на % оригинальности (рекомендуемый процент 60) по доступным системам проверки на антиплагиат и отклонения статей, не соответствующим оформлению без объяснения причин.

Требования к предоставляемым статьям

Статья должна:

- быть представлена согласно требованиям к их оформлению;
- быть ранее не опубликованной или не находящейся на рассмотрении в других изданиях;
- содержать только результаты оригинальных исследований автора/авторов;
- включать обзоры научных трудов исследователей разных стран по аналогичной проблеме, ссылки на публикации авторов в индексируемых журналах, на статьи в предыдущих выпусках данного журнала.

Авторам следует указывать в списке литературы только те источники, которые были использованы в статье, с обязательным цитированием их в тексте

Для рецензентов:

• каждая статья, принятая к рецензии, должна рассматриваться как секретный документ. Рецензент не имеет права использовать материалы неопубликованных статей своих исследований. Рецензент может выслать материал третьим лицам только с согласия главного редактора;

• согласно своей рецензионной политике, если все сведения об авторах известны рецензенту, то журнал использует процедуру односторонней политики «закрытого» рецензирования. В связи с этим объектом рецензирования должны стать полученные результаты исследований, а не автор/авторы. Экспертное заключение не должно зависеть от гендерной, национальной, религиозной принадлежности и других персональных данных автор/авторов.

- рецензент должен давать объективную оценку статьи, а в случае необходимости, дать рекомендации по доработке статьи;
- если рецензент не является специалистом в данной сфере исследования, то должен информировать об этом редакционную коллегию и отказаться от рецензирования статьи.

Главный редактор и члены редакционной коллегии должны

- обращать особое внимание на качественный состав статей;
- при определении ответственным за статью, выносить свое обоснованное решение по согласию (или не согласию) с заключением рецензента/эксперта;
- участвовать в заседаниях редакционной коллегии, высказывать свою позицию в принятии решений по содержанию журнала;
- назначить ответственного за статью, прошедшую первичный отбор по соответствию техническим требованиям, из состава редакционной коллегии и двух рецензентов, не входящих в состав редакционной коллегии журнала (ученых или специалистов по соответствующей тематике);
- принять окончательное решение о публикации (или отклонении) статьи на основе отзывов рецензентов и заключения ответственного члена редакционной коллегии;
- при принятии решения о публикации (или отклонении) статьи руководствоваться исключительно научными соображениями и соответствием издательским стандартам

REQUIREMENTS FOR THE ARTICLE DESIGN

1. Authors wishing to publish in the journal must send their articles to the following email address: turkicjournal@gmail.com
2. Languages of publications: Kazakh, English, Russian.
3. The volume of the article – 7-15 pages.
4. Scheme of articles construction:
 - Full name of the author/authors, center alignment, bold lower-case letters.
 - Place of work, city, country; center alignment, timid.
 - Article title-centered, without indentation, bold lowercase letters.
 - Abstract (100-200 words). Keywords (5-10 words) in the language of the article.
 - Text of article
 - Reference (in the language of the article) and in English.
 - Abstract and keywords in two other languages (authors from near and far abroad can provide this data in English and Russian, and they are translated into Kazakh by the editorial Board of the journal).
 - Information about the author at the end of the article is given in three languages (English, Kazakh, Russian): Full name, academic degree, academic title, position, university name, address, city, country.
5. Use the Microsoft Word editor for Windows to type text, formulas, and tables. Text editor parameters: margins-2 cm on all sides; width alignment; font-Times New Roman, size-12; line spacing-1.15; paragraph indent-1 cm; page orientation-book.
6. References in the text to the corresponding source from the list of references are made in square brackets, for example: [1, p. 277]. The font of the list itself is Times New Roman, size-10, the first line of the paragraph-with a protrusion of 0.5 cm, width alignment with hyphenation.
7. The list of references is provided in two versions: 1) as cited in the language of the article; 2) Latin transliteration, in which the English translation is given in square brackets (see sample: References).
8. Requirements apply to scientific reviews, reviews, and personalities.
9. **The article should be thoroughly checked for spelling and syntax errors and technical design. Articles that do not meet the technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the manuscript has not been accepted for publication.**

A sample of an article

IRSTI 03.91.03 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Edigü at the head of the Golden Horde: the experience of his Chagatai emigration

Abstract: In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how

Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. **[100-200 words]**

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi **[5-7 words/word combinations]**

MAIN TEXT OF THE ARTICLE

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and research methods
- The degree of research of the topic
- Analysis

- Results
- Conclusion

Литература

(образец оформления)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. – Cambridge: Cambridge univ. press, 1989. – 240 p. – **книга на английском языке**
2. Камалов С.К. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. – Махачкала: Наука, 1993. – С. 132–134. – **статья в научном сборнике.**
3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. – Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – 1056 с. – **коллективная монография.**
4. Аничкин Л.К. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М. А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – 368 с. – **материалы конференции.**
5. Мухаметов Ф.Ф. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана // Вопросы истории. - 2007. -Т. 11. - № 5. - С. 150-155. – **статья в журнале.**
6. Малышев А.Б. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02 – Саратов: Наука, 2000. – 181 с. – **диссертационная работа.**
7. Сабитов Ж.М. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. -2015. -Т. 104. -№ 24. -С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020). – **электронный источник.**
8. Логунова Г.В. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб.пособие. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2014. – 110 с. – **учебное пособие.**
9. Алим Дж. Золотая Орда: наследники великого ханства//Газета «Комсомольская правда». -№145. -2020. -1 апреля. – С.7-8.– **газетная статья.**

Reference

(design of sample)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney, Cambridge univ. press, 1989. 240 p. – **book.**
2. Kamalov S.K. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka, Mahachkala, 1993, P. 132–134). [in Russian]. – **article in a scientific collection.**
3. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII - middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan', 2009, 1056 p.). [in Russian]. – **collective monograph.**
4. Anichkin L.K. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan': LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 2011, 368 p. – **conference materials.**
5. Muhametov F.F. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii CHingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), 150-155 (2007) – **Journal article.**
6. Malyshev A.B. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka, 2000, 181 p. [in Russian]. – **dissertation.**
7. Sabitov, ZH. M. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde - «stepdaughter» of Kazakhstan historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104), 842-851 (2015). [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian]. – **electronic source.**

8. Logunova G.V. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya : ucheb.posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. (Izd-vo IGU, Irkutsk, 2014, 110 p.). – **tutorial**.

9. Alim Dzh. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper “Komsomol'skaya pravda”. №145. 2020. April. P.7-8, Almaty. – **newspaper article**.

В.В. Трепавлов

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация: XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [100-200 сөз]

Ключевые слова: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [5-7 сөз/сөз тіркесі]

В.В. Трепавлов

Институт Российской истории Российской Академии наук, Москва, Российская Федерация

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация: Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [100-200 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [5-7 слов/словосочетаний]

Information about author:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

Автор туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винсерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РФА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Сведения об авторе:

Трепавлов Вадим Винсерович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института российской истории РАН, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Дм.Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

1. Журналда жарияланғысы келетін авторлар өз мақалаларын turkicstudies@gmail.com электрондық мекенжайына жіберуі тиіс.
2. Жарияланым тілі: қазақ, ағылшын, орыс.
3. Мақаланың көлемі – 7-15 бет.
4. Мақала мәтіні келесі тәртіп бойынша рәсімделеді:
 - Автордың/авторлардың аты-жөні, ортасында туралау, қалың кіші әріптер.
 - Жұмыс орны, қаласы, елі; ортасында туралау, курсивті қаріп.
 - Мақаланың атауы – ортасында, шегініссіз, қалың кіші әріптер.
 - Аннотация (100-200 сөз). Мақала тіліндегі кілт сөздер (5-10 сөз).
 - Мақала мәтіні.....
 - Әдебиеттер тізімі (мақала тілінде) және ағылшын тілінде.
 - Аннотация және кілт сөздер басқа екі тілде (таяу және алыс шетел авторлары бұл деректерді ағылшын және орыс тілдерінде бере алады, қазақ тіліне журналдың редакциясы аударады).
 - Мақала соңында автор туралы ақпарат үш тілде (қазақ, ағылшын, орыс): аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, лауазымы, ЖОО (ғылыми ұйым) атауы, мекен-жайы, қаласы, елі.
5. Мәтінді, формулаларды және кестелерді теру үшін Windows жүйесіне арналған Microsoft Word редакторы пайдаланылады. Мәтін редакторының параметрлері: барлық шеті – 2 см; ені бойынша теңестіріледі; қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12; жоларалық интервал – 1,15; абзацтық шегініс – 1 см; беттің кескіні – кітап үлгісінде.
6. Мәтіндегі әдебиеттерге ретіне қарай жасалған сілтемелер шаршы жақша арқылы рәсімделеді, мысалы: [1, 277 б.]. Тізімнің қарпі – Times New Roman, өлшемі – 10, абзацтың алғашқы тармақ шегерімі – 0,5 см, жолдан жолға көшу арқылы ені бойынша теңестіріледі.
7. Әдебиеттер тізімі екі үлгіде: 1) мақала тілінде дәйексөздердің берілуіне қарай; 2) латын транслитерациясы, оның шеңберінде шаршы жақша ішінде ағылшын тіліне аударма ұсынылады (*мақаланы рәсімдеу үлгісін қараңыз*).
8. Талаптар шолуларға, рецензияларға және есімнамаларға қатысты қолданылады.
9. **Қолжазба орфографиялық және синтаксистік қателердің болмауы мен техникалық безендіру тұрғысынан мұқият тексерілуі тиіс. Техникалық талаптарға сай келмейтін мақалалар пысықтауға қайтарылады. Пысықтауға қайтару қолжазба жариялануға қабылданған жоқ дегенді білдірмейді.**

Мақаланы безендіру үлгісі

FTAMP 03.91.03 (мына сілтеме бойынша анықталады: <http://grnti.ru/>)

В.В.Трепавлов

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация: XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық өмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [100-200 сөз]

Ключевые слова: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [5-7 сөз/сөз тіркесі]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтінінде келесі құрылымдық элементтер болуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар және зерттеу әдістері

- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Нәтижелер
- Қорытынды

Әдебиет

(безендіру үлгісі)

1. Manz B.F. Тамерланның өрлеуі мен ережесі. – Кембридж: Нью-Йорк; Порт Честер; Мельбурн; Сидней; Кембридж университетінің баспасы, 1989. – 240 б. – **ағылшын тіліндегі кітап**
2. Камалов С.Қ. «Едіге» эпосындағы географиялық атаулар туралы // Ноғай Ордасы дамуының тарихи-географиялық аспектілері. – Махачкала: Ғылым, 1993. – 132–134 б. – **ғылыми жинақтағы мақала.**
3. Жошы Ұлысы (Алтын Орда). XIII-XV ғасырдың ортасы. – Қазан: Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институты, 2009. – 1056 б. – **ұжымдық монография.**
4. Аничкин Л.К. Алтын Орда мұрасы // М.А.Усмановты еске алуға арналған «Алтын Орданың саяси және әлеуметтік-экономикалық тарихы» атты екінші Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Қазан, 29-30 наурыз, 2011 жыл. – Қазан: «Фолиант» ООО, ТР ҒА Ш.Маржани атындағы Тарих институты, 2011. – 368 б. – **конференция материалдары.**
5. Мұхаметов Ф.Ф. Моңғолша «Яса» және оның Шыңғыс хан империясының қоғамдық қатынастар жүйесіндегі рөлі // Тарих мәселелері. – 2007. – Т. 11. - № 5. – Б. 150-155. – **Журнал мақаласы.**
6. Малышев А.Б. Алтын Орда тарихындағы христиан діні: тарих ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация: 01.22.02. – Саратов: Ғылым, 2000. – 181 б. – **диссертация.**
7. Сабитов Ж.М. Алтын Орда - қазақстандық тарихнаманың «өгей перзенті». // Жас ғалым. – 2015. – Т. 104. - № 24. – Б. 842-851. [Электрондық ресурс] - URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (кіру күні: 09.07.2020). – **электрондық ақпарат көзі.**
8. Логунова Г.В. Ресей және Алтын Орда: өзара ықпал мәселесі: оқу құралы. – Иркутск: ИМУ баспасы, 2014. – 110 б. – **оқулық.**
9. Алим Дж. Алтын Орда: ұлы хандықтың мұрагерлері // «Комсомольская правда» газеті. – №145. -2020. – 1 сәуір. – Б.7-8.– **газет мақаласы.**

Reference

(design of sample)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney, Cambridge univ. press, 1989. 240 p. – **book.**
2. Kamalov S.K. O geograficheskikh nazvaniyah v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka, Mahachkala, 1993, P. 132–134). [in Russian]. – **article in a scientific collection.**
3. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII - middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan', 2009, 1056 p.). [in Russian]. – **collective monograph.**
4. Anichkin L.K. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan': LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 2011, 368 p. – **conference materials.**
5. Muhametov F.F. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii CHingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii[history issues], 11(5), 150-155 (2007) – **Journal article.**
6. Malyshev A.B. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka, 2000, 181 p. [in Russian]. – **dissertation.**
7. Sabitov, ZH. M. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoy istoriografii [Holden Horde - «stepdaughter» of Kazakhstan historiography], Molodoj uchenyj[Young scientist], 24 (104), 842-851 (2015). [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian]. – **electronic source.**

8. Logunova G.V. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya : ucheb.posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. (Izd-vo IGU, Irkutsk, 2014, 110 p.). – **tutorial**.

9. Alim Dzh. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper “Komsomol'skaya pravda”. №145. 2020. April. P.7-8, Almaty. – **newspaper article**.

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Edigü at the head of the Golden Horde: the experience of his Chagatai emigration

Abstract: In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how

Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. **[100-200 words]**

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi **[5-7 words/word combinations]**

В.В. Трепавлов

Институт Российской истории Российской Академии наук, Москва, Российская Федерация

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация: Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных prerogatives монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... **[100-200 слов]**

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек **[5-7 слов/словосочетаний]**

Автор туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винсерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РФА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Information about author:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

Сведения об авторе:

Трепавлов Вадим Винсерович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института российской истории РАН, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Дм.Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ

1. Авторы, желающие опубликоваться в журнале, должны отправлять статьи на электронный адрес: turkicjournal@gmail.com
2. Язык публикаций: казахский, английский, русский.
3. Объем статьи – 7-15 страниц.
4. Статья оформляется в следующем порядке:
 - Ф.И.О. автора/авторов, выравнивание по центру, жирные строчные буквы.
 - Место работы, город, страна; выравнивание по центру, курсив
 - Название статьи – по центру, без отступа, жирные строчные буквы.
 - Аннотация (100-200 слов). Ключевые слова (5-10 слов) на языке статьи.
 - Текст статьи
 - Литература (на языке статьи) и Reference на английском языке.
 - Аннотация и ключевые слова на двух других языках (авторы из ближнего и дальнего зарубежья эти данные могут дать на английском и русском языках, на казахский язык переводятся редакцией журнала).
 - Информация об авторе в конце статьи дается на трех языках (русском, казахском, английском): Ф.И.О. (полностью), ученая степень, ученое звание, должность, название вуза, адрес, город, страна.
5. Для набора текста, формул и таблиц используется редактор Microsoft Word для Windows. Параметры текстового редактора: поля – 2 см со всех сторон; выравнивание по ширине; шрифт – Times New Roman, размер – 12; межстрочный интервал – 1,15; абзацный отступ – 1 см; ориентация листа – книжная.
6. Ссылки в тексте на соответствующий источник из списка литературы оформляются в квадратных скобках, например: [1, с. 277]. Шрифт самого списка – Times New Roman, размер - 10, первая строка абзаца – с выступом 0,5 см, выравнивание по ширине с переносами.
7. Список литературы предоставляется в двух вариантах: 1) по мере цитирования на языке статьи; 2) латинской транслитерацией, в рамках которого в квадратных скобках дается перевод на английский язык (см. Образец: Reference).
8. Требования распространяются на научные обзоры, рецензии и персоналии.
9. **Статья должна быть тщательно выверена на орфографические и синтаксические ошибки и техническое оформление. Статьи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись не принята к публикации.**

Образец оформления статьи

МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

В.В. Трепавлов

Институт Российской истории Российской Академии наук, Москва, Российская Федерация

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация: Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... **[100-200 слов]**

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [5-7 слов/словосочетаний]

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ СТАТЬИ

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Вывод

Литература

(образец оформления)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. -Cambridge: Cambridge univ. press, 1989. -240 p. – **книга на английском языке**
2. Камалов С.К. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. – Махачкала: Наука, 1993. – С. 132–134. – **статья в научном сборнике.**
3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. – Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – 1056 с. – **коллективная монография.**
4. Аничкин Л.К. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М. А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – 368 с. – **материалы конференции.**
5. Мухаметов Ф.Ф. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана // Вопросы истории. – 2007. – Т. 11. - № 5. - С. 150-155. – **статья в журнале.**
6. Малышев А.Б. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02 – Саратов: Наука, 2000. – 181 с. – **диссертационная работа.**
7. Сабитов Ж.М. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. -2015. – Т. 104. - № 24. – С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020). – **электронный источник.**
8. Логунова Г.В. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб.пособие. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2014. – 110 с. – **учебное пособие.**
9. Алим Дж. Золотая Орда: наследники великого ханства//Газета «Комсомольская правда». - №145. – 2020. – 1 апреля. – С.7-8.– **газетная статья.**

Reference

(design of sample)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney, Cambridge univ. press, 1989. 240 p. – **book.**
2. Kamalov S.K. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka, Mahachkala, 1993, P. 132–134). [in Russian]. – **article in a scientific collection.**
3. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII - middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan', 2009, 1056 p.). [in Russian]. – **collective monograph.**
4. Anichkin L.K. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan': LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 2011, 368 p. – **conference materials.**
5. Muhametov F.F. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii CHingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), 150-155 (2007) – **Journal article.**
6. Malyshev A.B. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka, 2000, 181 p. [in Russian]. – **dissertation.**
7. Sabitov, ZH. M. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde - «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104), 842-851 (2015). [Electronic

resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian]. – **electronic source**.

8. Logunova G.V. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya : ucheb.posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. (Izd-vo IGU, Irkutsk, 2014, 110 p.). – **tutorial**.

9. Alim Dzh. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper “Komsomol'skaya pravda”. №145. 2020. April. P.7-8, Almaty. – **newspaper article**.

В.В. Трепавлов

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация: XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шынғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... **[100-200 сөз]**

Ключевые слова: Едіге, Темір, Алтын Орда, шынғыстектілер, бектербегі **[5-7 сөз/сөз тіркесі]**

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Edigü at the head of the Golden Horde: the experience of his Chagatai emigration

Abstract: In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how

Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. **[100-200 words]**

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi **[5-7 words/word combinations]**

Сведения об авторе:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института российской истории РАН, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Дм.Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

Автор туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РФА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Information about author:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

TURKIC STUDIES JOURNAL

2020. Vol. 2, No 4 – Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. – 117 б.

Басуға жіберілді 30.12.20

Тираж – 50 дана.

Техникалық хатшы: Қоңқал М.

Редакцияның мекенжайы:

010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев к-сі, 2.

Тел.: +7 (7172) 709-500 (ішкі 31-434)

E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде тіркелген.

31.07.19 ж. No 17814-Ж - тіркеу куәлігі

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

www.tsj.enu.kz

